

1

Sociologický časopis

Ročník 33 (1997)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Praha*

Jadwiga Šandorová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, *výkonná redaktorka*, Patrizia Combeaud, *redaktorka anglických textů*, Jiří Vozenilek, *technický redaktor*, Táňa Váchová, *sekretariát redakce*

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí a od členů Masarykovy české sociologické společnosti zajišťuje JI-PE, Burdova 1227, 198 00 Praha 9, tel./fax (02) 86 45 95. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 36 Kč, roční předplatné 144 Kč. F 4901.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele v ČR 98 Kč, pro členy MČSS 60 Kč, roční předplatné 196 Kč, pro členy MČSS 120 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce. MK ČR 7212.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích *Institute of Scientific Information (ISI)*, USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem	3
STATI	
Gábor Tóka: <i>Strany a volby ve střední a východní Evropě</i>	5
Hana Librová: <i>Decentralizace osídlení – vize a realita.</i> Část druhá: decentralizace v realitě České republiky	27
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Petr Pavlínek: <i>Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu</i>	41
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Jane C. Kronick: <i>Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat</i>	57
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Blanka Řeháková: <i>Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995</i>	69
Věra Haberlová: <i>Období 1992-1996 v datech výzkumů veřejného mínění</i>	87
RECENZE	
Ernest Gellner: <i>Encounters with Nationalism</i> (L. Kotačka)	99
Jiří Gabriel, Lubomír Nový, Jan Zouhar, Josef Krob a Helena Pavlincová (red.): Česká filozofie ve 20. století I.: Směry, osobnosti, problémy Česká filozofie ve 20. století II.: Biograficko-bibliografický slovník (M. Petrusek)	107
Zygmunt Bauman: <i>Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie</i> (J. Keller) .	109
Bernard Michel: <i>Nations et nationalismes en Europe centrale, XIXe-XXe siècle</i> (P. Horská)	111
Oldřich Matoušek: <i>Ústavní péče; Ján Gabura, Jana Pružinská: Poradenský proces</i> (J. Kapr)	113
Peter Demetz (ed.): <i>T. G. Masaryk: Polemiken und Essays zur russischen und europäischen Literatur- und Geistesgeschichte: Dostojevskij; Von Puškin zu Gorkij; Musset, Byron, Goethe, Lenau</i> (V. Doubek)	115
ZPRÁVY A INFORMACE	
Pokus o poznání veřejné politiky (M. Purkrábek)	119
Regionální konference ISA (P. Machonin)	121
ANOTACE	
Antonio Sacca: <i>Storia della sociologia</i> (M. Petrusek)	123
Wolfgang Welsch: <i>Estetické myslenie</i> (M. Špejra)	123
Revue française de sociologie (K. Volná)	124
Anotace prací týmu sociální transformace a modernizace Sociologického ústavu Akademie věd České republiky (P. Machonin)	126

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován naším časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako textový soubor ASCII, v kódové tabulce bratří Kamenických nebo Latin2, nebo jako textový soubor ANSI v kódové tabulce ISO 1250. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, 1. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (Sociological Review) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or ANSI text-only file. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem

Poslední dvě čísla předchozího ročníku Sociologického časopisu měla víceméně monotematický charakter. Připomeňme, že těžiště třetího čísla bylo v problematice – velice široce řečeno – ekologické, a čtvrté číslo se zaměřovalo na některé sociologické a sociologicko-politologické souvislosti nejdůležitější politické události minulého roku na domácí scéně, to jest dvojím volbám do zastupitelských orgánů České republiky. Pro redakci je samozřejmě velkou otázkou vhodnost a účelnost tohoto systému monotematických čísel a hostujících editorů, a to tím větší, že se ze strany čtenářů nesetkává s odezvou ani pozitivní, ani negativní.

Výhody monotematicčnosti jsou zřejmé a projevují se mimochodem také zvýšeným zájmem o takto pojatá čísla časopisu. Nemělo by se však zakrývat, že tento způsob dramaturgie jednotlivých vydání, který se zatím zdá velice produktivní při přípravě Czech Sociological Review, má v případě Sociologického časopisu některé nedostatky, a to zejména s ohledem na spolupráci s autory, jež jsou způsobeny poměrně velkými zásahy redakce (resp. redakční rady) do pořadí, v němž jednotlivé příspěvky do redakce docházely, a jež by pro jejich zařazování mělo být rozhodující. V redakci se tak vrší přijaté materiály, jejichž zařazení vážně právě kvůli monotematicčnosti jednotlivých čísel. Také se nakonec vždy nepodaří, aby se do monotematického vydání dostaly příspěvky, které byly „objednány“, a redakce je pak musí „přetahovat“ do dalšího čísla. To je také případ posledního čísla minulého roku, věnovaného volbám. Přitom došlo k nedopatření. Hostující editor v závěrečné pasáži úvodu k číslu děkuje všem přispěvatelům „za rychlost a kvalitu zpracování“ a oznamuje přefazování dvou statí do čísla následujícího. Z nich však v tomto čísle vychází pouze stať jedna, druhou, polemicky zamýšlenou stať *Výsledky parlamentních voleb jako jedno z kritérií poznávacího procesu* se autor rozhodl v časopise nezveřejnit; za oznámení publikace statí, která nevychází, se šéfredaktor čtenářům i autorovi omlouvá.

Druhý z oznámených příspěvků *Strany a volby ve střední a východní Evropě* maďarského sociologa Gábora Tóky je věnován srovnání výkonnosti politických systémů stran ve čtyřech zemích – Maďarsku, České republice, Slovensku a Polsku – a to s ohledem na „smysluplnost možností volby“, již voličům nabízejí. Na pozadí výzkumů volebního chování („stabilita“, „volební těkavost“) ve všech sledovaných zemích pak uvažuje nad otázkami kritérií přitažlivosti stran, identifikovatelnosti vlády a opozice, vztahu sociálních skupin a volebních seskupení, politického obsahu voleb a vztahu mezi výběrem strany a politickými postoji a u sledovaných stran si také všimá některých souvislostí jejich proměn (spojování, štěpení, proměny volební síly).

První část statí *Decentralizace osídlení – vize a realita* vyšla ve třetím čísle minulého ročníku, měla podtitul *Vize, postoje k venkovu a potenciální migrace v ČR* a věnovala se problémům selektivní migrace a analýze představy i faktického prožívání tzv. krize společnosti, decentralizační vizi i iluzi „útěků z civilizace“, které jsou s tím spojeny. Druhá část této statí, která má podtitul *Decentralizace v realitě České republiky* podává statistický portrét současných toků migrace.

V pořadí třetí stať tohoto čísla, jejímž autorem je Petr Pavlínek, v současné době působící na University of Nebraska v Omaze, má přehledový charakter a je věnována rozboru čtyř západních přístupů k analýze změn kapitalistického systému v posledních dvou desetiletích. Je nadepsána *Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu*, poukazuje na rozdíly v pojetí důvodů těchto změn a kritizuje je s ohledem na jejich teoretické důsledky.

Do Metodologické rubriky jsme zařadili podnětnou úvahu americké badatelky Jane C. Kronickové *Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat* o možnostech a poznávací produktivitě třech různých metodologií pro interpretaci a analýzu psaných dokumentů.

Vedle dvou zpráv Ze sociologických výzkumů, které připravili Blanka Řeháková (k problematice tolerance v oblasti příjmové nerovnosti) a Věra Haberlová (k některým proměnám veřejného mínění v období 1992-1996) by se tentokrát mělo také upozornit na poměrně obsáhlou a obsahově velmi zajímavou rubriku Recenzí, do níž přispěli L. Kotáčka, M. Petrušek, J. Keller, P. Horská, J. Kapr a V. Doubek.

První letošní číslo Sociologického časopisu uzavírají tradiční rubriky Zprávy a informace a Anotace.

Miloš Havelka

Strany a volby ve střední a východní Evropě

GÁBOR TÓKA**

Department of Political Science, Central European University, Budapest

Parties and Electoral Choices in East-Central Europe

Abstract: In this chapter the performance of four East Central European party systems are compared with regard to the „meaningfulness of electoral choice“ that they offer to voters. This is attempted by analysing several survey-based indicators of patterns in East Central European electoral behaviour. The aim is not so much the testing of well-established hypotheses on the circumstances facilitating the fast structuration and consolidation of the party space in newly established democracies – which do not abound – but the description and inductive speculation on possible explanations. In view of the number of indicators that are utilised and the number of parties operating in the four countries, most of the statistical evidence that will be referred to cannot be reproduced here: the interested readers can, however, find them in the original conference paper version of this chapter [see Tóka 1993]. Since the compilation of that body of evidence, quite a number of the parties mentioned in this chapter have experienced mergers, splits, or major changes in their electoral strength. The reason why only occasional references will be made to these developments is that the patterns of electoral behaviour discussed here seem to prevail in more recent survey data too.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 5-25)

Problém

Spojování charakteristik systému stran s demokratickou legitimitou má v politologické literatuře výraznou tradici. Postačí zde tedy učinit pouze neurčitý odkaz na tu část diskuze, která je významná pro odhady dat prezentovaných ve stati.

Vzhledem k tomu, že reprezentativní demokracie si činí nárok na legitimitu částečně na základě toho, že transformuje všeobecné preference do změn (a stálosti) ve složení vlády a veřejné politiky, a politické strany jsou hlavními demokratickými institucemi politické reprezentace, pak se může stát velmi vážným delegitimizujícím faktorem, pokud systém stran selže v nabídce významných, relativně přitažlivých alternativ, anebo podstatného stupně vládní stability (posledně řečené je předpokladem k ustavení viditelné vazby mezi voličským rozhodnutím a politickými výsledky). Předpokládá se, že tento stav dokonce vede některé občany k volbě extremistických stran – srv. Kalterleiter [1980] o předpokládaných efektech velké koalice CDU/CSU-SPD na vzestup volebních preferencí neonacistů koncem šedesátých let v SRN – nebo o odklonu od ústavně demokratic-

*) Překlad stati „Parties and Electoral Choices in East-Central Europe.“ Pp. 100-125 in *Stabilizing Fragile Democracies*, ed. by Paul Lewis and Geoffrey Pridham. London: Routledge 1996.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Prof. Gábor Tóka, Department of Political Science, Central European University, Budapest, Nador utca 9, 1051 Hungary, tel. + 36 1 327 3084, fax + 36 1 327 3087, e-mail tokag@ceu.hu

kých procesů, viz Kolosiho et al. [1992] hypotéza o důsledcích nízké účasti v maďarských volbách v roce 1990 a stejně tak v polských v letech 1990 a 1991.

Systém stran může být v této rovnici zajisté reziduálním faktorem. Novější data ze střední a východní Evropy naznačují, že občané Polska, České a Slovenské republiky a Maďarska byli na počátku devadesátých let s fungováním svých demokracií výrazně nespokojenější oproti občanům kterékoliv země Evropské unie – kromě Itálie – v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let. Analýzy korelací naznačují, že rozdíly v míře spokojenosti s politikou mezi jednotlivci, zeměmi atd. je možné vysvětlit lépe porovnáním ekonomických podmínek a perspektiv a jen těžko porovnáním politických faktorů [Tóka, v tisku].

Existují některé nepřímé empirické důkazy pro hypotézu o tom, jak delegitimizujícím potenciálem je pro voliče nedostatek příležitosti volit tak, aby dostali určitou stranu od vlády. V průběhu sedmdesátých a osmdesátých let byli Italové označováni za mnohem nespokojenější s fungováním demokracie než občané ostatních zemí Evropské unie [Fuchs, Guidorossi a Svensson, v tisku]; v roce 1991 byla míra spokojenosti s japonským politickým systémem v porovnání se srovnatelnými údaji z jiných západních demokracií nižší a byla právě tak nízká jako alarmující míra pro Itálii [datová zpráva Alwin 1992]. Některé poznatky ze Švýcarska také potvrzují výše zmíněnou hypotézu [srv. Glass 1978]. A konečně Weilova mezinárodní srovnávací analýza časových řad z velkých západoevropských zemí zdá se potvrzuje, že masová podpora demokratického režimu měla mnohem méně společného se změnami v makroekonomických podmínkách než se schopností systému stran „prezentovat voličům jasné alternativy schopné vyvolat rotaci v úřadech, a nikoliv zničit demokracii. A vládní koalice by měly být stabilní a odrážet výběr voličů tak přímo, jak je to jen možné“ [Weil 1989: 684]. Je oprávněné předpokládat, že různé modely stranické soutěže mohou ovlivnit kvalitu a všeobecnou akceptaci demokratického režimu.

V následující diskusi se tedy předpokládá, že vzestup demokratické legitimacy ve východní Evropě je částečně důsledkem toho, zda systém stran nabízí významný výběr mezi stávající a alespoň jednou volitelnou alternativou. To znamená následující požadavky:

1. vláda a opozice musí být identifikovatelné jako takové,
2. voliči mezi nimi musí vnímat nějaké politické rozdíly,
3. strany musí chtít a být schopny uplatnit politiku, kterou si s nimi voliči spojují,
4. velké části voličstva nesmí být deprivovány stupňujícím se pocitem že:
 - A. je tu jen jedna strana, která je adekvátně reprezentuje a že tato strana je volitelná za daných mezinárodních i domácích podmínek. Volitelná strana je zde definována jako prosystémová a dostatečně obdařená ctnostmi státnictví a kompetence,
 - B. strany, vůči nimž by preferovali jakoukoliv alternativu, nemají důvodnou šanci stát se hlavními vládními stranami.

Operacionalizace těchto kritérií je závislá samozřejmě nejen na zvoleném teoretickém pohledu, ale také na charakteru dostupných dat. Podrobnosti jsou proto ponechány až do diskuse k analýze. Podmínky 1 až 4B nejsou ve skutečnosti nikdy zcela splněny: znamenají spíše koncový bod škály, na níž můžeme legitimně klasifikovat existující demokracie. Mezi těmito dvěma fiktivními koncovými body ponechávám velký díl nejasnosti, neboť nemohu navrhnout jakýkoliv způsob vážení těchto kritérií, abych dospěl k citlivé

kombinované škále „významu volby“. A konečně je nutné poznamenat, že významnost těchto kritérií může být pro hodnocení stranických systémů ve východní Evropě oprávněná, dokonce i když se ukáže, že nebudou mít vůbec vliv na legitimitu. Na tato kritéria totiž ukazují podmínky, které nám mohou pomoci rozlišit mezi více nebo méně atraktivními volebními systémy.

V následující diskusi je chování čtyř zemí střední a východní Evropy určeno jen s ohledem na kritéria 1, 2 a aspekt 4A. Data pocházejí z rozsáhlých komparativních výzkumů, které se uskutečnily od října 1991 do prosince 1993 na náhodných výběrech dospělé populace čtyř zemí střední a východní Evropy. Přes schopnost politického systému a voličů znemožnit těmto stranám získat výraznou volební podporu, která obhájí výlučné, silně kontroverzní a jednoduše neudržitelné cíle, by měly být, podle mého, klíčovou záležitostí v hodnocení různých vzorců volební soutěže, limity dostupných dat brání jakémukoliv odhadu chování čtyř systémů stran podle kritérií 3 a 4B.

Jsou středoevropské strany pro někoho přitažlivé?

Otázka položená v titulku vychází z kritéria 4A, není však možné odpovědět na ni bez toho, že bychom se zeptali „ve srovnání s čím?“.

Politické strany jsou hlavními aktéry parlamentní demokracie. Jistou domněnkou vyvozenou z výzkumu veřejného mínění, který se týkal problémů legitimacy nových demokracií, byl protiklad mezi objektivními charakteristikami politického systému na jedné straně a hypoteticky omezenou schopností nových politických stran nechat se veřejností uznat jako nejdůležitější instituce pro formulaci veřejných politických zájmů a názorů (Ágh [1993] hovoří o protikladu mezi nadměrným počtem stran ve východoevropských demokraciích a o teoreticky slabých výkonech nových stran v oblasti artikulace a agregace zájmů). Často se tvrdilo, že zájmové organizace mohou být lépe uznány velkou částí veřejnosti jako jejich efektivní politická reprezentace a silná důvěra v proces korporativního rozhodování může proto zvýšit všeobecnou podporu nových režimů. Přijetí tohoto argumentu je však zcela v protikladu s daty prezentovanými v tabulce 1.

Ve výzkumech CEU [1992] byli respondenti požádáni, aby seřadili různé organizace (osm v Maďarsku, šest v ostatních zemích) na sedmibodové škále podle toho, jak dobře reprezentují jejich zájmy a názory. Na první pohled je zřejmé, že lidé ve střední a východní Evropě mají tendenci hodnotit politické strany nepříznivě. Průměrný skóre pro všechny strany byl překvapivě stejný ve všech čtyřech zemích (okolo 4,5 – což je horší než neutrální hodnocení) a všechny nestranické organizace byly ve všech zemích kromě Maďarska hodnoceny příznivěji. To však pravděpodobně není legitimní srovnání. Dobře fungující demokracie jistě nepředpokládá, že občané věří každé jednotlivé straně, předpokládá spíše, že téměř každý nachází alespoň jednu stranu, kterou vnímá jako dobrého reprezentanta svých zájmů a názorů. Proto je mnohem důležitější podívat se na nejlepší hodnocení, která jedinec dává jedné z hlavních stran. V září 1992 byla průměrná hodnota indikátoru příznivější v obou částech Československa než v Polsku a Maďarsku, ale ve všech čtyřech zemích se pohybovala okolo bodu 2: v absolutní hodnotě to bylo zcela příznivé hodnocení (to znamená, že průměrný občan našel alespoň jednu stranu, která téměř vždy „dobře vyjadřovala jeho názory a zájmy“) a bylo to i relativně příznivé hodnocení v porovnání s nestranickými organizacemi.

Tabulka 1. Odpovědi na otázku: „Nyní bych se Vás rád zeptal, do jaké míry následující organizace vyjadřují Vaše názory a zájmy nebo stojí proti nim. (...) Pokud si myslíte, že organizace vyjadřuje Vaše názory a zájmy velmi dobře, dejte jí bod 1, pokud si myslíte, že organizace stojí silně proti Vaším názorům a zájmům, dejte jí bod 7, pokud si myslíte, že organizace vyjadřuje Vaše názory a zájmy jen v určitém ohledu, ale oponuje jim v jiném významném ohledu, pak jí dejte bod 4 a podobně.“

	Polsko	Česká republika	Slovensko	Maďarsko
<i>Hodnocení na původní škále 1-7</i>				
Průměrné hodnocení 8 hlavních stran	4,5	4,5	4,4	4,5
Průměrné hodnocení nejoblíbenější strany	2,3	1,8	1,6	2,2
<i>Hodnocení zájmových organizací</i>				
Staré odbory	4,7	4,4	4,1	5,1
Nové odbory	4,3			5,5
Katolická církev	4,0	4,6	4,3	4,8
Zaměstnavatelské organizace	4,9	4,0	4,7	4,9
Zemědělské organizace	4,2	3,8	3,7	5,1
Ekologické skupiny	2,7	2,8	2,8	4,4
<i>Procenta respondentů, kteří hodnotí vybrané organizace lépe než jakoukoliv hlavní politickou stranu (procenta stejných hodnocení jsou v závorkách)</i>				
Staré odbory	4 (16)	3 (9)	3 (17)	4 (12)
Nové odbory	9 (15)			2 (10)
Katolická církev	12 (20)	4 (13)	5 (19)	7 (15)
Zaměstnavatelské organizace	5 (12)	4 (15)	2 (11)	4 (15)
Zemědělské organizace	9 (18)	5 (16)	4 (24)	4 (12)
Ekologické skupiny	26 (31)	13 (32)	10 (32)	11 (22)
<i>Procenta respondentů, kteří hodnotí alespoň jednu zájmovou organizaci lépe než jakoukoli hlavní politickou stranu (procenta stejných hodnocení jsou v závorkách)</i>				
	31 (37)	17 (41)	14 (46)	18 (30)

*) „Staré odbory“ jsou OPZZ v Polsku a MSZOSZ v Maďarsku. Tyto odbory jsou spojeny s „postkomunistickou“ SdRP a MSZP. „Nové odbory“ jsou NSZZ „Solidarita“ v Polsku a Liga v Maďarsku. V České republice a na Slovensku byli respondenti dotazováni na odbory obecně.

Zdroj: CEU [1992].

Ve všech čtyřech zemích byla jen menšina respondentů (10 až 26 %), kteří dávali příznivější hodnocení jakékoli nepolitické organizaci než jejich nejpreferovanější straně (tabulka 1). Tuto menšinu představovali převážně sympatizanti téměř neinstitutionalizovaných ekologických skupin, překvapivě stejné výsledky o ještě méně příznivém hodnocení politických stran pocházejí ze západního Německa [Wessels 1992]. Naprostá většina občanů má tedy tendenci nacházet svého nejlepšího politického reprezentanta v politické straně spíše než v jiných organizacích. Z toho důvodu se zdá, že se středoevropské strany chovají podle své privilegované role v politickém systému. Pokud existuje ve střední Evropě problém politické reprezentace, týká se zájmových organizací stejně tak jako politických stran. Korporativistická opatření mohou být pro řadu věcí užitečná, chybí však důkaz o tom, že jsou schopna přispět středoevropanům k tomu, aby se cítili lépe repre-

zentování. Ačkoliv si polské strany vedou o trochu hůře než ostatní, národní rozdíly jsou zanedbatelné z toho důvodu, že jsme vyloučili sporný případ ekologických skupin (které jsou na polské politické scéně těžko rozeznatelné).

Identifikovatelnost vlády a opozice

Podstatou kritéria 1 je, že strana dosáhne nějakého politického významu, pokud si jsou voliči vědomi, že přispějí k přežití nebo pádu vlády, když budou volit stranu A místo strany B. V září a říjnu 1992 byli naši respondenti požádáni, aby jmenovali vládní a opoziční strany ve své zemi. Tabulka 2 ukazuje procenta Poláků, Čechů atd., kteří označili strany jako vládní nebo opoziční (nevýznamné strany a strany bez parlamentní reprezentace nejsou prezentovány). Z mnoha různých důvodů mohly být maďarská FKGP a parlamentní klub polských odborů NSZZ „Solidarita“ v té době legitimně nazvány právě tak vládními stranami jako opozicí, a proto byly vynechány.

Tabulka 2. „Které strany jsou podle Vás vládní a které opoziční?“

	NSZZ								
Polsko	KPN	PSL	SdRP	PL	Solidarita	ZChN	UD	PC	KLD
vládní	6	8	2	6	9	40	55	9	25
opoziční	37	12	39	1	2	0	1	24	1

Vládní strany v době výzkumu: UD, ZChN, KLD, PL (a několik menších stran, které nejsou v tabulce uvedeny).

Protikladné postavení k vládě: NSZZ „Solidarita“.

Česká republika	KSČM	ČSSD	LSU	HSD-SMS	SPR-RSČ	KDU-ČSL	ODA	ODS
vládní	3	5	4	2	2	45	62	92
opoziční	75	44	31	11	51	2	0	0

Vládní strany v době výzkumu: ODS-KDS, ODA, KDU-ČSL.

Slovensko	MKM-				
	EG-M	KDH	SNS	HZDS	SDL
vládní	1	4	62	94	58
opoziční	47	78	2	0	7

Vládní strana v době výzkumu: HZDS.

Legislativní podpora vlády: SNS, SDL.

Maďarsko	KDNP	MSZP	MDF	SZDSZ	FKGP	FIDESZ
vládní	55	6	79	13	57	11
opoziční	5	58	1	54	10	61

Vládní strany v době výzkumu: MDF, KDNP.

Poznámka: FKGP oficiálně opustila koalici v březnu 1992, ale tři čtvrtiny poslanců (kteří byli vyloučeni z FKGP) zůstali ve vládních lavicích a založili nezávislou kliku pod praporem FKGP.

Poznámka: Údaje v tabulce jsou sloupcová procenta. Procenta nedávají v součtu 100, neboť četnosti respondentů, kteří nejmenovali stranu ani jako vládní, ani jako opoziční, nebo četnosti těch, kteří ji jmenovali zároveň jako vládní i opoziční, nejsou uvedeny.

Zdroj: CEU [1992].

Podle toho, jak respondenti zodpovídali tuto otázku, je zřejmé, že malé strany utkvěly v jejich paměti jen zřídka: Slovinci zjevně označovali jako vládní všechny strany, které měly v parlamentu tendenci hlasovat v tu dobu s vládou bez ohledu na to, zda se podílely na vládě nebo ne. Kromě těchto technických otázek, kterých si musíme být vědomi během analýzy, další věc, která uhoří do očí, je, jak málo Poláků identifikuje ZChN a UD jako vládní strany. Relativní novost vlády nemůže tento poznatek vysvětlit. Vláda Suchocké byla v době výzkumu právě tak stará jako česká Klausova a slovenská Mečiarova vláda. I když malé vládní strany (tj. PL nebo KLD v Polsku, ODA a KDU-ČSL v České republice a KDNP v Maďarsku) byly pochopitelně také méně často označovány jako vládní strany než hlavní koaliční partneři, je nutné poznamenat, že zvláštnost polského případu je způsobena jistými důsledky vysoké stranické fragmentace. Pro Sejm v letech 1991-93 bylo vskutku nemožné vytvořit jakoukoliv vládu, v níž by byli hlavní partneři ihned rozpoznatelní, protože žádná strana nezískala více než 14 % mandátů a sedm stran získalo od 7,5 do 12,3 % hlasů. Navíc, jak už se u menšinových vlád stává praxí, žádná strana se tak silně nevtrkla do veřejné politiky jako ODS a HZDS v dalších dnech Československa.

To, že si voliči jsou vědomi potenciálního nebo reálného vlivu určité strany na politiku, nám dává klíč k pochopení čísel zobrazených v tabulce. Politiku Slovenské národní strany (SNS) na velké téma slovenské politiky (budoucnost Československa) nepřímou převzala a implementovala hlavní vládní strana: proto zmíněná tendence Slováků identifikovat její přítomnost ve vládě (bez ohledu na fakt, že to v tu dobu nebyla vládní strana). V Polsku poklesla část respondentů jmenujících UD ve výzkumu CEU jako vládní stranu z 55 % začátkem října 1992 na 49 % v lednu 1993, zatímco část jmenující ZChN jako vládní stranu vzrostla během stejné doby o čtyři procenta (data nejsou prezentována). Sice ad hoc, ale všeobecně přijatelným vysvětlením by mohlo být to, že v srpnu a září 1992 vláda Suchocké řešila velké stávky a komentátoři se shodovali v tom, že tuhá politika vlády odrážela návrh Demokratické unie na vyrovnání rozpočtu, a nikoli představy ZChN. Začátkem ledna byl přijat nový zákon o potrtech, který byl bezesporu hlavním politickým úspěchem ZChN, a UD ztratila tvář.

Další důkazy poskytuje Maďarsko. Tato země měla v roce 1992 v číselném vyjádření méně roztržitéjší systém stran a mnohem starší konfiguraci vlády a opozice než Česká republika a Slovensko. Neobávám se však žádného zjevného rozdílu mezi těmito třemi zeměmi, který by mohl naznačovat, že v maďarském institucionálním uspořádání a politickém stylu převládají majoritářské nebo konsensuální síly méně než v zemích bývalého Československa. Přesto významně méně Maďarů označilo MDF jako vládní stranu než Slováků a Čechů HZDS a ODS. Navíc Češi a Slovinci častěji než Maďaři označili správně hlavní opoziční strany – konkrétně KSČM (Levý blok), KDH a SZDSZ. Tabulka 2 také ukazuje, že Maďaři dávali nejvíce zcela nesprávných odpovědí ze všech. Tento výsledek má opět jasné ad hoc vysvětlení ve faktu, že Češi a Slovinci mohli vidět zřetelnější a konzistentnější ideologické rozdíly mezi vládou a opozicí, než tomu bylo u Maďarů [Tóka 1993]. Podstata maďarských dat tedy může být shrnuta asi takto: malá legislativní fragmentace a majoritářská síla v politice nevede automaticky k vzrůstu volební předvídání vlády. Pokud nejsou (neexistují) jasně definované politické rozdíly mezi vládou a opozicí, vládní strany mohou zůstat nepředvídatelné také pro své celkové výkony a mnoha voličům nebude známo, kdo vlastně jsou.

Jak ukázu později, majoritní styl politiky se může vyplatit voličům, zvláště voličům z nižších tříd. Tento zisk se může projevit bez toho, že by byl nevyhnutelně způsoben vysokým stupněm ideologické polarizace:¹ strany prostě musí být rozeznatelné. Typ dat, o kterém jsem se zmínil výše, nám zajisté nemůže říci, do jaké míry Polsko ocenilo výhody konsensuální politiky v letech 1992-93 a do jaké míry mu vládly nepředvídatelní státní úředníci. Tento typ dat ale naznačuje, že Slovensko a české země zajisté ocenily předpokládané výhody majoritní demokracie, protože vedla k ukončení ústavní krize: kdokoliv zamýšlel volit pro nebo proti vládě (v té době byly volby), zajisté věděl, které strany byly chváleny nebo obviňovány za to, jak fungovaly ve vládě.

Tak tomu nebylo v Maďarsku a ještě méně v Polsku. Procenta respondentů, kteří správně identifikovali hlavní vládní strany v každé zemi, naznačují výraznou podobnost s tím, co víme o rozdílech mezi těmito čtyřmi zeměmi ve smyslu volební účasti v parlamentních volbách. Abychom zjistili, zda je možné hovořit o nějakém kauzálním vztahu, provedli jsme regresní analýzu (data nejsou uvedena). Závislou proměnnou byl záměr volit, kdyby byly volby příští víkend (odpovědi byly kódovány na čtyřbodové škále od „určitě ne“ po „určitě ano“). Vysvětlujícími proměnnými byly respondentem uváděný zájem o politiku, jeho schopnost identifikovat vládní strany (měřený jako podíl počtu nesprávných odpovědí a počtu správných odpovědí daných respondentem na každou z otázek na stranické složení vlády), sociální status (složený index shrnující informaci o respondentově vzdělání a zaměstnání). Pouze sociální status pro Polsko kontrolovaný politickým zájmem a informovaností o vládních stranách neměl žádný přímý vliv na záměr volit. Konstatně významná nulová korelace mezi záměrem volit a statutem (který jsme pozorovali v každé zemi) byla převážně nebo výlučně výsledkem zmíněného vlivu zájmu a informovanosti. Fakt, že korelace status-participace byla podstatně silnější v Maďarsku a Polsku než na Slovensku a v České republice, nachází vysvětlení částečně ve slabé korelaci (tj. slabé ve srovnání se silou stejné korelace v Polsku a Maďarsku) mezi statutem a informovaností ve dvou posledně jmenovaných zemích.

Data z průřezové studie nám sama o sobě nikdy nemohou sdělit, zda mají mezinárodní rozdíly něco společného se schopností celého politického systému informovat voliče o tom, která strana je hlavní vládní strana. Ale stručné odbočení naznačuje, že pravděpodobně nejen různé rozšíření této základní informace, ale také rozdíly ve volební účasti a stupni sociálních nerovností, které převažují v politické participaci a informovanosti, jsou ovlivněny volební předvídatelností vlády. Pokud se uplatňuje princip „jeden člověk – jeden hlas“, tento předpoklad zvyšuje skóre získané stranickými systémy bývalého Československa a podtrhuje relativně špatné skóre maďarského a zvláště polského modelu stranické soutěže.

¹) Bipolarizace systému stran má tendenci činit z volebního rozhodnutí převážně záležitost volby pro nebo proti dosavadní vládě, majoritní tendence v politice poskytují marginální výhody relativně extrémním opozičním stranám před těmi, které jsou méně často označovány jako opoziční nebo vládní strany: Poláci o SdRP a KPN častěji soudili, že jsou v opozici, než tomu bylo v případě PC a UP, pro Čechy znamenala opozice častěji komunisty (LB) nebo xenofobní republikány (SPR-RSČ) než sociální demokraty (ČSSD). Tak tomu však nemusí být vždy. Jak ukázal Tóka [1993], průměrný Maďar si myslel, že liberální strany (SZDSZ, FIDESZ) se ideologicky nacházejí někde mezi vládními stranami a socialisty (MSZP). Jak ale ukazuje tabulka 2, to Maďarům nebránilo, aby liberály označovali jako opozici téměř tak často jako socialisty. Tak nakonec zmizela krátkodobá nevýhoda spíše centristických stran.

Sociální skupiny a volební seskupení

Panuje rozšířený názor, že „...v Polsku a Československu (...) vznikají nové strany z nespécifikovaných opozičních hnutí“. Analýza maďarského systému stran může nabídnout krátké vysvětlení genetických defektů demokracie v Polsku a také v Československu. Společnou slabostí stran jsou chybějící vazby na sociální aktéry, tzn. strany vyrůstají bez dialogu mezi sociálními a politickými aktéry, jako je tomu ve vyvinutém liberálním ústavním státě. Strany se dosud „vznášejí“ nad sociální a ekonomickou realitou, nejsou ještě členěny podle významných programů a hodnotových systémů, což je hlavním důvodem chybějících stranických identit a identifikací“ [Ágh 1993: 242-243]. Existují minimálně tři deterministické argumenty, na jejichž základě je možné předpokládat, že nové východoevropské demokracie nemohou nabízet tak významný volební výběr jako konsolidované demokracie a strany v tomto regionu jsou pouhé loutky sil, které jsou mimo jejich kontrolu.

První argument říká, že ekonomické možnosti východoevropských vlád jsou extrémně limitovány a odpovědné strany nemohou ve věci ekonomické politiky nabídnout skutečný výběr z důvodů, které vedou k nákladům na placení dluhu, k závislosti na zahraničním obchodu a jak naložit s neblahým dědictvím státního socialismu [Greskovits 1995]. Dovolte mi stručně naznačit, proč shledávám tento argument jako přesvědčivý. Vysoký zahraniční dluh nejen vede k určitým politickým alternativám, ale také vytváří skutečná dilemata: je rozdíl mezi tím, když vládní strana chce být dobrým dlužníkem nebo žádá o moratorium. Závislost na zahraničním obchodě není jednoduše regionální fenomén, ale fenomén malé země: je těžké říci, zda jsou například holandská nebo polská vláda více zatíženy ve své politice světovou recesí nebo změnami ve směnných kursech a podobně. A konečně, ačkoliv věřím, že dědictví státního socialismu vychyluje možnosti ekonomické politiky jedním směrem (a v tomto smyslu není žádná „levá alternativa“ životaschopná), nevím o žádném důkazu, který by potvrdil, že moje mínění je většinovým názorem východoevropských voličů. Nevidím proto žádnou nepřekonatelnou překážku pro strany, které se pokoušejí dokázat opak (důkaz prezentovaný později v této stati o krystalizovanějším levém ideologickém profilu slovenských politických stran). Jinými slovy, dokonce i když neexistuje žádná alternativa, strany se mohou chovat, jako kdyby byly takovou alternativou. Navíc celý argument o dědictví komunismu může být zcela obrácen. Je jednoduché argumentovat, že z důvodu hloubky ekonomické krize a pro nesmírnou koncentraci ekonomické moci v rukou státu znamená změna o jeden bod v umístění vládních stran na levo-pravé škále ve východní Evropě výraznější změnu než v konsolidovaných tržních ekonomikách.

Druhý deterministický argument říká, že dokonce i když některé strany mají podstatně odlišný a vyhraněný politický profil, voliče v nových demokraciích to po dlouhou dobu nezaujme. Za prvé, učení je dlouhodobé (tj. v tomto případě více než jen pár měsíců nebo let: důkaz potvrzující toto stanovisko pochází z Německa – [Klingemann a Wattenberg 1992]). Za druhé, alespoň na počátku postkomunistického přechodu mnoho voličů zajisté postrádalo jakoukoliv obvyklou stranickou vazbu, volební trh byl vysoce kompetitivní a tékavost voličů vysoká [Mair 1991]. Výzvy k vytváření stále nových stran [Kopecký 1993] spolu s očekáváními, že se voliči budou informovat alespoň trochu o tomto obrovském množství nových stran, mohou zůstat ze strany některých voličů bez povšimnutí.

Třetí argument dodává, že rozdíly mezi jednotlivými stranami, pokud existují, jsou spíše nezřetelné. Relativně nestrukturovaný charakter postkomunistických společností, slabý vývoj občanské sféry a proces členění zájmů jsou jakékoliv jen ne vyrovnané a z tohoto důvodu jsou strany odsouzeny k relativně neefektivní agregaci zájmů [Waller 1991].

Proti posledním dvěma argumentům mám jen dvě námitky. Za prvé, přestaly se tázat na jednu skutečně klíčovou otázku: jaký druh faktorů – jiných než dědictví – může urychlit strukturaci systému stran v nových demokraciích? Za druhé, s některými závěry se zdají být dostupná empirická data protikladu.

Dovolte mi objasnit druhý argument pomocí intuitivní metody, která měří, zda strany nabízejí dostatečně významný výběr: a to zejména pokud se podíváme na sociální složení jejich voličstva. Bohužel, rozsáhlé výzkumy samy o sobě nemohou nabídnout odhad toho, zda velmi silná nebo vzrůstající korelace mezi sociálním původem a volbou strany je indikátorem zdraví demokracie nebo zda znamená – jak tvrdí Lipset [1963] – převahu vyprofilovaných orientací, extrémní polarizaci a krizi demokracie. Takový typ systematických dat, z nichž můžeme zjistit, že republikáni nominují černošské kandidáty, zatímco bolševici se nepokusili získat kulacké voliče v roce 1918 do Ústavodárného shromáždění, však v případě nových východoevropských stran chybí. Co se můžeme pokusit odhadnout, je, zda korelace mezi sociálním původem a preferencemi stran ve střední a východní Evropě je výhradně způsobena přítomností některých stran, které nemají žádné viditelné vazby vně úzce definovaných tematických domén a žádnou volební podporu mimo odpovídající izolovaný okruh voličstva. Takové strany mohou nabídnout legislativní podporu politice, která by jinak nikdy nezískala většinovou podporu výměnou za ústupky, které jsou nepřijatelné pro významné většiny. Musíme tedy zodpovědět čtyři otázky:

1. Korespondují rozdíly v sociální základně různých stran (ačkoliv tyto rozdíly mohou být malé) významně s obecným chápáním profilu těchto stran?
2. Jak silná je korelace mezi sociální základnou stran a stranickými preferencemi?
3. Posilují se tyto korelace spolu s tím, jak systém stran dospívá?
4. Do jaké míry jsou tyto preference způsobeny přítomností několika neprotikladných vyhraněných stran?

Statistický důkaz těchto bodů najdeme u Tóky [1993]. Krátké odpovědi jsou „ano“, „právě tak jako v západních demokraciích“, „jsou stabilní nebo vzrůstající v čase“ a „nikoliv výlučně“. Ve výzkumech CEU v letech 1992-93 nebylo v detailech mnoho překvapení, objevilo se pouze jedno ohledně příznivců MKM-E-MLS na Slovensku, kteří neuspěli s deklarováním maďarské etnicity a příznivci HSD-SMS v České republice, kteří byli výlučně mezi obyvateli Moravy. S výjimkou Slovenska měli rolníci tendenci volit rolnické strany (PSL, PL, „Solidaritu“, RI atd. v Polsku, českou Zemědělskou stranu vtělenou v LSU a KKG v Maďarsku) nebo křesťanské strany: ty byly podporovány pravidelnými návštěvníky kostela, kteří jsou nadreprezentováni mezi zemědělci a starším obyvatelstvem. Existence těchto relativně malých stran přispívá ke korelaci mezi výběrem strany na jedné straně a etnicitou, religiozitou a místem bydliště na straně druhé. Křesťanské strany tohoto regionu nemají zjevně žádnou volební podporu (0-1 %) mezi těmi, kteří nenavštěvují kostel a jen Československá strana lidová (KDU-ČSL) by mohla stěží překročit volební práh, kdyby měla stejnou volební podporu v celé populaci jako

mezi těmi, kteří navštěvují kostel jen nepravidelně (tj. jen několikrát ročně nebo méně často). V Polsku, na Slovensku a v Maďarsku jen 3 % těchto voličů podporovalo křesťanské strany (maďarská MDF a FKGP nejsou považovány za křesťanské strany, protože mají komplexnější podporu a jsou mnohem více voleny také nepravidelnými návštěvníky kostela a nevěřícími než citované religiózní strany).

KDU-ČSL v tomto období přitáhla 30-40 % věřících Čechů, KDNP okolo 20 % Maďarů a KDH a SKDH dohromady okolo 35 % pravidelných návštěvníků kostela na Slovensku. Voliči křesťanských stran v Polsku (ZChN, SLChD, PChD, ChD) byli méně vyprofilovaní, ale tato odlišnost může být způsobena jednoduše faktem, že návštěvnost kostela nerozlišuje mezi skutečně zbožnou částí populace v zemi, kde 70 % voličstva navštěvuje kostel každý měsíc. Středoevropské křesťanské strany tak ukázaly, že mají vyprofilovanější základ než jejich sesterské strany ve většině zemí kontinentální Evropy.

Je tato vyprofilovanost viditelná také ve vnímání lidí? Tóka [1993] ukázal, že veřejnost na podzim 1992 věřila, že se všechny čtyři křesťanské strany ve své politice zaměřují na tržně orientované reformy a welfare state, ale – pokud přesně reflektujeme rozdíly mezi typem politiky těchto stran – Slováci cítili, že KDH je více zaměřena na prvně zmíněné, zatímco Maďaři cítili, že KDNP klade důraz na levicové ekonomické cíle. Češi a Poláci shledávali ZChN a KDU-ČSL v tomto ohledu relativně centristickými. Skutečností je, že v každé zemi jen relativně malá část veřejnosti připisovala těmto stranám socioekonomická témata a převážně si je spojovala s cíli v morální oblasti (morální obnova, vzrůstající vliv církve, zákaz potratů). Omezená voličská základna a limitovaná síla těchto stran tak skutečně reflektuje relativně vyprofilovanou přitažlivost.

Obrázek agrárních stran ukazuje ještě více mezinárodní variabilitu a poněkud méně známek vyprofilované podpory. Na Slovensku nevznikla žádná významná rolnická strana a HZDS přitáhla většinu rolnické populace (anebo alespoň přitahovala). V České republice existovala maličká agrární strana vtělená do LSU (tj. do trvalé koalice se Zelenými a Socialistickou stranou). V maďarské politice hrála kontroverzní roli Živnostenská strana (FKGP), ale pro svou komplexní orientaci na antikomunisty, nacionalisty, křesťany a na obecně tržní, ale částečně zemědělsko-protekcionistické sentimenty, nemůže být popsána jako vyprofilovaná strana.

V Polsku je zemědělská populace početnější, a to nejen ta, která se zabývá drobným hospodařením. Samostatná politická reprezentace agrárních zájmů si podržela kontinuitu i v průběhu komunistického období. Rolnická populace navíc trpěla v prvních letech transformace výrazně velkým (předpokládejme asi 50 %) poklesem reálného příjmu. Je proto velmi překvapující, že polské rolnické strany mají více vyprofilovanou podporu než jejich české a maďarské protějšky. Posun od nekompromisní vyprofilované politiky se však zdá viditelný. Stranická fragmentace agrární scény dramaticky poklesla po volbách v roce 1991 spolu s tím, jak byla PSL předurčena stát se jediným reprezentantem agrárních zájmů po volbách roce 1993. PSL tak získala větší prostor pro kompromisy v otázce agrární politiky. Zbavením se svého Blockflute-image² (image strany kolaborující s komunistickou stranou) PSL posílila svou legitimitu a Koalitionsfähigkeit (schopnost utvořit koalici, srov. jmenování lídra strany Pawlaka na post premiéra v červnu 1992 prezidentem Wałęsou).

²) Během čtyřiceti let, které předcházely roku 1989, byla ZSL (předchůdce PSL) stálým „koaličním“ partnerem polské Sjedenocené dělnické strany.

Celkem vzato volební podpora těchto tří agrárních stran (PSL, LSU a FKGP) byla mezi nezemědělskou populací nad 50 % jejich celkové národní podpory, a dokonce ve velkých městech (tj. více než 100 000 obyvatel) získaly okolo 2-3 % hlasů. Jejich volební podpora se zdá být v rurálních oblastech dokonce koncentrovanější, než je tomu u skandinávských agrárních stran.

Co je nutné zdůraznit, je to, že existence agrárních stran nemůže zcela vysvětlit korelace mezi sociálním prostředím a volbou ve střední Evropě. Strany s jednoznačným zaměřením na pýchu a bolesti dělnické třídy (tj. NSZZ „Solidarita“ a KPN v Polsku, do jisté míry i HZDS na Slovensku) měly stále převážně dělnické voličstvo. Strany bojující o tržní oblast – UD, KLD, PC, ODS, ODA, OH, SKD (tj. ex-ODU) a MDF – přitahly nepoměrně velkou skupinu příznivců z řad bílých límečků a obyvatel velkých měst. To však nebyl nutně případ maďarských liberálních stran. Příčiny odchylky ve smyslu jejich třídní základny byly popsány v práci Tóky [1993]. Sluší se zde poznamenat, že na podzim 1992 byly jedinými významnými tržně orientovanými stranami, které se ještě nedostaly do žádné vlády.

Jiným faktorem, který přispívá ke korelaci mezi sociálním prostředím a stranickou preferencí, je ve střední a východní Evropě věk. Mladí lidé zřídka volí postkomunisty nebo křesťanské strany: preferují spíše sekulární strany, které jsou proti státně plánovanému hospodářství (KLD v Polsku, OH, ODA, ODS v Čechách, FIDESZ a SZDSZ v Maďarsku), nebo strany známé pro svůj problematický nacionalistický radikalismus (polská KPN, česká SPR-RSČ a slovenská SNS). Tyto strany si vedou lépe mezi lidmi z nižších tříd částečně také pro relativně malou sociální přijatelnost v očích vzdělanějších voličů (jak už jsem zmínil výše, v případě KPN je to jen část pravdy, tato strana je výrazně přitažlivá také pro průmyslové dělníky).

Ve vazbách mezi sociálními skupinami a stranami není mnoho prvků, které by se jevily jako chaotické a abnormální. Existuje tu však jeden zvláštní fenomén – „negativní třídní volba“, která se ve východní Evropě často objevuje v případě ideologicky levicových stran. Do roku 1994 ve všech čtyřech zemích střední a východní Evropy kromě České republiky, kde hlasy bílých límečků byly monopolizovány přímými následovníky Občanského fóra (ODS, ODA, OH), měly postkomunistická a sociálnědemokratická strana (tj. ČSSD v Čechách a SDSS na Slovensku) větší podporu mezi bílými límečky než mezi jakoukoliv jinou profesní skupinou. Paralela s východoněmeckým případem je zřejmá (o bývalé NDR viz [Dalton 1992]). Skutečná hádanka se však objevila v případě českých a slovenských sociálních demokratů. Zde je nutné poznamenat, že sociální složení hlasů pro postkomunisty těžko reflektuje víc než sociální složení vládních stran v minulých čtyřiceti letech. Po kontrole bývalého členství ve straně ve vícerozměrné analýze neukázala žádná ze sociodemografických proměnných konzistentní vliv na postkomunistickou stranickou preferenci ani v jedné ze čtyř zemí (data nejsou prezentována). Tabulka 3 ukazuje vztah mezi bývalým členstvím v komunistické straně (jak uvedl respondent v rozhovoru) a současnou postkomunistickou stranickou preferencí v pěti po sobě následujících komparativních výzkumech.

Tabulka 3. Bývalé členství v komunistické straně a volební podpora SLD, KSČM, SDL a MSZP v pěti po sobě jdoucích výzkumech

	říjen 1991	říjen 1992	leden 1993	srpen 1993	květen 1994
<i>Polsko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	14	11	13	13	15
% mezi příznivci SLD	50	32	40	35	26
% bývalých členů KS podporujících SLD	26	23	21	42	33
příznivci SLD, % z celku	7	8	7	16	19
<i>Česká republika</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	22	19	20	23	24
% mezi příznivci KSČM	65	57	60	64	70
% bývalých členů KS podporujících KSČM	13	36	34	24	24
příznivci KSČM, % z celku	4	12	12	9	8
<i>Slovensko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	17	16	16	19	21
% mezi příznivci SDL	66	38	36	36	38
% bývalých členů KS podporujících SDL	22	45	59	58	39
příznivci SDL, % z celku	6	18	25	31	21
<i>Maďarsko</i>					
bývalé členství v KS					
% z celku	15	16	13	18	17
% mezi příznivci MSZP	55	39	36	33	28
% bývalých členů KS podporujících MSZP	30	34	40	62	57
příznivci MSZP, % z celku	8	14	14	34	35

Poznámka: Údaje v tabulce byly spočítány tříděním odpovědí podle respondentova členství v komunistické straně a záměru volit „kdyby byly volby příští týden“.

Všichni respondenti, kteří neodpověděli na druhou otázku, byli z analýzy vyloučeni.

V českých datech za rok 1994 byli příznivci KSČM sloučeni s příznivci LB a SDL.

Zdroj: Sestaveno z Dohnalik et al. [1991], CEU [1992, 1993a, 1993b].

Důležitou věcí, kterou je nutno znovu poznamenat, je počáteční existence a pozdější posun od alespoň částečně vyprofilované volební základny. Na počátku našeho období (1991-1992) měly tyto strany víceméně stejnou míru podpory v každé ze čtyř zemí³ a přitáhly 50 % nebo více příznivců z řad bývalých straníků. Když některé z těchto stran začaly získávat větší podporu, jejich procentní zisky byly větší mezi bývalými straníky než v celkové populaci (viz polská, slovenská a maďarská data). Vedlejším produktem těchto volebních zisků nicméně bylo, že relativní nadreprezentace bývalých straníků mezi

³) Soudě podle rozdílů mezi předvolebními předpověďmi a skutečnými volebními výsledky, je možné, že v letech 1990-1992 okolo 40 % polských, slovenských a maďarských, a dokonce více českých příznivců postkomunistických stran skrývalo v průzkumech veřejného mínění své preference. Tato chyba v odpovědích však později v polských a maďarských, a ještě více v českých a slovenských průzkumech postupně mizela. Skutečný vzestup postkomunistických stran na Slovensku, v Polsku a Maďarsku je proto v tabulce 3 ukázán jako slabě nadhodnocený.

jejich voliči poklesla ve všech třech zemích, kde vzrostla volební síla těchto stran. Na počátku roku 1994 měli jen čeští postkomunisté (původně strana prošla rozdělením na tři pokračovatelské organizace, které ztratily podporu výrazně ve prospěch sociálních demokratů) tak vyprofilovanou základnu jako předtím. Na druhou stranu exit poll v květnu 1994 naznačil, že mezi voliči ve věku 18-40 měli maďarští socialisté vždy větší podporu mezi průmyslovými dělníky než mezi jinými profesními kategoriemi. Hádanka negativní třídní volby se tak rozplynula, neboť byla zjevná jen v souvislosti s postkomunistickými stranami.

I když vazby mezi specifickými stranami a skupinami vypadají jako zcela obvyklé a smysluplné, síla těchto vazeb může být dosud velice slabá. Jinými slovy vybraná preference strany náhodně vybraného voliče může být ve skutečnosti nepredikovatelná z jeho zaměstnání, religiozity atd. Zda je tomu tak i ve střední a východní Evropě, můžeme zjistit ze srovnání síly asociací mezi vybranými proměnnými a výběrem strany v našich čtyřech zemích a asociací nalezených ve stabilních demokraciích. Mezi mnoha alternativními mírami asociace je zde preferován koeficient nejistoty. Přestože je méně znám a nabývá spíše nižších numerických hodnot dokonce i v případě relativně silných vztahů (jako například mezi návštěvností kostela a výběrem strany v Itálii), poskytuje poměrně srovnatelné výsledky mezi různými prediktivními proměnnými a mezi zeměmi s různou mírou stranické fragmentace. Tabulka 4 prezentuje data o síle asociace mezi zaměstnáním, městským nebo venkovským místem bydliště, vzděláním, věkem a religiozitou v osmi západních demokraciích a východním Německu v roce 1990 a v Polsku, České a Slovenské republice a Maďarsku v období 1991-1993.

Poznatky jsou tedy zcela jednoznačné: stáří stranického systému nemá žádný vztah k sociálním rozdílům voličů jednotlivých stran. Ať se podíváme na kteroukoli proměnnou sociálního původu, její korelace s výběrem strany ukazuje stejnou variabilitu a stejný průměr mezi západními zeměmi jako ve střední a východní Evropě. Pokud se soustředíme pouze na široce diskutované téma, můžeme skutečně vidět, že koeficient pro třídní volbu je mnohem vyšší ve Velké Británii než ve střední a východní Evropě. Zbytek kontinentálního výběru se však skutečně neliší od Polska, České republiky a Slovenska (Maďarsko vypadá v tomto ohledu spíše jako Spojené státy a Irsko). Uzavřenost kontinentálního modelu je také podtržena podobně silným efektem návštěvnosti kostela na výběr strany v západním Německu, Itálii, České republice, na Slovensku a v Maďarsku. Přesto jsou zvláštnosti jednotlivých zemí lehce viditelné na výsledcích – viz jedinečně silný efekt zemědělských profesí a místa bydliště na stranickou preferenci v Polsku a silný efekt věku v západním Německu a v Maďarsku – nejsou zde známky systematických rozdílů mezi východními a západními demokraciemi.

Tabulka 4. Síla asociace mezi stranickou preferencí a různými proměnnými týkajícími se sociálního původu ve střední a východní Evropě v letech 1991-1993 a různých jiných systémech stran v roce 1990 (koeficienty nejistoty, stranická preference jako závislá).

	vysvětlující proměnná													
	nemanuální		dělníci		zemědělci		velikost místa bydliště		vzdělání		věk		návštěvnost kostela	
	uc		uc		uc		uc		uc		uc		uc	
Polsko	0,04	s	0,01	s	0,04	s	0,07	s	0,06	s	0,02	s	0,03	s
Česká republika	0,01	s	0,01	so	0,02	s	0,02	s	0,02	s	0,03	s	0,06	s
Slovensko	0,01	s	0,01	so	0,01	so	0,02	s	0,03	s	0,03	s	0,08	s
Maďarsko	0,01	s	0,00	ns	0,01	s	0,02	s	0,03	s	0,07	s	0,05	s
Austrálie	0,00	s	0,01	s	-	na	0,03	s	0,01	s	0,01	s	0,01	s
USA	0,01	s	0,01	ns	0,00	ns	0,02	s	0,02	s	0,01	s	0,01	ns
Irsko	0,00	ns	0,01	ns	0,01	s	0,03	s	0,03	s	0,01	s	0,01	s
Severní Irsko	0,01	s	0,01	ns	-	na	-	na	0,03	s	0,02	s	0,02	s
Velká Británie	0,04	s	0,04	s	-	na	-	na	0,02	s	0,01	s	0,02	s
Norsko	0,01	s	0,01	s	0,03	s	0,01	s	0,02	s	0,02	s	0,08	s
Západní Německo	0,00	ns	0,01	s	0,01	s	0,02	s	0,05	s	0,06	s	0,05	s
Východní Německo	0,01	s	0,01	s	0,00	ns	0,02	s	0,04	s	0,01	s	0,02	s
Itálie	0,00	ns	0,01	s	-	na	0,02	s	0,03	s	0,02	s	0,05	s

ns: nevýznamné; so: významné na hladině 0,05 alespoň v jednom ze tří datových souborů; s: významné na hladině 0,05 (v každém datovém souboru); na: data nebyla k dispozici

Zdroj: Sestaveno z datových souborů ISSP [1990], Dohnalik et al. [1991] a CEU [1992, 1993a]. Za země střední a východní Evropy je uvedena průměrná hodnota ze tří odlišných výzkumů.

Kódování vysvětlujících proměnných:

Nemanuální: 1=nemanuální zaměstnanci, 0=ostatní.

Dělníci: 1=nezemědělní pracovníci v manuální profesi, 0=ostatní.

Zemědělci: 1=farmáři a zemědělní dělníci, 0=ostatní.

Velikost místa bydliště: 1=venkov, 2=malé město, 3=velké město.

Věk: 1=18-29, 2=30-44, 3=45-60, 4=61 a více.

Návštěvnost kostela: 1=každý měsíc, 2=méně často, 3=nikdy.

Poznámka k tabulce 4:

Respondenti, kteří nepreferovali žádnou stranu, a příznivci menších stran byli z analýzy vyloučeni. Stranická preference byla získána z odpovědi na otázku, „Kdyby byly příští neděli volby, kterou stranu byste volil(a)?“. V USA, Velké Británii, Západním Německu a Severním Irsku byla zjišťována identifikace se stranou a v Itálii a ve východním Německu byla zjišťována volba v minulých volbách. Odpovědi byly kódovány do těchto kategorií:

Polsko: rolnické strany (PSL, PL, Solidarity RI, Samoobrona), křesťanské strany (ZChN, PChP, SLChD), PC nebo RdR, NSZZ „Solidarity“, liberální strany (KLD, UPR), UD, KPN, SdRP (nebo SLD).

Česká republika: KSČM, ČSSD, LSU a ČSS, HSD-SMS, Zemědělská strana, Zelení, SPR-RSČ, OIH, ODA, ODS-KDS, KDU-ČSL.

Slovensko: KDH, ODU nebo VPN nebo SKD, DS, SKDH, SNS, Zelení, HZDS, SDSS, SDL.

Maďarsko: MDF, SZDSZ, FKGP, MSZP, FIDESZ, KDNP.

Austrálie: Liberálové, Labouristé, Venkov, Australští demokraté

USA: Demokraté, Republikáni

Irsko: Fianna Fail, Fine Gael, Labour Party nebo Dělnická strana, Progresivní demokraté

Severní Irsko: Konzervativci, Labour Party nebo Dělnická strana, SDP nebo Alliance (Mainland) nebo Alliance (NI), DUP, OUP, SDLP.

Velká Británie: Konzervativci, Labouristé, Liberální demokraté.

Norsko: Volební aliance práce nebo Rudá volební aliance, Pokroková strana, Konzervativci, Křesťanští demokraté, Strana středu, Socialistická strana.

Západní Německo: CDU/CSU, SPD, FDP, Zelení.

Východní Německo: CDU/CSU, SPD, Zelení nebo Bündnis 90, PDS.

Itálie: MSI, DC, PLI, PRI nebo PSDI nebo PR, PSI, Liste Verde, PCI, Leghe.

Postrádají volby politický obsah?

Častým tvrzením je, že pokud mají východoevropští voliči představu o jednotlivých stranách, jde často o černobílé hodnocení založené na špatném pochopení, rychlé generalizaci, vlastnostech stranických lídrů a množství dalších věcí, které mají málo společného se stranickou politikou a ideologií. Problémem starších studií na toto téma je, že srovnávaly své poznatky (nebo úsudky) o východoevropských voličích jen na základě normativního ideálu o dobře informovaném občanovi. Abychom se vyhnuli omylu, kterého se dopustil také Tóka [1993], uvádíme některé polské, české a maďarské výzkumy CEU z podzimu 1992, které byly prezentovány v podobě srovnatelné s německými údaji z let 1972 a 1987 a americkými údaji z let 1952 a 1980 uvedenými Klingemannem a Wattenbergem [1992]. Ve všech šesti zemích byl dotazován reprezentativní (tj. náhodný) výběr voličů na to, co se jim líbí a nelíbí na každé z nejdůležitějších stran působících v jejich zemi. Odpovědi byly zaznamenány a později agregovány do některých hrubých kategorií, aby bylo možné odhadnout, do jaké míry měly politický obsah a jak moc byly sofistikované. V procentuálním vyjádření se údaje o českých a slovenských respondentech, kteří neměli co říct o různých stranách, zcela blíží německým výsledkům z roku 1972 a výsledkům ze Spojených států z roku 1952 a – zvláště pokud uvažíme mnohem větší počet stran, u nichž se očekávalo, že o nich budou čeští a slovenští voliči informováni – jsou mnohem nižší než příslušná procenta v USA v roce 1980. Příslušná polská a maďarská procenta byla z těchto příčin blíže (ale nižší) výsledkům z USA v roce 1980, což znamená, že byly

horší než ty z roku 1972 nebo výsledky z Německa z roku 1980. Z hlediska černobílého myšlení se voliči všech čtyř středo- a východoevropských zemí nacházeli někde mezi Američany a Němci: Němci méně a Američané více než oni uváděli jen pozitivní nebo pouze negativní hodnocení jednotlivých stran.

Bezprostřední údaje z dat tak potvrzují to, co politologie a žurnalistika předpokládaly o americkém systému stran v období před rokem 1980. To, co by mělo být v tomto kontextu zdůrazněno, je, že pouhé stáří systému stran znovu selhává ve své prediktivní síle ohledně záležitostí volební politiky. Výsledky přinášejí znovu stejnou zprávu jako v případě neidentifikovatelnosti vládních stran. Tak či onak, strany potřebují generovat intenzivní názory na sebe samé, aby přinutily voliče obávat se o jejich existenci, a českým a slovenským stranám se to zřejmě daří lépe než polským a maďarským. Přesto je tu však rozdíl mezi četnostmi „líbí“ a „nelíbí“ u SPD a CDU/CSU na jedné straně a bývalými československými stranami na straně druhé, což může být způsobeno rozdílnou fragmentací těchto stranických systémů.

Uvážíme-li obsah odpovědí, podle deterministických teorií citovaných v úvodu lze očekávat, že východoevropané nezmiňují tak často ideologie, předpokládané stranické vazby na sociální skupiny a konkrétní politiku jako Němci a Američané, když vysvětlují, co se jim líbí a nelíbí na jejich stranách. U východoevropanů lze také očekávat, že budou častěji uvádět osobnosti stranických lídrů. Celkem vzato, tato očekávání se částečně splnila. V Německu a v USA byly hlavní pravicové strany méně často hodnoceny ve smyslu jejich vazeb na sociální skupiny, než tomu bylo u hlavních vládních stran ve střední a východní Evropě v roce 1992. Všechny středo- a východoevropské postkomunistické strany byly méně často oblíbeny, ale obvykle častěji neoblíbeny pro svůj vztah k jistým sociálním skupinám (tj. bývalá nomenklatura a podobně) než američtí demokraté nebo německá SPD. Pouze středoevropské křesťanské a nacionalistické strany byly alespoň tak často oblíbeny jako neoblíbeny pro svou ideologii jako německé a americké strany. Středoevropské sekulární liberální a levicové strany byly však posuzovány na základě svých ideologií častěji než německé a americké strany.

Mnohem komplikovanější obrázek se objevil v případě zmínek o vnitřní politice. Postkomunistické strany byly překvapivě v roce 1992, a již méně ve světle jejich pozdějšího volebního výkonu, ve všech východoevropských zemích spojovány s atraktivní vnitřní politikou (téměř výlučně v socioekonomické sféře) stejně tak často jako američtí demokraté v roce 1980 a SPD v roce 1972. Žádný systematický rozdíl se neukázal mezi dvěma západními zeměmi na jedné straně a dvěma částmi Československa na straně druhé v oblíbenosti nekomunistických stran pro jejich domácí politiku. Pravděpodobné důvody těchto nadnárodních rozdílů byly dva. Za prvé, jen ty východoevropské strany, které se již účastnily jako hlavní partneři ve vládní koalici, byly asi tak neoblíbeny pro svou domácí politiku jako hlavní německé a americké strany. (Dvě posledně jmenované byly pravděpodobně častěji oblíbeny pro tentýž důvod, než tomu bylo u UD, ZChN, ODS, KDH, HZDS a MDF.⁴⁾ Za druhé, strany spojené v nových demokraciích s vysoce kontroverzní politikou (tj. tři křesťanské strany zmíněné výše, maďarská Živnostenská strana spojená s restitucí půdy a česká ODS se svou radikální thatcheristickou ekonomickou rétorikou) ukázaly, že mají mnohem čistější profil ve smyslu vnitřní politiky než

⁴⁾ Ačkoliv data neodpovídají na tuto otázku, mohl bych poskytnout lepší ekonomická než politická vysvětlení.

ostatní. To naznačuje, že vývoj čistého stranického profilu může mít svou cenu. Faktory, které mohou pravděpodobně nejsnadněji urychlit tento proces, jsou na jedné straně zejména častá obměna vlády a opozice a na straně druhé stranická obhajoba veřejné politiky, která je pro mnohé značně nepopulární. Zatímco rychlý vývoj čistého stranického profilu může být dokonce výhodný pro konsolidaci kompetitivní stranické politiky, oba tyto faktory mohou odcizit některé strany demokratické politice.

Je výběr stran bez vztahu k politickým postojům?

Východoevropští voliči mají téměř tak čisté a sofistikované představy o některých (spíše českých než maďarských a polských, spíše klerikálně nacionalistických nebo postkomunistických než liberálních a sociálně demokratických a spíše vládních než opozičních) stranách jako Američané a Němci. Vezmeme-li v úvahu, že od středo- a východoevropského voliče se očekává, že bude informován o větším počtu stran kromě té své, není to malý úspěch. To však nedává odpověď na otázku, zda jsou středo- a východoevropské představy o stranách založeny častěji na špatném vnímání, než jak je tomu u voličů ve stabilních demokraciích. Pokud příčina špatného pochopení spočívá pouze v ryzí novotě těchto stran, potom bychom měli očekávat, že voliči budou různým způsobem chybovat ve způsobu hodnocení jednotlivých stran.⁵ V tomto případě je jediným politicky významným důsledkem špatného vnímání to, že relativně velký počet voličů bude volit jinou stranu, než by „měl“ na základě svých politických postojů. Zda je podíl těchto voličů větší v nových demokraciích než v demokraciích konsolidovaných, můžeme usuzovat z komparace zemí z hlediska celkové korelace mezi respondentovou stranickou preferencí a tematickými postoji. To jinými slovy znamená, že komparujeme země z hlediska ideologické homogenity voličů různých stran.

Srovnání mezi čtyřmi středo- a východoevropskými zeměmi je metodologicky jednoduché, protože výzkum CEU z podzimu 1992 obsahoval v každé zemi okolo dvaceti identicky formulovaných postojových otázek a také několik málo specifických otázek na rozdělení československé federace. Komparace se západními zeměmi je poněkud těžkopádná, částečně proto, že zde pochopitelně existují velké rozdíly mezi různými zeměmi ve smyslu relevantních témat. Nejblíže možný orientační bod, který mohu využít, poskytla britská studie [viz Himmelweit et al. 1984], která se pokusila predikovat stranické preference z odpovědí na velký počet postojových otázek, o nichž se předpokládalo, že pokrývají skutečně všechny hlavní tematické sféry britské politiky. Ačkoli položky, které jsem použil, byly odlišné ve svém významu a bylo jich méně než v britské studii, předpokládám, že pokryly většinu relevantních tematických domén středo- a východoevropské politiky. Metodologie této analýzy byla identická. Diskriminační analýza poskytla optimální vážení odpovědí na různé postojové otázky tak, aby bylo možné predikovat respondentovu stranickou preferenci. Celková korelace vážené sumované pozice a stranické preference může být považována za míru všeobecné shody mezi politickými názory a stranickou preferencí v různých zemích.

V Británii oddělily téměř všechny otázky labouristické voliče od toryů a příznivci liberálů se nacházeli ve středu. Proto byla téměř všechna témata vtělena do jedné ideologické superdimenze (korespondující s britským chápáním levice a pravice). V kontrastu

⁵) Protože máme k dispozici pouze data z rozsáhlých průzkumů, nemůžeme analyzovat otázku takového systematického špatného vnímání tam, kde existuje veřejný konsensus o politické pozici určité strany, který se však systematicky liší od „pravé“ politické pozice strany.

s tím byly ve středo- a východoevropských multipartitních systémech nalezeny přibližně tři různé ideologické dimenze, které rozlišovaly mezi různými stranickými bloky (tj. jedna mezi religiózními a sekulárními stranami, jiná mezi tržně orientovanými a sociálně protekcionistickými stranami a třetí, která měla specifický kontext v každé zemi). Celková kanonická korelace mezi třemi nejdůležitějšími tematickými dimenzemi a stranickou preferencí byla 0,74, 0,46 a 0,35 v České republice; 0,64, 0,58 a 0,46 na Slovensku; 0,49, 0,47 a 0,38 v Polsku a 0,51, 0,37 a 0,29 v Maďarsku. V období několika po sobě jdoucích všeobecných voleb v Británii v sedmdesátých a na začátku osmdesátých let byl mezi první tematickou dimenzí a stranickou preferencí korelační koeficient okolo 0,75 [viz Himmelweit et al. 1984].

Poznatky jsou nyní zcela jasné: české a pravděpodobně také slovenské strany směřují k tomu, že získávají tak ideologicky homogenní voliče, jako mívaly britské strany, avšak Polsko, a ještě více Maďarsko, se v tomto ohledu od Británie poněkud odlišují. Výsledky naznačují, že ryzí novota stran nutně nezvyšuje náhodný chybný komponent představ o stranách na takovou výši, která by neměla precedens v ideologicky disciplinovaném, nepřiliš fragmentovaném a relativně starém systému stran. Tematicky nebo ideologicky založené volební chování se může lehce uskutečnit i v nových demokraciích, což znovu naznačuje, že to, co determinuje rychlost pokroku, je mnohem méně způsobeno schopnostmi studenta a mnohem více obsahem přednášky.

Závěry

Snahou argumentace v této stati bylo ukázat, že novost stranických systémů nemůže znamenat v záležitostech volební politiky příliš mnoho. Jestliže se voličům prezentují čisté alternativy, budou reagovat stejně bez ohledu na to, jak nedávny byl příchod demokracie do jejich země. První věc, kterou je k tomu nutno dodat, je, že to je jen poloviční pravda. V posledních volbách, které se uskutečnily ve východním regionu Evropy, byla celková volební těkavost (tj. procento hlasů, které „změnily ruku“ ve srovnání s předchozími volbami) téměř 34 % v Polsku v září 1992 a o něco více než 28 % v Maďarsku v květnu 1994. Tato čísla jsou samozřejmě třikrát vyšší, než činí západoevropský průměr mezi lety 1885 a 1985 [srv. Bartolini a Mair 1990]. Novost systému stran samozřejmě působila v mnoha ohledech, ale jak bylo zmíněno výše, nikoliv ve všech. Ve střední a východní Evropě se ve volebním chování objevují stabilní prvky a ty se staly centrem naší analýzy.

Poznali jsme, že pro středo- a východoevropany je to spíše jedna z významných stran než zájmových organizací, kterou považují za nejlepšího reprezentanta svých zájmů. Poznali jsme také, že alespoň v jedné nebo možná ve dvou ze čtyř středo- a východoevropských zemích, zejména v České republice a na Slovensku, mají voliči tendenci činit významnou (tj. smysluplnou) volbu – podle kritérií významnosti, které jsme použili – stejně tak jako občané vyspělejších demokracií. Je těžké říci, proč se tyto země odlišují v tomto ohledu od Polska a Maďarska, a to částečně proto, že množství možných vysvětlení může lehce překročit množství případů, které analyzujeme. Faktory, jako odlišnosti v demokratickém vývoji před rokem 1948, různá úroveň socioekonomického vývoje, revolučnější scénář demokratické transformace, který – narozdíl od Polska a Maďarska – osvobodil postkomunistickou levicí od jakékoliv viditelné odpovědnosti za zavedení tržně orientovaných reforem (a tak mohl napomoci vývoji větší politické polarizace v socioekonomické sféře) mohou všechny hrát svou roli.

Vezmeme-li toto vše v úvahu, pak se bádání nad příčinami rozdílů mezi sledovanými zeměmi zdá méně slibné než shromažďování tezí, které generovala analýza týkající se jednotlivých stran. Jak jsme viděli, více nebo méně vyprofilované strany mohou dokonce nalézt své místo v hlubší ideologické konfiguraci vyvíjejícího se stranického systému a podstatně přispět k významnosti volby tím, že poskytnou jasně viditelné a – dokonce i pro velmi informovaného voliče – jednoduše formulované vazby mezi stranami a zřetelnými sociálními skupinami. Časté změny ve vládě mohou podkopat samu bázi volební předvídatelnosti vlády. Ale časté změny vlády mohou také zřejmě voličům pomoci vytvořit si realističtější chápání toho, co mohou různé strany poskytnout: znalost, která se v regionu hojně nevyskytuje (srov. naše poznámky o HZDS a maďarských liberálech v poslední části Tókovy stati [1993]). Majoritní síly mohou mít v politice také žádoucí vedlejší produkty. Je také možné vyslovit přesvědčivé argumenty o významných efektech stranické politiky na ryzi identifikovatelnost držitelů moci. To může mít na druhou stranu určité pozoruhodné implikace o přednostech a nedostacích většinových systémů. Schopnost politického systému informovat voliče o nejjednodušších skutečnostech politiky a schopnost voličů absorbovat tyto informace se zcela přesvědčivě vztahuje k šíři, v níž ve střední a východní Evropě převažují sociální nerovnosti v politické participaci. Totéž může být řečeno na obhajobu kontroverzních politických pozic a relativně vysoké ideologické polarizace mezi stranami: čím více má země obojího, tím více mohou být voliči informováni a rovnocenní.

Tyto teze nejsou možná příliš v souladu s doporučeními literatury o konsolidaci. To však neruší platnost žádné z nich. Možná existuje skutečná shoda mezi rychlou a klidnou konsolidací nových ústavních systémů a stupněm volební předvídatelnosti, která se může rozvinout uvnitř tohoto rámce. První bude vyžadovat konsensus a kompromis dokonce i mimo ústavní sféru, ale druhé potřebuje doktrínu a konflikt, a to v kterékoliv sféře.

Přeložila Klára Vlachová

GÁBOR TÓKA působil několik let jako výzkumný pracovník v TARKI v Budapešti, v současné době přednáší na katedře politologie Středoevropské univerzity v Budapešti. Zabývá se problematikou utváření systému politických stran v Maďarsku a v zemích střední a východní Evropy a výzkumy veřejného mínění. Na toto téma publikoval řadu statí v odborných domácích a zahraničních časopisech a studií v odborných publikacích. Je editorem knihy *The 1990 Hungarian Elections to the National Assembly (Vol. 1 of the Eastern European Election Handbook Series, general editors Hans-Dieter Klingemann and Charles Taylor, Berlin, Sigma 1995)*.

Literatura

- Ágh, A. 1993. „The Comparative Revolution and the Transition in Central and Eastern Europe.“ *Journal of Theoretical Politics* 5: 231-252.
- Alwin, D. F. 1992. *The International Social Justice Survey. Codebook*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Bartolini, S., P. Mair 1990. *Identity, Competition and Electoral Availability: The Stabilisation of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CEU (Central European University) 1992, 1993a, 1993b, 1994. „The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe.“ Machine readable data files. Budapest: Department of Political Science, Central European University.

- Dalton, R. J., 1992. „Two German Electorates?“ In *Developments in German Politics*, ed. by Gordon Smith, William E. Peterson, Peter H. Merki, Stephen Padgett. London: Macmillan Press Ltd.
- Dohnalik, J., J. Hartl, K. Jasiewicz, R. Markowski, P. Matějů, L. Rezler, G. Tóka, and M. Tuček, 1991. Dismantling of the Social Safety Net and its Political Consequences in East Central Europe. An International Comparative Study Initiated and sponsored by the Institute of East-West Studies, N.Y.-Prague. Machine readable data file. Distributors: IEWS, New York and TARKI, Budapest.
- Fuchs, D., G. Guidorossi, P. Svensson, forthcoming. „Support for the Democratic System.“ In *Citizens and the State*, ed. by Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs. Oxford: Oxford University Press.
- Glass, H. A. 1978. „Consensus and Opposition in Switzerland: A Neglected Consideration.“ *Comparative Politics* 10: 361-373.
- Greskovits, B. 1993. „Dominant Economy, Subordinated Politics: The Absence of Economic Populism in the Transition of East-Central Europe.“ Working Paper Series No. 1. Budapest: Dept. of Political Sciences, Central European University.
- Himmelweit, H. T., P. Humpreys, M. Jaeger, 1984. *How Voters Decide. A model of vote choice based on special longitudinal study extending over fifteen years and the British election surveys of 1970-1983*. Philadelphia: Open University Press.
- ISSP 1990. „The Role of Government.“ Machine readable data file. Distributor: Zentralarchiv, Köln.
- Kalterleiter, Werner 1980. „A Legitimacy Crisis of the German Party System?“ Pp. 597-608 in *Western European Party Systems: Trends and Prospects*, ed. by Peter H. Merki. New York: The Free Press.
- Klingemann, H. D., M. P. Wattenberg 1992. „Decaying Versus Developing Party Systems: A Comparison of Party Images in the United States and West Germany.“ *British Journal of Political Science* 22: 131-149.
- Kolosi, T., I. Szelényi, S. Szelényi and B. Western 1992. „The Making of Political Fields in Post-Communist Transition. Classes and Parties in Hungary, 1989-1990. In *Post-Communist Transition – Emerging Pluralism in Hungary*, ed. András Bozóki, András Körösenyi, and George Schöpflin. London: Frances Pinter.
- Kopecký, P. 1993. „Fragmentation of Party Systems in Central Europe.“ Paper prepared for delivery at the seminar on „Disillusionment with Democracy“ organized by the Secretariat General of the Council of Europe, Colchester, 8-10 July 1993.
- Lipset, S. M. 1963. *The Political Man The Social Bases of Politics*. New York: Anchor Books.
- Mair, P. 1991. „(Electoral) Markets and (Stable) States.“ In *Markets Against the State*, ed. by Michael Moran and Maurice Wright. London: Macmillan.
- Tóka, G. 1993. „Parties and Electoral Choices in East Central Europe.“ Paper prepared for presentation at the Conference of the Centre for Mediterranean studies, University of Bristol, 17-19 September 1993.
- Tóka, G. forthcoming. „Being Represented – Being Satisfied? Political Support in East Central Europe.“ In *Citizens and the State*, ed. by Hans-Dieter Klingemann and Dieter Fuchs. Oxford: Oxford University Press.
- Waller, M. 1991. „Groups, Interests and Political Agregation in East Central Europe.“ *Journal of Communist Studies* 7: 128-147.
- Weil, F. D. 1989. „The Sources and Structure of Democratic Legitimation in Western Democracies: A Consolidated Model Tested with Time Series Data in Six Countries since World War II.“ *American Sociological Review* 54: 682-706.

Wessels, B. 1992. „Bürger und Organisationen – Ost- und Westdeutschland: vereint und doch verschieden?“ Working Paper. Berlin: Wissenschaftszentrum.

Příloha: Zkratky použité ve stati

Polsko

KPN: Konfederace pro nezávislé Polsko

PSL: Polská lidová strana

SdRP: Sociálně demokratická strana Polska (SDL v koalici s OPZZ)

UP: Unie práce

PL: Lidová smlouva (rolnická strana vyšlá ze Solidarity)

NSZZ „S“: Solidarita

ZChN: Křesťansko-národní unie

UD: Demokratická unie

PC: Aliance středu

RdR: Hnutí za republiku

KLD: Liberálně demokratický kongres

UPS: Unie reálpolitiky

Česká republika

KSČM: Komunistická strana Čech na Moravy

LB: Koalice KSČM, SDL a LB

ČSSD: Československá strana sociálně demokratická

LSU: Liberálně sociální unie

HSD-SMS: Hnutí za samosprávnou demokracii – Sdružení pro Moravu a Slezsko

SPR-RSČ: Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa

OH: Občanské hnutí

ČSL: Československá strana lidová

KDU-ČSL: Koalice ČSL a Křesťansko-demokratické strany

ODA: Občanská demokratická aliance

ODS: Občanská demokratická strana

Slovensko

SDL: Strana demokratické levice

SDSS: Slovenská sociálně demokratická strana

HZDS: Hnutí za demokratické Slovensko

SNS: Slovenská národní strana

KDH: Křesťansko-demokratické hnutí

MKM-E-MLS: Koalice maďarských křesťanských orientovaných stran

DS: Demokratická strana

SKD: Konzervativně demokratická strana (dříve ODU, bývalé VPN)

Maďarsko

KDNP: Křesťansko demokratická lidová strana

MSZP: Maďarská socialistická strana

MDF: Maďarské demokratické fórum

FKGP: Nezávislá strana živnostníků

SZDSZ: Aliance svobodných demokratů

FIDESZ: Federace mladých demokratů

Škola sociálních studií při Filozofické fakultě Masarykovy univerzity

zve k účasti na konferenci

Česká společnost a senioři

(sociální, ekonomické a politické aspekty demografického stárnutí společnosti),

která se koná ve dnech 16. a 17. října 1997

v budově Filozofické fakulty MU Brno, Arne Nováka 1

Konference bude zaměřena na problematiku stárnutí populace s důrazem na problémy postavení starých osob ve společnosti.

Základními otázkami pro jednání konference budou:

- Stárnoucí společnost – demografické trendy
- Stáří v kontextu životního cyklu
- Životní úroveň a problémy sociální deprivace ve stáří
- Sociální izolace a exkluze
- Možné životní strategie ve stáří
- Vztah veřejnosti ke stáří a starým lidem
- Český sociální stát a stáří

Odborný garant: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Organizační výbor: Doc. PhDr. Ladislav Rabušic, CSc.

Doc. PhDr. Petr Mareš, CSc.

PhDr. Aleš Burjanek

Ing. Libor Caha (tajemník)

Ubytování bude zajišťováno na kolejích MU (ubytování, stravování a cestovné hradí vysílající organizace). Vložné bude cca 400 Kč (občerstvení, režie a náklady na sborník). Předpokládá se přednesený referát v délce cca 15-20 minut (není podmínkou účasti, ale je vítán vzhledem k pracovnímu charakteru konference). Z konference plánujeme vydat knihu *Česká společnost a senioři* pod redakcí Ladislava Rabušice. Z tohoto důvodu prosíme všechny potenciální účastníky a autory, aby své referáty již koncipovali jako knižní příspěvky. Technické podmínky budou těm, kdo se na konferenci přihlásí, sděleny dodatečně. Předběžný termín odevzdání rukopisu je 30. září 1997.

Závaznou přihlášku s pracovním názvem příspěvku zašlete do 16. května 1997 na adresu:
ing. Libor Caha

Škola sociálních studií

Filozofická fakulta Masarykovy univerzity

Arne Nováka 1, 660 88 Brno

tel. (05) 41 12 11 71, fax (05) 41 21 12 41, e-mail caha@phil.muni.cz

Decentralizace osídlení – vize a realita*

Část druhá: decentralizace v realitě České republiky

HANA LIBROVÁ**

Škola sociálních studií FF MU, Brno

The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality

Part Two: Deconcentration in the Reality of the Czech Republic

Abstract: The second part of the text deals with a statistical portrait of contemporary migration flows in the Czech Republic. In summary, the concentration trend still prevails. Data confirm the general low migration image of Czech people. This phenomenon is notable for example in comparison with migration behaviour of the Northern American population. In some regions, 80% of the inhabitants have never moved house even within the boundaries at the given region. During the 1980's and the 1990's, big cities (Prague included) lost their considerable attraction. This trend does not seem to be surprising from an international perspective. Considering the radical intrapolitical changes and the anticipated social dynamism of the Czech republic, we could however have expected a different trend. In the deconcentration shifts, regions with high landscape and ecological value are becoming the centre of migrants' interest. They are moving in particular to suburbs – suburban migration of people within the highest income categories. There also exists, even though statistically irrelevant, a phenomenon called „elite“ migration. (Here the does not mean „elite“ in the traditional sociological meaning of the word.) It means especially two phenomena: (1) elderly people, from higher income brackets, who have decided to move permanently do their holiday house, and (2) working people, often young families, also leave the city for the country. Most remarkably to find an „alternative“ system. These people often stand in the centre of the social and cultural revival of country areas. They participate in formal and informal structures of leadership in the village community. Through the character of their profession, their endeavour to self-sufficiency, their family life, their moderate consumption, and intensive spiritual life they fulfil some of the features of ecological decentralisation.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 27-40)

Statistický obraz

Data o vývoji počtu obyvatelstva z hlediska územního rozložení dokládají, že se po dlouholeté koncentraci *zvolnil urbanizační pohyb* obyvatelstva. Statistický obraz vývoje osídlení není ovšem dán jen stěhováním. Jakkoli v něm hrají vnitrostátní migrace podstatnou roli, v určité míře do něj intervnují i dva další faktory: Relativně malou vahou působí přirozená reprodukce. Významné jsou v celkových bilancích administrativní změ-

*) Děkuji PhDr. Milanu Alešovi, CSc., doc. RNDr. Aloisu Andrlemu, CSc., RNDr. Dušanu Drbohlavovi, CSc. a RNDr. Zdeňku Čermákovi, CSc. za konzultace v oboru demografie a geografie obyvatelstva. Za cenné připomínky děkuji také kolegovi PhDr. Liboru Musilovi, CSc.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. RNDr. Hana Librová, CSc., katedra sociologie, Škola sociálních studií FF MU, Arne Nováka 1, 660 88 Brno, fax (05) 41 12 14 06.

ny, k nimž došlo v 90. letech. Jde o úřední odloučení malých obcí od větších obcí a měst, které situaci vrátilo zhruba do 70. let [Andrle 1996].

V tomto článku se zajímáme o venkovské obce (podle demografického úzu sídla do 2 000 obyvatel). V důsledku zmíněných úředních aktů bylo v této velikostní kategorii nově zaregistrováno 71 021 obyvatel. Sociolog tedy musí být při četbě statistik obezřetný. Vyčte-li v nich, že v malých obcích v letech 1991-95 ubylo pouze 24 808 obyvatel, pak v realitě, která zajímá sociologii, šlo o reálný úbytek (migrací a přirozenou měnou) 95 828 obyvatel.

Malé obce se tedy nadále vylidňují, byť v podstatně menší míře než doposud. Průměrné číslo pro malé obce České republiky je celkový úbytek 1,91 na 1 000 obyvatel.¹ Uvedená hodnota je ovšem silně variabilní podle oblastí, což se statisticky projeví v číslech sumarizujících situaci v malých sídlech podle okresů, viz tabulku 1.

Tabulka 1. Úhrn obcí do 2 000 obyvatel (v okresech) s nejvyššími a nejnižšími celkovými přírůsky (- úbytky) obyvatelstva 1991-1995 v ročním průměru na 1 000 obyvatel

	Přírůstek (+)/Úbytek (-)
Ústí nad Labem	15,85
Sokolov	7,29
Frýdek-Místek	5,64
Tachov	5,23
Cheb	5,04
Nový Jičín	5,03
Liberec	4,54
Děčín	4,44
Olomouc	3,48
Opava	3,39
Průměr ČR	-1,91
Nymburk	-6,23
Rakovník	-6,42
Pelhřimov	-6,98
Klatovy	-7,32
Tábor	-7,85
Benešov	-8,04
Strakonice	-8,13
Plzeň-jih	-8,42
Kutná Hora	-8,61
Písek	-11,57

Pramen: Andrle [1996]

Rozhodující roli ve změnách územního vývoje obyvatelstva hrají migrační pohyby. Věnujme se dále právě stěhování obyvatelstva.

¹) Zato malá města o velikosti 2 000-4 999 jsou nejvíce zisková; mají přírůstek 2,72 na 1 000 obyvatel ročně.

Čísla o tzv. relativním migračním obratu² pro celou Českou republiku potvrzují představu i zkušenost o *malé „stěhovavosti“ Čechů*.³ Nejvíce migrací se přitom děje jen na krátké vzdálenosti, z obce do obce v rámci okresu. 46 % obyvatel České republiky žije v obci, v níž se narodili (přesněji v místě trvalého bydliště matky v době porodu), 66 % žije v okresu svého rodiště; např. v okrese Uherské Hradiště žije 83,8 % rodáků, v okrese Hodonín 82 %, Žďár nad Sázavou 80,4 %, v okrese Blansko 79,4 %⁴ [Rodáci 1994]. Běžné vysvětlení sídelní stability na území Čech a Moravy, které hledá příčiny v nedostatku bytů a v neexistenci trhu s byty, je jen parciální – rozhodně se netýká právě decentralizací.

Pokud jsme se v minulých desetiletích domnívali, že naše malá stěhovavost byla způsobena politickou a ekonomickou a sociální ztuhlostí socialistické společnosti, mohli jsme čekat v hodnotách migračního obratu po roce 1989 ráznou proměnu. Změna v celostátních hodnotách migračního obratu však v tomto desetiletí nenastala. Naopak, v devadesátých letech počet stěhujících se trvale klesá. Zatímco v roce 1990 se v ČR přestěhovalo 280 994 občanů, v roce 1995 to bylo jen 204 000 lidí. Nabízí se řada možných vysvětlení pro přetrvávající nízkou mobilitu Čechů: připadá-li nám neexaktní představa o jakémsi trvalém, národním a historicky podmíněném, rysu, můžeme myslet na fakt, že bytová situace se zatím nezlepšila, ba že se pro mnohé zhoršila. Lze brát v úvahu obtíže v hledání pracovních příležitostí. V souvislosti s malou prostorovou mobilitou se však nabízí i obecnější a složitější otázka po charakteru sociální a ekonomické dynamiky u nás.

Zajímáme-li se o osudy malých sídel, předpokládali bychom jako významný impuls pro migrace především útlum a strukturální změny v českém zemědělství. Mohly být zdrojem nové urbanizační vlny. K této vlně však, jak víme, nedošlo. Je sice fakt, že ve venkovských obcích je stěhování relativně (!) nejdynamičtější – ročně se v nich vymění 5 % lidí [Andrle 1996]; tato migrace však v 90. letech neznamená jen vystěhování, ale v rostoucí míře už i přistěhování.

Motivace a geografické cíle migrací

Nabízí se otázka, zda pozitivní hodnocení venkova, o němž jsem psala v první části (*Sociologický časopis* 32, č. 3, s. 285-296), nezůstává pouhou slovní deklarací. Do jaké míry odpovídají vyjádření respondentů o potenciální dekoncentrační migraci a verbalizované sídelní preference faktickému pohybu obyvatelstva?

Ze zahraniční i naší geografické literatury [Drbohlav 1991a] víme, že vazba mezi těmito fenomény může mít různou sílu, která je závislá např. na věku,⁵ na stupni vývoje

²) Součet počtu přistěhovaných a vystěhovaných na 10 tisíc obyvatel středního stavu.

³) Takovou zkušenost udělaly v posledních letech i zahraniční firmy, které si stěžují na malou ochotu Čechů měnit nejen pracovní místo, ale i bydliště.

⁴) Nejméně rodáků žije v okrese Tachov (47,7 %), Sokolov (48, 0 %), následuje Chomutov, Cheb a Karlovy Vary.

⁵) Latentně se asi ve zjišťovaném kalendářním věku uplatňuje tzv. věk ekonomický. Nejstarší a nejmladší jsou nejméně vázání pracovními podmínkami bydliště.

společnosti⁶ a na motivačním pozadí migračních preferencí. V souladu s obsahovým zaměřením tohoto článku věnujme pozornost právě motivacím migračního chování.

Chceme-li se při hledání migračních motivací obrátit na rutinní statistiky, zjistíme, že evidence důvodů stěhování je problematická, ne-li pro sociologa nepoužitelná.⁷ Zastavme se krátce u způsobu, jímž tu statistiky získávají primární informace: Osoba, která se stěhuje, vyplňuje při přihlášce k trvalému pobytu v místě bydliště formulář, na kterém zahrne jednu z předložených variant: „změna pracoviště, přiblížení k pracovišti, učení nebo studium, zdravotní důvody, sňatek, rozvod, bytové důvody, následování rodinného příslušníka, jiné důvody“. Ačkoliv tedy demografické výzkumy konstatují v sídelních preferencích jako dominantní „ekologické důvody“ [např. Drbohlav 1992, Bartoňová a Drbohlav 1993], demografická statistika je vůbec neviduje.⁸ Statistikové se domnívají, že environmentálně orientované motivy lze zahrnout pod pojem „zdravotní důvody“, což je samozřejmě neudržitelné. Lze si dokonce představit životní situaci, kdy se lidé stěhují ze zdravotních důvodů z odlehlých oblastí do velkých měst. Kontaminace environmentálních a zdravotních důvodů také zcela ignoruje demografickými výzkumy doloženou skutečnost [Drbohlav 1991b, 1992], že v migračních preferencích sehrávají roli také jiné „ekologické“ vlastnosti cílové oblasti než vlastnosti hygienické; významnou roli hraje např. stránka estetická nebo rekreační. A to nehovořím o ekologických decentralizačních „bioregionálních“ snahách, jimiž se zabývá tento článek. Ty nemusejí mít se zdravotními důvody společného vůbec nic.

Nepřímou informaci o motivech stěhování mohou poskytnout údaje o stěhování mezi okresy a ovšem také fakt *vnitrostátního stěhování z Prahy*. Určitě je zajímavé, že Praha, v historii až doposud vysněný cíl migrací a oblast s nejnižší nezaměstnaností, ztrácí v 90. letech poněkud na přitažlivosti. Migrační přírůstek nevyrovnává ani rostoucí ztrátu obyvatelstva přirozenou měnou, a tak počet obyvatel Prahy od roku 1993 klesá.⁹ Při hodnocení tohoto faktu musíme vzít na vědomí poměrně silnou tzv. suburbánní migraci Pražanů, o níž bude řeč dále.

⁶) Je např. prokázáno, že v tzv. rozvojových zemích cíle skutečné migrace poměrně pevně korelují s cíli deklarovanými – oboje směřuje do velkoměst, zatímco v zemích průmyslově rozvinutých byl v 70. letech pozorován rozpor mezi ekonomicky motivovanou migrací a verbální preferencí, zdůrazňující význam klidného a spokojeného života [Drbohlav 1991a]. Podle novějších informací však dnes v ekonomicky bohatých zemích roste shoda mezi cíli migrací a slovní preferencí, a to ve smyslu jejich „ekologičnosti“.

⁷) Z publikovaných statistických dat se sociolog nedozví nic ani o vlastnostech migrantů, o jejich věku, vzdělání, zaměstnání apod. I zde je odkázán na sociologický výzkum.

⁸) Bylo by to z hlediska historické geneze statistických klasifikací pochopitelné, nebýt toho, že v roce 1986 byla prováděna inovace klasifikací!

⁹) Podobná situace je v našich dalších šesti velkoměstech, s výjimkou Olomouce.

Tabulka 2. Přírůstek obyvatelstva Prahy v letech 1989-1994

	přistěhovalí do Prahy	vystěhovalí z Prahy	migrační přírůstek	přirozený přírůstek	celkový přírůstek
1989	17 470	10 219	7 251	-3 573	3 678
1990	17 905	13 781	4 124	-3 792	323
1991	17 504	13 093	4 411	-2 849	1 562
1992	15 421	11 608	3 813	-3 387	426
1993	15 478	12 198	3 280	-3 595	-315
1994	12 777	10 664	2 113	-4 585	-2 472

Pramen: Pohyb obyvatelstva 1989-1991, Stav a pohyb obyvatelstva 1992-1994.

O důvodech migrace vypovídají něco i změny v *migrační atraktivitě jednotlivých oblastí*, resp. okresů. Z tabulky 3, která vytváří z tohoto hlediska mezi okresy pořadí, je v letech 1961-1991 zřetelný posun od oblastí nabízející ekonomické výhody k okresům vyznačujícím se zdravým prostředím, esteticky a rekreačně cennou krajinou [Bartoňová a Drbohlav 1993]. Silně se zvětšila přitažlivost „ekologicky čistých“ okresů jižních Čech i výběžku Čech východních. Cíle reálné migrace v letech se tak relativně přibližovaly k verbálně vyjádřeným ideálům místa bydlení (srv. první část této stati). Nápadně rostl migrační zájem o okresy západního pohraničí, např. Cheb a Tachov, kde je třeba myslet především na vliv otevření hranic. Tabulka 3 zároveň dokládá i posun k poměrně silnému vystěhovalectví z ekologicky narušených urbanizovaných oblastí, ze severních Čech a z Ostravska.¹⁰

Podle názoru geografů (Drbohlav – ústní sdělení) se zdá, že se dnes v migracích některých skupin obyvatelstva opět výrazněji prosazují ekonomické důvody, situace na trhu práce, výše mzdy apod., což lze klasifikovat jako částečné přiblížení k migrační podmíněnosti rozvojových zemí. Je možné, že správnost těchto odhadů je aspoň náznamem potvrzena v tabulce 4, která přináší nová data o okresech s nejvyššími migračními přírůstky (a úbytky) obyvatelstva pro léta 1991-1995.

¹⁰⁾ I zde si sociolog povzdychne, že neví nic o tom, co je tu pro něj nejzajímavější; jak je migrace z ekologicky narušených oblastí selektivní z hlediska sociální struktury.

Tabulka 3. Pořadí okresů ČR podle intenzity relativního migračního salda v letech 1968-1991

Okres	1960 1962	1969 1971	1979 1981	1989 1991	Okres	1960 1962	1969 1971	1979 1981	1989 1991
Praha	12	8	9	2	Most	5	65	72	71
Benešov	44	73	36	73	Teplice	22	30	63	66
Beroun	43	40	10	34	Ústí n. Labem	15	63	19	29
Kladno	13	26	17	59	Havlíčkův Brod	51	38	41	26
Kolín	32	15	21	55	Hradec Králové	18	5	6	16
Kutná Hora	60	25	48	30	Chrudim	49	53	26	38
Mělník	8	9	43	68	Jičín	50	57	35	28
Mladá Boleslav	34	17	13	19	Náchod	42	49	28	32
Nymburk	33	70	44	61	Pardubice	9	7	24	43
Praha-východ	19	16	5	62	Rychnov n. Kn.	28	20	51	9
Praha-západ	16	32	38	39	Semily	29	46	11	3
Příbram	6	36	33	51	Svitavy	75	71	67	52
Rakovník	54	44	42	20	Trutnov	62	74	65	41
České Budějovice	14	10	3	1	Ústí n. Orlicí	47	4	47	24
Český Krumlov	55	11	14	27	Blansko	25	12	53	36
Jindřichův Hradec	56	24	25	10	Brno-město	7	21	2	4
Pelhřimov	52	56	31	58	Brno-venkov	26	58	64	72
Písek	40	14	23	47	Břeclav	64	28	52	45
Prachatice	74	62	15	7	Zlín	38	52	16	8
Strakonice	59	33	20	14	Hodonín	36	45	45	46
Tábor	23	37	37	18	Jihlava	53	34	34	49
Domažlice	66	39	71	54	Kroměříž	30	31	55	23
Cheb	39	67	69	6	Prostějov	61	59	58	57
Karlovy Vary	48	72	76	60	Třebíč	30	50	40	48
Klatovy	41	61	60	25	Uherské Hradiště	57	55	61	44
Plzeň-město	4	2	1	11	Vyškov	65	42	59	31
Plzeň-jih	73	68	68	70	Znojmo	71	75	70	33
Plzeň-sever	67	60	73	21	Žďár n. Sázavou	24	35	49	63
Rokycany	10	43	39	67	Bruntál	70	64	66	69
Sokolov	2	3	74	74	Frýdek-Místek	21	6	32	17
Tachov	63	47	75	15	Karviná	1	27	56	76
Česká Lípa	69	76	4	5	Nový Jičín	20	18	30	12
Děčín	58	69	62	56	Olomouc	46	23	27	13
Chomutov	11	48	8	64	Opava	72	1	50	35
Jablonec n. Nisou	31	19	7	22	Ostrava	3	41	12	37
Liberec	45	22	22	42	Přerov	35	13	46	53
Litoměřice	17	54	57	65	Šumperk	68	66	54	40
Louny	76	51	18	75	Vsetín	27	29	29	50

Pozn.: Intenzita relativního migračního salda je rozdíl počtu přistěhovalých a vystěhovalých vztahený na 10tis. obyvatel středního stavu dané územní jednotky.

Pramen: Bartoňová, Drbohlav [1993].

Tabulka 4. Okresy s nejvyššími a nejnižšími celkovými migračními přírůstky (úbytky) obyvatelstva 1991-1995 v ročním průměru na 1 000 obyvatel

	Přírůstek (+)/Úbytek (-)
Praha-západ	4,40
České Budějovice	4,26
Olomouc	2,88
Kroměříž	2,47
Hlavní město Praha	2,40
Brno-město	2,19
Semily	2,14
Kladno	2,10
Rokycany	2,09
Mladá Boleslav	1,99
Průměr ČR	0,78
Ústí nad Labem	-0,72
Příbram	-0,91
Louny	-0,98
Most	-1,03
Rakovník	-1,11
Pelhřimov	-1,20
Benešov	-1,31
Strakonice	-1,40
Písek	-1,56
Ostrava-město	-1,66

Pramen: Andrie [1996].

Suburbánní a „elitní“ migrace na venkov

Opustíme-li statistický makropohled, setkáme se na úrovni podrobnějších regionálních a místních statistik s významným růstem decentralizačního fenoménu, kterému říkáme *suburbánní migrace*, stěhování do příměstských oblastí. Jde o sociologicky pozoruhodný jev, hodný bližšího poznávání, který však tato stať nechá stranou. Suburbánní migrace se dnes týká především lidí z nejvyšších příjmových kategorií. Bydliště s velkou zahradou a v blízkosti přírodní krajiny nezůstane bez vlivu na životní způsob lidí. Není přesto pravděpodobné, že tento typ decentralizace, trvale vázaný na město a charakteristický atributy individualismu a hmotného bohatství, jako jsou bazény, automobily, dvojgaráže apod., by mohl přispět k naplnění vize ekologicky uvažujících autorů o decentralizovaných formách života.

Suburbánní typ dekoncentrace čerpá z docela jiných sociálních zdrojů, než které bude další text asociovat se slovem „elitní“. Jak napovídají uvozovky, neužívám toto adjektivum ve shodě s dosavadním sociologickým územ; ten by jako elitní označil právě migraci suburbánní, a to díky její sociální struktuře.

Některé kvalitativní výzkumy naznačují [Librová 1975, 1994a], že skutečně dochází k migracím, které se svými charakteristikami blíží ekology přivolávané decentralizaci. Jde o fenomén početně relativně velmi slabý, který se ve statistikách pohybu obyvatelstva ztrácí. Přesto jej téměř každý Čech, zejména osoba s vyšším vzděláním, zná aspoň ze svého okolí. Význam tohoto tenkého decentralizačního proudu nespocívá v kvantitě, ale v některých specifických vlastnostech.

V této souvislosti musíme ovšem myslet na *alternativní komuny*, převážně zemědělského typu. U nás jsou zatím vzácné. Jejich podobnost s ekologickými vizemi je však výrazná. Ekologické ideje leží přímo v základu jejich programu. Jakkoli jde o pozoruhodný fenomén, velký otazník se vznáší nad jeho trvalostí a šířením, a to jak z důvodů sociálních, tak z důvodů ekonomických a výrobních. Ani o tomto tématu bohužel tento článek nepojednává. Čeká u nás teprve na svého výzkumníka.

Okrajovou formou reálné „elitní“ decentralizace je *chalupaření*. Zmínila jsem se o něm zatím jako o nositeli a šířiteli vysokého hodnocení venkova a jeho způsobu života. Je však zároveň součástí krátkodobé (víkendové, prázdninové) dekoncentrační mobility obyvatel.¹¹

Intenzivní zájem o tuto rekreační aktivitu byl vyvolán především zmařením profesních kariér v 70. letech. Dnes, kdy byly naopak četné profesní a podnikatelské dráhy ostře nastartovány a kdy se otevřely široké možnosti rekreace mimo území státu, mohli bychom očekávat snahu se rekreačních chalup zbavit. Realitní kanceláře však zaznamenaly v roce 1990 jen slabý krátkodobý růst počtu prodávajících (a dnes již opět poptávka převažuje nad nabídkou). Vysvětlení není obtížné: Většina budovatelů chalup ze 70. let se již přiblížila důchodovému věku, mnozí z této věkové kohorty už svou novou profesní kariéru ani nenastoupili. Dostali se do stadia, které si po léta budování plánovali: na chalupy se stěhují na velkou část roku, někteří dokonce natrvalo.¹² V některých případech musíme myslet i na ekonomické, případně bytové důvody, které mohou vést chalupáře-důchodce ke stěhování na venkov.¹³

Máme co činit s pozoruhodnou, jakkoli nepočetnou formou decentralizace trvalého osídlení. Poznala jsem, že někteří z těchto původem městských důchodců, většinou lidí s vysokoškolským vzděláním, jsou organizátory kulturního života v malých sídlech. Na vývoj venkova však mají častěji vliv nepřímý a potenciální – v postoji k venkovu jsou inspirací pro rodiny svých dětí, pro vnuky a jejich kamarády.

Demograficky i sociologicky je nicméně pro venkov perspektivní především *migrace lidí v reprodukčním věku*, kteří se na venkov stěhují natrvalo i s rodinami, lidí ekonomicky aktivních, zejména jsou-li v malém sídle zaměstnaní či podnikají tam. Pravděpodobnost migrace na venkov je ovšem u mladé městské rodiny nízká. Pracovní příležitosti jsou tam vzácné, podíl osob zaměstnaných v zemědělství klesl na úroveň západoevropských zemí.¹⁴ Venkovu nepřeje ani dopravní a školská politika státu. Deficit veřejné dopravy nesmírně ztěžuje život v malých a odlehlých sídlech. Jen ve výjimečných případech došlo na zřízení málotřídních škol.

Navzdory naznačeným a dalším obtížím se někteří mladí lidé na venkov stěhují. Právě určitá část z nich je motivována a žije tak, že tvoří jádro fenoménu, který nazývám „elitní migrace“, jakkoli jejím aktérům toto označení nepřísluší z hlediska většiny běž-

¹¹) O tento typ prostorové mobility se zajímá i česká statistika. Sčítání lidu, domů a bytů sleduje dojížděku do rekreačních objektů. Nerozlišuje však přitom mezi chalupou a chatou, což jsou sociologicky odlišné formy rekreace [Librová 1975].

¹²) Drbohlav [1991a] uvádí, že u osob 60-69letých, osvobozených od profesních vazeb (dodejme, i závazků rodinných), lze konstatovat nejpevnější vazbu mezi verbálně vyjádřenými ideály bydlení (převážně „ekologicky“ založenými) a jejich migračními realizacemi.

¹³) Mohou svůj městský byt přenechat dospělým dětem, případně jej mohou pronajmout.

¹⁴) Což je zdrojem uspokojení české vlády, včetně ministra zemědělství.

ných sociologických kritérií – mají nízké příjmy a malá vydání, často chudě vybavené domácnosti, někdy neukončené vysokoškolské vzdělání.¹⁵ Užití slova „elitní“ je založeno na jejich způsobu života, který splňuje představy hodnotící sociologie o pozitivním sociálním chování v nejrůznějších dimenzích, a to v míře, která je výzkumníkovi, zavázanému badatelskou skepsí, až nemilá.

Tento typ životního modu je popsán v monografii *Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti)* [Librová 1994a].¹⁶ Výzkumný soubor, na němž je knížka založena, nebyl tvořen pouze migranty z měst na vesnice a do malých měst; tento rys životní dráhy však byl charakteristický pro většinu jeho členů.

Některými vlastnostmi odpovídali tito lidé – řekněme jim pro jednoduchost v analogii s knihou „*pestří migranti*“ – skutečně naznačeným ekologickým vizím decentralizovaného způsobu života (viz první část této stati). Ač jsou málokdy zemědělci, na nichž má podle decentralizační představy stát „zelené komunitní společenství“, v rozporu s ní profese „pestrých migrantů“ rozhodně není: často se věnují řemeslům, zejména řemeslům uměleckým, což je typická „schumacherovská“ profesní orientace.¹⁷ Záliba v ruční práci je pro ně příznačná a lze ji považovat za jeden ze základních rysů jejich konzervativně laděného života. Zároveň však u nich můžeme pozorovat inklinaci k technologiím „třetí vlny“; tito lidé rádi pracují s počítačem, téměř všichni mají telefon a do budoucna si pohrávají s myšlenkou napojit se na počítačovou síť.¹⁸ Do obrazu způsobu života v postindustriální společnosti zapadá i fakt, že tito lidé nedojíždějí do zaměstnání, případně dojíždějí na krátkou vzdálenost. Přizpůsobují svou práci místním podmínkám a raději obětují svou kvalifikaci, než by se vzdalovali na velkou část dne ze svého bydliště a od své rodiny.

Domácnosti spontánně směřují k samozásobitelství, přinejmenším ovocem a zeleninou, oděvy se přešívají, vlastnoručně šijí, dědí, směňují či jinak přijímají z druhé ruky. Podobně je tomu s nábytkem a dalším zařízením skromných domácností.

Názor o obnovení sociální koheze v decentralizovaných pospolitostech a o probuzení pocitu odpovědného občanství potvrzuje rozsáhlé komunikační pole „pestrých migrantů“. Obsahuje jak vazby příbuzenské, tak sousedské. Charakteristická je pro ně silná integrace do početné rodiny¹⁹ a zároveň otevření rodiny širším kontaktům. Překvapivě velká část z nich skutečně participuje na životě obcí, a to buď přímo, nebo prostřednictvím obecních institucí; jsou vedoucími dětských kroužků a amatérských divadelních souborů, snaží se obnovovat místní tradice, jsou členy obecních zastupitelstev. V souboru se k našemu překvapení vyskytovali starostové a místostarostové. V některých obcích to

¹⁵) Někteří však mají podíl na moci lokální úrovně, pracují v místních zastupitelstvech.

¹⁶) Kniha je postavena na kvalitativně koncipovaném výzkumu životního způsobu 44 českých domácností (celkem 70 dotázaných) dobrovolně rezignujících na růst hmotných stránek životní úrovně.

¹⁷) Linie představy o blahodárném účinku řemesel, zvláště uměleckých řemesel, v moderním světě se táhne už od sociálních utopistů a praeraffaelistů.

¹⁸) V této souvislosti se vybavuje idea A. Tofflera o příbuzných rysech první vlny zemědělství a řemesel s třetí vlnou postindustriální.

¹⁹) Počet dětí v rodinách je podstatně vyšší, než je průměr, časté je vícegenerační soužití s prarodiči.

dokonce působí, jako by to byla právě „náplava“,²⁰ nikoliv domácí obyvatelstvo, kdo drží společenský a kulturní život obce nad vodou, respektive kdo jej rozvíjí. To zajímavým způsobem komplikuje obecně sdílenou představou o „návratu ke kořenům“ a o domovu, místu sdílenému generacemi, jako podmínkách pro revitalizaci venkova [Dejmal 1994]. Je třeba si uvědomit fakt, který je potvrzen podnětnými výzkumy M. Lapky [1995]: Obnovuje-li se na českém venkově znovu „střední selský stav“, pak se to děje v podmínkách, které zatím neumožňují, aby tento sociální aktér zaujal své někdejší postavení a funkci v lokální komunitě. Prostě řečeno, dnešní soukromý zemědělec nemá pro komunitní život čas ani smysl. Jeho kapacita je plně absorbována prací v hospodářství a jednáním s úřady.

„Pestří migranti“ odpovídají představě o duchovní dimenzi decentralizovaných komunit budoucnosti. Většina je křesťany ekumenického tolerantního typu. Pro jejich charakteristiku je důležité, že právě tento duchovní rozměr či smysl pro řád stojí v základu jejich života. Nejsou tedy primárně orientováni ekologickou motivací.²¹

Přesto se dá říci, že příslušníci „elitní“ migrace naplňují i v ekologických kritériích model žádoucího chování. Jsou si vědomi hodnoty krajiny, v níž žijí, ale i globálního ekologického ohrožení. Snaží se minimalizovat negativní dopady na přírodu jak v chování svém a své rodiny, tak v chování celé obce (účastní se jednání o skládkách odpadů, o dopravě, vysazování stromů, iniciují zapojení obce do Programu obnovy venkova apod.). V první části této stati jsme naznačili obavu z ekologicky riskantního rozhodování tradičních venkovanů. Je zvláštní, ba paradoxní, že u „náplavy“ z měst se ho tolik obávat nemusíme.

Je však třeba zdůraznit, že uvedené charakteristiky nejsou reprezentativní a asi ani typické pro lidi stěhující se z města na venkov. „Pestří migranti“, jejichž základní výběrovou charakteristikou bylo dobrovolné omezování ve spotřebě hmotných statků, mohou být jen malou netypickou částí všech migrantů.

Poznámka o reálné decentralizaci v zahraničí

Záměrem tohoto textu není referovat o situaci v zahraničí. Přesto je třeba se o ní aspoň zmínit. Celosvětové národní statistiky vykazují v posledních letech zpomalení urbanizačních procesů [Andrle 1996]. Vlády v řadě evropských zemí podporují rovnoměrnější rozmístění obyvatelstva, např. zvýhodňováním drobného podnikání v menších sídlech.

Taková podpora přichází do úrodného sociálního terénu. Hodnotový příklon k vesnici, jak jsem o něm psala v první části této stati, je v některých zemích výrazný. Staví se často do vědomé opozice k městům, jako by ignoroval současné snahy o jejich nové pojetí. Projevuje se i v odporu vůči mezinárodní integraci a globalizaci. Takový odpor byl dokonce institucionalizován, např. v Mezinárodním fóru o globalizaci.²² Navzdory početné převažující migraci do měst a navzdory novému zájmu o obnovu upadajících urba-

²⁰) Nepřiliš lichotivé, ale rozšířené a výstižné označení pro migranty z měst. Často se jedná o osoby rodem a socializací z venkova, které se po zkušenosti s městem vracejí do rodné, ale často také jiné vesnice.

²¹) Spíše intuitivní a spontánní chování „pestrých migrantů“ lze dát do protikladu se „zelenými komunami“, kde je ekologické jednání základem a programem, a také s uvědomělými snahami jednotlivců a domácností o ekologicky příznivý životní styl, který můžeme pozorovat na Západě [Librová 1994b].

²²) V roce 1995 se v San Francisku konalo jeho třetí zasedání.

nistických jader ze strany progresivních architektů a nejbohatších obyvatel se v mnoha zemích dá hovořit o ideové renesanci i reálné revitalizaci venkova.

Je paradoxní, že tyto snahy vznikly často právě díky globalizaci ve výměně informací. V jejich čele stojí nejen aktivisté a angažovaní odborníci bohatých zemí, ale v poslední době i tzv. rozvojových zemí. Významné je takové hnutí např. v Malajsii a v Indii.²³ V západoevropských zemích a v USA, ale právě i v zemích rozvojových, se šíří alternativní komuny, které se cítí být pionýry budoucích záchranných decentralizací.

Časopisecké reportáže z bavorského venkova s obdivem píší o odvaze mladých venkovských, častěji však městských, lidí zkusit to znovu či spíše nově se zemědělským hospodařením, a to navzdory dosavadním trpkým zkušenostem drobných a středních farmářů s konkurencí dovážených levných potravin. Velkou výhodou v západních poměrech je relativně příznivá tržní vyhlídka těch, kteří se uchýlí k některé z forem organického či ekologického hospodaření.

Odborné i novinářské články se často zabývají typem decentralizačních pohybů, které bychom mohli označit jako elitní v běžném sociologickém slova smyslu:

Francouzští filmoví herci světové popularity si zakládají na tom, že v lečtem podřizují svou kariéru své nové lásce a aktivitě – žijí na francouzském venkově jako vinaři, pěstitelé oliv, chovatelé skotu a prasat a vůbec jako zemědělství hospodáři. Za podstatné považují, že si v zemědělské práci nevybírají atraktivní činnosti a chvíle, jakou je třeba doba sklizně, ale pracují se svými zaměstnanci na všech fázích cyklů obdělávání půdy a života zvířat.

Výrazně se v západoevropských, ale i severoamerických zemích množí případy umělců, spisovatelů, vědců a architektů, kteří se, aniž by změnili zaměstnání, přestěhovali na vesnici natrvalo; se svými mnichovskými, vídeňskými či londýnskými zaměstnavateli komunikují prostřednictvím počítačů. Tito lidé bývají, podobně jak jsme to četli o českých „pestrých migrantech“, inspirátory v obnově a rozvoji společenského a kulturního života malých lokalit. Jejich intelektuální snahou je respektovat a křísit místní tradice.

Sociologická interpretace a hodnocení těchto procesů však bývají rozporné. V četných sbornících z víceoborově koncipovaných konferencí²⁴ je zřetelný optimistický tón. Typický bývá už jejich název, např. „Venkov má budoucnost“, „Od staré zátěže k novým břehům“ a podobně. Na seminářích a konferencích se jedná v nadšeném duchu, nemluví se již o decentralizaci jako o vizi, ale už jako o více či méně frekventované realitě. Často je z kontextu a tónu prezentace nápadné, že se odborníci shodného zájmu, a často i shodného životního osudu, chtějí na společném jednání vzájemně povzbudit. Přítomní odborníci nejsou většinou teoretičtí badatelé; jsou to lidé, kteří zájem o venkov praktikují a kteří se radí, jak postupovat v konkrétních problémech. Charakteristická témata se týkají pracovních příležitostí a dopravy, zejména pokusů omezit všudypřítomnost automobilů a vrátit venkovu veřejnou dopravu, která byla v západoevropských zemích do značné míry, ve Spojených státech téměř úplně, zlikvidována.

Akademičtější texty ve vědeckých časopisech se vyznačují střízlivějším a skeptičtější tónem [srv. např. Richter 1993, Rudolph 1993]. Poukazují na trvalé, byť v posled-

²³) Tam bývá spojováno se jménem významné biologky a ekologické aktivistky Vandany Shivy.

²⁴) Ze skladby jejich účastníků je patrné, že o revitalizaci venkova usilují nejen krajinní architekti a sociologové, ale také pedologové, agronomové a zoologové, úředníci místní i zemské správy, teologové, psychologové, učitelé, lékaři, technici různých profesí.

ních letech poněkud zpomalené, vylidňování vesnic a na pokračující nepříznivý vývoj ve struktuře jejich obyvatel, zejména z hlediska věku, ale i z hlediska vzdělání. Nepopiratelný sociální pohyb na venkově nepovažují za obnovu tradiční vesnice, ale ani za přechod k životnému svěbytnému a specifickému sídelnímu útvaru. Vidí v něm prosté pokračování modernizačního trendu.

Rudolph [1993] zdůrazňuje, že německé vesnice jsou dnes vybaveny všemi atributy moderního městského života, od automobilů a podzemních garáží přes počítače ke koncertům a módním přehlídkám. Sociálním, funkčním a komunikačním jádrem obnovené vesnice v Bavorsku nejsou zemědělci, ale spíše intelektuálové a umělci, kteří se přestěhovali z měst. Vytrácejí se typické sociální funkce, které ze sociologického hlediska dělaly venkov venkovem: mizí kontrolní role sankcí a oslabuje se význam sousedství, vytrácí se pocit sounáležitosti s místní komunitou; lidé, zejména mladí, se orientují na život minio obec, nemají zájem o její osudy, její řízení apod. Ztrácí-li venkov své charakteristické rysy, nutně ve společnosti nadále mizí jeho význam.

Angažovaní badatelé a strůjci změn na vesnici však nehodlají předmět svého zájmu ponechat spontánnímu společenskému vývoji, který trpně popisují akademičtí výzkumníci. Hlásí se k „realistické utopii“. Užíváním tohoto pojmu chtějí naznačit střídmost, ale zároveň cílené hledání nových, netradičních řešení života. Prohlašují, že život na venkově není a nemůže být prostým, spontánním návratem k minulému. Podle nich bude do značné míry intencionálním dílem ideje, vize, či ideálu²⁵ a dílem jejich vlastního rozhodování a plánování. Je zajímavé, že němečtí buditelé venkova nemají hrůzu z ideálů, utopii a z plánování, jakou máme my. Měli by k ní jistě nemenší důvody.

Závěr

V českém osídlení stále převažuje koncentrační trend. Jakkoli se oslabuje, v některých vesnicích dožívá nejstarší generace. Přesto nemůžeme přehlédnout, že zároveň sílí i v naší společnosti statisticky slabá, ale sociologicky zajímavá tendence k decentralizaci osídlení, mířící na venkov, případně do měst malé velikosti.²⁶ U jejího zdroje leží patrně především touha mnoha lidí uniknout z prostředí velkých měst a průmyslových aglomerací, žít ve zdravém prostředí. Svou roli však sehrává nesporně i snaha po změně životního způsobu, v jistých ohledech mající historické paralely v modelu arkadské idylly. Je možné, že tentokrát půjde o vlnu mimořádně silnou, odpovídající historicky bezprecedentní síle podnětů moderního města a moderní doby vůbec.

Není dokonce vyloučeno, že v dlouhé perspektivě máme co činit s procesy odpovídajícími futurologické představě o tzv. třetí vlně civilizačního procesu. Že život velkých měst, industriální masová výroba, koncentrace osídlení jsou ve svém, často oslnivém, zenitu. Tofflerově představě o technologickém základu budoucích proměn odpovídá role tzv. kvartéru, zřetelná v dnešních decentralizačních trendech. I skromně žijící migranti na venkově se zařizují telefony a případně záznamníky, faxy, napojují své počítače na Internet.

²⁵) Takový ideál je téměř vždy spojen s hodnotami nemateriální povahy, včetně mezilidských vztahů, ochrany přírody a krajiny.

²⁶) Jak jsem uvedla v úvodu, významnou problematiku vývoje malých a středních měst jsme v této stati nechali stranou. Andrie [1996] zdůrazňuje jejich význam a slibnou demografickou perspektivu.

Podstatně menší je pravděpodobnost, že decentralizační pohyby naplňují radikální vize bioregionalismu o budoucnosti zemědělských soběstačných komunit, jejichž jednoduchý život by byl přizpůsoben přírodním procesům. Dnešní obnova venkova nestojí na renesanci drobné zemědělské činnosti. Do našeho obrazu intervnuje ovšem zásadním způsobem dramatická obtížnost místní zemědělské výroby při zemědělské politice, která připouští neomezenou konkurenci produktů vyráběných v industriálním zemědělství. Zvýhodnění produktů místních zemědělců na trhu ze strany uvědomělých zákazníků formou FAIR TRADE sotva u nás můžeme očekávat. A sotva můžeme čekat takovou podporu v rozhodujícím měřítku kdekoli jinde ve světě.

Přesto lze říci, že míra samozásobitelství domácností zůstává na českém a moravském venkově velká a že se mírně zvyšuje i samozásobitelství v rámci obce (nápadně např. v prodeji mléka). U nás je nyní rozšířené o omezené hospodaření na restitučních nemovitostech a o mírný rozvoj místních řemesel a služeb. Migranti z měst, včetně chalupářů, k němu přispívají spíše symbolickou, ale právě proto nezanedbatelnou měrou. V některých lokalitách roste sebevědomí venkova a s ním společenský a kulturní život. Ani zde nelze pominout roli migrantů z měst, kteří se někdy sami stavějí do jeho čela.

HANA LIBROVÁ vystudovala biologii na Přírodovědecké fakultě UJEP v Brně, absolvovala vědeckou přípravu v sociologii na Filozofické fakultě KU v Bratislavě. Na katedře sociologie Školy sociálních studií na Filozofické fakultě MU v Brně se zabývá tématy stojícími na pomezí společenských a přírodních věd, především sociologickými aspekty ekologických problémů. Napsala knihy Sociální potřeba a hodnota krajiny (Brno, Spisy FF UJEP 1987), Láska ke krajině? (Brno, Blok 1988), Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti (Brno, Veronica, Hnutí DUHA 1994).

Literatura

- Andrle, A. 1995. „Změny v sídelní struktuře obyvatelstva.“ *Moderní obec*, č. 3: 24-26.
- Andrle, A. 1996. „Územní aspekty vývoje obyvatelstva 1991-1995.“ *Státní správa a samospráva*, č. 40.
- Bartoňová, D., D. Drbohlav 1993. „Migrační atraktivita v regionálním pohledu (okresy ČR v letech 1961-1991).“ *Demografie* 35: 95-107.
- Dejmal, I. 1994. „Kořeny vztahů ke krajině.“ *Veronica*, 4. zvláštní vydání: 1-4.
- Drbohlav, D. 1991a. „K problematice vztahu preference – migrace.“ *Zprávy Geografického ústavu ČSAV* 28, č. 3: 29-38.
- Drbohlav, D. 1991b. „Mentální mapa ČSFR. Definice, aplikace, podmíněnost.“ *Sborník České geografické společnosti* 96, č. 3: 163-176.
- Drbohlav, D. 1992. „Kam a proč? Regionální a sídelní preference obyvatelstva Prahy.“ *Demografie* 34: 40-51.
- Lapka, M. et al. 1995. „Land, Culture and Crisis.“ Národní zpráva pro řešení projektu EU za rok 1994. České Budějovice: Ústav ekologie krajiny AV ČR.
- Librová, H. 1975. „Dva typy druhého bydlení v ČSR.“ *Sborník prací FF UJEP*, G 19: 53-64.
- Librová, H. 1988. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1994a. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Duha.
- Librová, H. 1994b. „Zmírňování konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku.“ *Sociologický časopis* 30: 513-521.
- Pohyb obyvatelstva v ČR za léta 1990,1991*. Praha: ČSÚ.
- Richter, R. 1993. „Lebensstile in der Partizipation zu Umweltfragen.“ *Österreichische Zeitschrift für Soziologie* 18: 101-106.

- Rodáci. *Struktura obyvatelstva českých okresů podle bydliště v době narození 1994*. Česká statistika. Praha: ČSÚ.
- Rudolph, F. 1993. „Dorf und Dorfsoziologie im Wandel. Zum Problem einer Neuorientierung.“ *Angewandte Sozialforschung* 18: 41-58.
- Řehák, S. 1994. „Demografický vývoj venkova.“ *Veronica*, 4. zvláštní vydání: 16-20.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1991. 1993. Praha: ČSÚ.
- Schumacher, E. F. 1975. *Small is Beautiful – Technology with a Human Face*. New York.
- Srb, V. 1991. „Stěhování obyvatelstva v Československu a důvody migrace 1986-1988.“ *Demografie* 33: 78-84.
- Stav a pohyb obyvatelstva v ČR v roce 1992-94 (předběžné výsledky). Praha: ČSÚ.
- Toffler, A. 1980. *The Third Wave*. New York: W. Morrow.
- Vývoj obyvatelstva 1991-1995 podle velikostních skupin obcí a jmenovitě obcí s 5 000-9 999 obyvateli. 1996. Praha: Terplan.

Summary

History has already experienced numerous waves characterised by dreaming of country life. The current wave is linked with the search for a solution to ecological problems (typically in bioregionalism). Several authors have found analogies between life in small communities and the biological principles of ecosystems: e.g. the absence of a controlling centre, the co-operation between self-sufficient units and territorial principle. The decreases in transport, citizen responsibility and social cohesion are often said to be the other virtues of deconcentrated communities.

We can simultaneously hear the voice of criticism: it refers to the danger of totalitarianism. Contemporary population growth demands to be concentrated in cities to preserve areas of wild ecosystems. Whether decisions are truly ecologically motivated, as far as localities are concerned, is however doubtful. Moreover, it would be difficult to ignore the actual improbabilities behind deconcentration migrations.

Sociological surveys, however, prove the positive evaluation of a country life style among Czech people, both town and country people. Research on potential migrations showed a growing interest in areas of great landscape value. The concentration trend is, on the other hand, decreasing – which is also due to the growing number of migration from cities to villages. These migrations are chiefly true for people within the highest income groups and are called suburban migration.

A more detailed study shows, in a statistically insignificant size, the migration of two other interesting groups of town dwellers to the countryside: one group consists in elderly people who have decided to move permanently to their holiday house; the second group consists in young families seeking better and alternative living conditions. Typically, these families become involved into the local political and cultural life and are moderate consumers. These features tend more towards the already mentioned ecologically convenient lifestyle than the comeback of a new 60's generation.

Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu*

PETR PAVLÍNEK**

University of Nebraska, Omaha, USA

Selected Theoretical Interpretations of the Contemporary Transition of Capitalism

Abstract: The contemporary transition of capitalism is changing the nature of the capitalist economic and social system. This paper focuses on the debate around the alleged transition from Fordism to post-Fordism. It identifies and critically evaluates four Western schools of thought engaged in this debate: Schumpeterian and neo-Schumpeterian perspective, flexible specialisation, regulation theory and the Marxist perspective. The paper also shows how some of these approaches, namely the regulation theory and the Marxist perspectives, approach the transition from state socialism to capitalism in Central and Eastern Europe. I demonstrate that out of these four approaches the work of Western Marxist sociologists on the transition in Russia has so far provided the most thorough analysis of the transition in Central and Eastern Europe. It is questionable, however, to what extent the results of their analyses are applicable to the situation in different countries of Central and Eastern Europe.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 41-56)

Současná transformace kapitalismu začala na konci šedesátých a začátku sedmdesátých let dvacátého století. Jejím výsledkem je měnící se charakter kapitalistického hospodářského a společenského systému. Relativně rychlé změny ve způsobu kapitalistické výroby a akumulace jsou doprovázeny společenskými, politickými a kulturními změnami. Tato globální reorganizace kapitalismu byla a je rozdílně interpretována různými školami myšlení.

Cílem tohoto příspěvku je přiblížit některé západní školy myšlení zapojené do debaty o podstatě současné transformace kapitalismu a o možných směrech jeho budoucího vývoje. Konkrétně se zaměříme na debatu, která se rozpoutala okolo přechodu z takzvaného fordismu do postfordismu a která se pokouší objasnit nově se formující charakter kapitalistického systému. Po vysvětlení základních pojmů se článek zaměřuje na čtyři rozdílné interpretace této transformace: schumpeterianismus a neoschumpeterianismus, flexibilní akumulaci, regulační teorii a přístupy západních marxistů. Příspěvek se také snaží naznačit, jakým způsobem tyto rozdílné školy myšlení přistupují k transformaci ve střední a východní Evropě.

Čtyři pokusy o vysvětlení soudobé transformace kapitalismu rozebírané v tomto příspěvku zdaleka nevycerpávají rozmanitost západních přístupů k této problematice. Uvedme například různé teorie rozvoje, od teorie modernizace [Rostow 1960] až po teorii světových systémů [Wallerstein 1979], liberální teorii vzájemné závislosti a propoje-

*) Autor děkuje dvěma anonymním recenzentům za jejich připomínky k původní verzi článku.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Petr Pavlínek, PhD., University of Nebraska at Omaha, Department of Geography and Geology, Omaha, NE 68182-0199, fax + 1 402-554 3518, e-mail pavlinek@cwis.unomaha.edu

nosti národních hospodářství [Cooper 1991], teorii flexibilní akumulace [Harvey 1989], teorii krize [Weeks 1981], teorii deindustrializace [Bluestone a Harisson 1982], teorii globalizace světového hospodářství [Dicken 1992], teorii přechodu od „organizovaného“ do „neorganizovaného“ kapitalismu [Lash a Urry 1987], teorii hegemonické nestability [Agnew a Corbridge 1994] a další. Článek se vědomě zaměřuje na zmíněné čtyři západní přístupy k transformaci kapitalismu a jejich pojetí transformace od socialismu ke kapitalismu s tím, že domácí interpretace transformace od socialismu ke kapitalismu vyžadují samostatnou analýzu.

Fordismus a postfordismus

Termín „fordismus“ pochází od italského intelektuála A. Gramsciho, který jej užil ve svých pracích z dvacátých a třicátých let našeho století [viz např. Gramsci 1971]. Ačkoliv samotný termín byl odvozen od zavedení nového způsobu výroby automobilů Henrym Fordem v roce 1913 s použitím montážní linky v Highland Parku v Michiganu, Gramsci použil tento termín společně s termínem „amerikanismus“ k pojmenování nových forem ekonomické organizace a jejich vazeb na politickou a kulturní sféru americké společnosti. Gramsci [1988] došel k důležitému poznání, že výroba není izolovaná od společnosti, ale že recipročně podmiňuje a je podmiňována konkrétním politickým systémem, konkrétní kulturou, ideologií, morálkou a chováním. V tomto pojetí je proto fordismus chápán jako systém společenské organizace, který v sobě zahrnuje konkrétní výrobní způsob, který se rozvinul ve Spojených státech amerických ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století a po druhé světové válce byl přenesen do západní Evropy a Japonska. Je však nutno podotknout, že termín fordismus je také používán v daleko užším pojetí v sociologii průmyslu a v mikroekonomických výzkumech, kde je spojován zejména s určitým typem organizace práce a technologického způsobu výroby [viz např. Bernard 1994].

Ve sféře výroby a její organizace vycházel rozvoj fordismu z principů *taylorismu*. Taylorismus byl založen na rozdělení komplexního výrobního procesu do série jednoduchých pracovních úkonů. Výsledkem bylo oddělení a specializace jednotlivých výrobních funkcí, které vedly k omezení volnosti dělníků a jejich trvalé kontrole řídicími pracovníky. Tato vědecká organizace výroby také od sebe oddělila sféry organizace výroby a nequalifikované práce. Zejména však oddělila nedisciplinovanou práci a vedla tak k prudkému vzrůstu produktivity výroby o 6-7 % ročně [Aglietta 1987; Lipietz 1982, 1987, 1992a].

Fordismus byl novým stadiem rozvoje kapitalismu charakteristický podstatnými změnami pracovního procesu spojenými se změnami norem výroby, norem společenské spotřeby, norem distribuce, norem třídního boje (kolektivní vyjednávání), regulace kapitalistického hospodářství a způsobů a intenzity kapitálové akumulace [Lipietz 1982, 1987; Aglietta 1987]. S fordismem je spojen rozvoj masové výroby těžící ze zdokonalených principů tayloristického řízení výroby. Stejně tak je s fordismem spojen rozvoj masové spotřeby, který byl nutný k zajištění růstu poptávky v takové míře, aby následovala růst produktivity výroby (rodinné domky a osobní automobily v soukromém vlastnictví byly zvláště důležité v USA). Výroba byla dále mechanizována, intenzita práce se podstatně zvýšila, oddělení mezi manuální a mentální prací se zvýraznilo, autonomie na pracovišti téměř vymizela. Fordismus tak dosáhl vyššího stupně vykořisťování pracovní síly a růstu produktivity využitím poloautomatizované pásové výroby [Aglietta 1987]. Tyto změny ve výrobě byly také umožněny měnící se rolí státu v národním hospodářství. Stát začal budovat systém sociálního státu a začal hrát aktivní roli při kontrolování ekonomiky

tak, aby hospodářský růst a masová spotřeba byly dlouhodobě udržitelné [Lipietz 1992a]. Termín „fordismus“ se v debatě kolem fordismu a postfordismu používá volně k označení hospodářského a společenského systému, který se vytvořil ve Spojených státech před a v západní Evropě a Japonsku po druhé světové válce, a který se začal rozpadat koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let našeho století.

Krise fordismu začala ve druhé polovině šedesátých let, kdy přírůstky produktivity v průmyslu začaly ve vyspělých kapitalistických státech klesat, zatímco růst reálných mezd pokračoval. Zároveň začala růst cena fixního kapitálu ve vztahu k celkové pracovní síle. Výsledkem byl pokles míry zisku. Klesající produktivita nutila podniky snižovat reálné mzdy zaměstnanců, což vedlo k odvětvové a postupně i všeobecné krizi spotřeby a poptávky. Krize fordismu byla krizí pracovního procesu, která vedla ke krizi ziskovosti [Lipietz 1992a, 1992b]. Druhým důvodem pro krizi fordismu v USA a západní Evropě byla internacionalizace výroby a rostoucí konkurence ze strany nově industrializovaných zemí a zejména Japonska [viz např. Pinder 1990].

Krise fordismu vedla podle některých autorů k formování nového systému kapitalistické akumulace a celkového kapitalistického systému označovaného za *postfordismus* (nebo také neofordismus). Postfordismus je charakterizován automatizovanou kontrolou výroby, která vede ke zvyšování flexibility výroby, její reorganizací (formování semiautonomních pracovních týmů), snižováním požadavků na dovednosti dělníků, centralizací výroby a geografickou decentralizací výrobních jednotek (produkce výrobních součástek a kompletace hotových výrobků v rozdílných lokalitách) [Aglietta 1987]. Postfordismus je ale zároveň spojován s decentralizací pravomocí ve výrobě od řídicích pracovníků směrem k dělníkům, což zvyšuje kvalifikační nároky, a celkovou reorganizací integrovaných korporací do systému firem [Bernard 1994]. Tyto ekonomické změny byly doprovázeny změnami spotřebního chování, fragmentací spotřebního trhu, ekonomickou polarizací společnosti, politickými změnami (růst konzervatismu), stagnací reálných příjmů, kulturními změnami (postmodernismus) a celkovou transformací kapitalistické společnosti ve vyspělých zemích.

Období po roce 1973 (nebo po začátku hospodářské krize) je v debatě o fordismu a postfordismu obecně označováno za postfordismus. Interpretace těchto změn, celkového vývoje a charakterizace nově se formujícího systému se značně liší. Následující část se proto pokusí stručně přiblížit některé z hlavních interpretací pramenících z rozdílných teorií strukturálních změn a rozvoje kapitalistického systému především v posledních několika desetiletích. Soustředíme se zde na čtyři interpretace: schumpeterianismus a neoschumpeterianismus, flexibilní specializaci, regulační teorii a západní marxismus. Klíčová témata v této debatě zahrnují diskuse o roli technologie, státu, trhu a třídního boje při současné transformaci kapitalismu.

Schumpeteriánská a neoschumpeteriánská perspektiva

Tato perspektiva zdůrazňuje důležitost dlouhodobých hospodářských cyklů a je založena na původní práci J. A. Schumpetera [1939], který použil Kondratěvovu myšlenku dlouhodobých cyklů k vysvětlení kapitalistického vývoje. Podle Schumpetera je dlouhodobý rozvoj kapitalistického hospodářství charakterizován cykly zrychleného a pomalého růstu dlouhými přibližně 55 let [Elam 1990, Dunford 1990, Benko a Dunford 1991, Freeman 1987]. Schumpeter popsal tři takové dlouhodobé cykly: cyklus průmyslové revoluce

(1787-1842), buržoazní cyklus nebo také cyklus železnice (1843-1897) a neomerkantilistický cyklus (1898-).

Původní Schumpeterovy myšlenky byly přepracovány a dále rozvinuty do tzv. neoschumpeteriánské perspektivy. Tato perspektiva zdůrazňuje důležitost, kterou hraje technologie pro kapitalistický rozvoj a technologické revoluce založené na souborech inovací umožňujících rychlý nárůst produktivity v průmyslu [Elam 1990]. Neoschumpeteriáni zdůrazňují důležitost institucionálních opatření, která nazývají „techno-ekonomická paradigma“, na podporu uvedení a šíření nové technologie a nových ekonomických postupů. Jestliže nové techno-ekonomické paradigma a existující institucionální prostředí do sebe „nezapadají“, výsledkem je pomalé šíření se nových technologií a jejich nerovnoměrný rozvoj [Dunford 1990].

Podle neoschumpeteriánů bylo období poválečného hospodářského růstu spojeno s fází růstu čtvrtého Kondratěvova cyklu (fáze A), období krizí a stagnace sedmdesátých a osmdesátých let souviselo s fází poklesu čtvrtého Kondratěvova cyklu (fáze B). Na základě tohoto pohledu je současné období obdobím začátku pátého Kondratěvova cyklu [Dunford 1990, Dicken 1992]. Každý z Kondratěvových cyklů zrychleného růstu je spojený s rychlým kapitalistickým rozvojem, šířením inovací, expanzí nových průmyslových odvětví a technologickým rozvojem [Benko a Dunford 1991]. Tak například poválečný Kondratěvův cyklus rozvoje byl založen na rozvoji průmyslových odvětví elektroniky, syntetických materiálů, petrochemie, agrochemie, farmacie a kompozitních materiálů. Pátý Kondratěvův cyklus bude pravděpodobně založený na rychlém rozvoji informačních technologií [Dicken 1992].

Mnozí autoři považují Schumpeterův pohled na rozvoj kapitalismu spolu s marxismem za jednu ze základů klasické tradice politické ekonomie, a to především pro jejich propracovaný myšlenkový systém nezbytný pro pochopení rozvoje kapitalistického výrobního způsobu. V tomto směru žádná z moderních alternativ politické ekonomie snažící se nahradit tyto dva myšlenkové proudy nebyla doposud úspěšná [Walker 1995]. Neoschumpeteriánská perspektiva reprezentuje bezpochyby zajímavý a dobře informovaný pohled do podstaty rozvoje kapitalistické společnosti a současné transformace kapitalismu. Je však problematičtější svou náchylností k technologickému determinismu a redukcionismu. Technologie je chápána jako důležitější faktor rozvoje než hospodářské a společenské síly [Elam 1990]. Já se domnívám, že technologie je velice důležitá při současné restrukturalizaci kapitalismu. Je ji však nutné chápat jako společenský proces a jako takovou podřízenou lidskému faktoru. Z tohoto důvodu, technologie sama o sobě a technologická změna jako taková nemohou být základem jakéhokoliv teoretického přístupu, který se pokouší vysvětlit podstatu společensko-hospodářského rozvoje. Společnost a společenská změna musí být místo toho základem analýzy současné transformace kapitalismu a takto založená teoretická perspektiva musí v sobě zahrnovat i otázku technologické změny.

Flexibilní specializace

Piore a Sabel [1984] popsali úspěšnou strategii k překonání průmyslové krize na podnikové úrovni, kterou nazvali flexibilní specializace. Jsou přesvědčeni, že zdrojem hospodářských těžkostí po roce 1973 byla a je špatná organizace výroby. Masová výroba standardizovaného zboží typická pro fordismus je založena na rozdělení výroby do jednoduchých úkonů, které mohou být úspěšně vykonávány nekvalifikovanou pracovní sí-

lou. Takový systém se rozvinul a rozšířil v USA, kde obrovský vnitřní trh umožnil produkci velkých sérií standardizovaných spotřebních výrobků. Rostoucí mezinárodní konkurence a nasycení vnitřního trhu však vedly ke klesající ziskovosti takové výroby a následné hospodářské krizi sedmdesátých let našeho století.

Flexibilní specializace je svými proponenty považována za nový ekonomický režim a technologické paradigma. Stručně může být charakterizována jako výroba specializovaných výrobků s použitím flexibilních strojů a kvalifikované pracovní síly na rozdíl od masové produkce standardizovaných výrobků s využitím jednoúčelových strojů a nequalifikované pracovní síly [viz např. Hirst a Zeitlin 1988]. Flexibilní specializace se považuje za strategii permanentní inovace a přizpůsobování se neustálým změnám na trhu, spíše než snahou tyto změny určovat nebo kontrolovat. Dělníci ve výrobě musí být natolik kvalifikovaní, aby byli schopni přecházet z jednoho pracovního zařazení do druhého a mohli spolupracovat s řídícími výrobními pracovníky na řešení výrobních nedostatků. Taková strategie výroby však vyžaduje vytvoření průmyslového společenství, s pomocí politických postupů a nástrojů, které omezuje formy konkurence na ty podporující inovaci [Piore a Sabel 1984]. Flexibilní specializace je tak založena na podstatné reorganizaci výrobního procesu do té doby vycházejícího do značné míry z principů taylorismu. Dělníci získávají větší zodpovědnost a stávají se spíše manažery než stroji. Role státu je omezena na vytváření co nejlepších podmínek pro výrobu a stát by se měl podle zastánců flexibilní specializace maximálně soustředit na podporu hospodářského rozvoje a ne se pouze věnovat poskytování sociálních dávek [Sabel 1989].

Myšlenka flexibilní specializace jako nového ekonomického režimu a technologického paradigmatu je do značné míry spojena s úspěšným rozvojem textilního, oděvního a obuvního průmyslu v tzv. Třetí Itálii (oblast Emilia-Romagna). Úspěch těchto odvětví je založen na malých podnicích s méně než dvaceti zaměstnanci, které jsou schopny rychle měnit výrobu a tak rychle reagovat na změny poptávky, módy a vrtkavosti trhu. Dalším faktorem úspěchu jsou nízké operační náklady vyplývající z odborově neorganizované pracovní síly (odborová organizovanost je obtížná v malých podnicích), zaměstnávání na částečný úvazek (zaměstnavatel nemusí poskytovat žádné výhody, jako je lékařské pojištění, příspěvky na důchod apod.) a využití subdodavatelů. Sabel hovoří o těchto praktických zcela otevřeně:

Mnohé nové podniky ve Třetí Itálii byly založeny na začátku sedmdesátých let s jasným cílem vyvarovat se rostoucí síle dělnických odborů ve velkých továrnách. Mnohé z nových podniků podváděly na daních, odmítaly platit sociální dávky a pojištění, zavedly dlouhou pracovní dobu, používaly toxické materiály zdraví nebezpečnými způsoby a vyplácely podprůměrné mzdy. [Sabel 1989: 24]

Zdá se proto, že tento nový ekonomický režim byl úspěšný především díky zvýšenému vykořisťování dělníků [viz také Murray 1983]. Proponenti flexibilní specializace tvrdí, že tento přístup je „obecným teoretickým přístupem k analýze průmyslové změny“, která závisí na „důvěře a spolupráci“ mezi ekonomickými subjekty – mezi dělníky a řízením a mezi firmami a jejich subdodavateli [Hirst a Zeitlin 1990: 5].

Flexibilní specializace jako teoretická perspektiva transformace kapitalismu je odvozena z několika detailních případových studií (některých založených na pochybných datech a důkazech – viz [Murray 1987]) a opomíjí fakt, že flexibilní specializace se rozvinula (1) pouze v několika málo oblastech, jako je např. Třetí Itálie, (2) za specifických podmínek, jako byla tradice řemeslné výroby v malých produkčních jednotkách ve Třetí

Itálii, a (3) jenom v určitých průmyslových odvětvích, jako byl textilní a oděvní průmysl ve Třetí Itálii nebo elektronika a počítačové mikroprocesory v jiných oblastech. Flexibilní specializace je kritizována pro svoje deterministické chápání trhu, ahistorickou povahu, elitářský politický kontext a další nedostatky [Elam 1990, Curry 1993, Walker 1995].

Já se nedomnívám, že flexibilní specializace je obecnou teoretickou koncepcí použitelnou k analýze průmyslové změny, ale že to je spíše výrobní strategie, jejímž účelem je překonání krize přizpůsobením se trhu a podnícením poptávky. Flexibilní specializace není soudržnou teoretickou soustavou. Zajímá se pouze o úspěšné případy zavedení flexibilní specializace a mlčí o neúspěších, stejně jako o intenzivním vykořisťování pracovní síly, které sebou tato výrobní strategie přináší. Jako taková, flexibilní specializace představuje velice omezenou perspektivu současné transformace kapitalismu, zdaleka nevysvětluje procesy sociálně ekonomického rozvoje a ani se nepokouší vysvětlit historii rozvoje kapitalistické společnosti.

Regulační teorie

Regulační teorie převzala a dále rozvinula některé původní myšlenky A. Gramsciho včetně termínu a pojmu fordismu. Stejně jako Gramsci, se regulační teorie pokouší přistupovat ke studiu společnosti v její komplexní podobě a mnozí zastánci regulační teorie se proto domnívají, že je velice užitečnou teoretickou perspektivou umožňující lepší pochopení komplexních procesů politické a ekonomické restrukturalizace současného kapitalismu [viz např. Tickell a Peck 1992].

Regulační teorie není ustáleným a sjednoceným teoretickým systémem, ale spíše pokračujícím výzkumným programem, který v sobě zahrnuje rozdílné přístupy. Jessop [1990] rozeznává sedm takových přístupů v rámci regulační teorie, které spolu sdílejí čtyři společné vlastnosti: (1) používají ontologii a epistemologii vědeckého realismu; (2) uplatňují metodu „návaznosti“ při budování teorií regulace; (3) vycházejí z marxistické tradice historického materialismu; a (4) soustřeďují se na studium procesů změn reprodukce kapitalistického výrobního způsobu a společenských vztahů.

Dva centrální pojmy rozvinuté regulační teorií zahrnují režim akumulace a způsob regulace. Další důležité pojmy, se kterými regulační teorie operuje, zahrnují model (paradigma) industrializace, hegemonickou strukturu, model růstu a model rozvoje [viz např. Lipietz 1987, 1992a, 1992b; Dunford 1990; Leborgne a Lipietz 1991; Benko a Dunford 1991; Brenner a Glick 1991]. *Režim akumulace* popisuje dlouhodobou stabilizaci alokace společenské produkce mezi spotřebou a akumulací [Lipietz 1987]. Jinými slovy, režim akumulace představuje určitou konfiguraci hospodářského systému, která je relativně stabilní, avšak historicky časově omezená. Režim akumulace je založen na systému výroby a podmínkách, za kterých jsou výsledky výroby společensky spotřebovány. *Způsob regulace* je soubor vnitřních pravidel a společenských postupů, které včleňují společenské prvky do chování jednotlivců [Lipietz 1987]. Způsob regulace v sobě zahrnuje veškeré institucionální mechanismy, které přizpůsobují protichůdné a konfliktní chování jednotlivců kolektivním principům režimu akumulace [Lipietz 1992a] a které udržují rovnováhu a stabilitu režimu akumulace po určité období.

Zastánci regulační školy používají výše popsané pojmy k popisu rozdílných historických fází rozvoje kapitalismu. Rozeznávají dva základní režimy akumulace – extenzivní a intenzivní – a dva základní způsoby regulace – konkurenční a monopolní. Kombinace způsobu regulace a režimu akumulace charakterizuje patřičný *model rozvoje*.

Tak například poválečný model rozvoje zvaný fordismus byl kombinací monopolního způsobu regulace a intenzivního režimu akumulace.

Model rozvoje je charakterizován příslušným *modelem pracovního procesu* (také nazývaným technologické paradigma nebo model industrializace), který v podstatě popisuje obecné principy řídicí pracovní proces [Lipietz 1992a]. Model rozvoje je základem *všeobecného kompromisu* mezi rozdílnými společenskými skupinami. Neschopnost elity a společenských skupin nabídnout model rozvoje a všeobecný kompromis akceptovatelný celou společností vede k situaci označované za *krizi hegemonie* [Lipietz 1992a]. Krize hegemonie čerpá z původního chápání pojmu hegemonie Gramscim, který ji charakterizoval jako způsob, kterým vládnoucí třída (buržoazie v Gramscioh pracích) nastoluje a udržuje svoji vládu [viz Gramsci 1971].

Interpretace současné transformace kapitalismu (období postfordismu) zastánci regulační školy může být stručně charakterizována následujícím způsobem: Vyspělé kapitalistické státy se nacházejí v situaci, kdy starý fordistický všeobecný kompromis založený na fordistickém modelu rozvoje je v rozkladu a zároveň se nový model rozvoje ještě plně nerozvinul. Pokusy tzv. liberálního produktivismu nahradit rozvojový model fordismu byly do značné míry neúspěšné a nevyústily v existenci nového všeobecného kompromisu. Na místo toho, liberální produktivismus, který spoléhá na deregulaci, volný obchod a technologické změny, vedl k intenzivní společenské polarizaci, nepřekonal krizi fordistického modelu pracovního procesu, vedl k znovuoobjevení se krizi z nadprodukce a ekonomické nestability, jeho metody zahraničního obchodu vedly k dezorganizaci a snížení počtu regulačních mechanismů, které vyústily v rostoucí obchodní deficity a dluhy mnoha zemí a následně k celkovému mezinárodnímu „zmatku“ [viz např. Lipietz 1992a]. Lipietz [1992a: 61] se domnívá, že k tomu, aby byly současné „zmatek“ a krize překonány, je nutné vybudovat nový všeobecný kompromis, který by se stal základem nového modelu rozvoje. Nejdůležitější změna by měla spočívat v transformaci vztahů ve sféře pracovního procesu založené na opuštění principů taylorismu, který je, podle Lipietze [1992a], jedním z hlavních důvodů současných problémů.

Regulační škola byla kritizována mnohými oponenty [viz např. Hirst a Zeitlin 1990; Jessop 1990; Brenner a Glick 1991; Clarke 1988, 1990; McDowell 1991; Walker 1995] a tato kritika je rozvinuta v následující části. Regulační teorii je především vytýkána neschopnost uspokojivě vysvětlit akumulační krizi a hospodářský růst. Přesto se domnívám, že představuje velice užitečnou obecnou teoretickou perspektivu, která nám umožňuje lépe pochopit procesy kapitalistického rozvoje a je ucelenějším politicko-ekonomickým systémem myšlení ve srovnání s neoschumpeteriánskou perspektivou a flexibilní specializací.

Marxistické přístupy

V této části použijeme marxistickou kritiku regulační teorie ke stručnému objasnění marxistické perspektivy na současnou transformaci kapitalismu a debaty kolem fordismu a postfordismu. Západní marxisté odmítají všechny tři myšlenkové proudy, které jsme zatím popsali: neoschumpeterianismus, flexibilní specializaci a regulační teorii. Podle názoru marxistických sociologů je model postfordismu pouze snůškou povrchních poznatků o současné kapitalistické společnosti bez řádné rigorózní teoretické perspektivy [viz Clarke 1988, 1990].

Otázka třídního boje je základem marxistické analýzy kapitalistického státu a současné restrukturalizace kapitalistického systému [viz např. Bonefeld 1987, 1993a, 1993b; Holloway 1988; Clarke 1990]. Pro marxisty není „na současné restrukturalizaci nic postfordistického“ a „krize fordismu není nic nového, ale pouze nejnovější manifestací permanentní krize kapitalismu“ [Clarke 1990: 98]. Krize fordismu je krizí ziskovosti a zintenzivněné mezinárodní konkurence a ne krizí způsobu regulace. Hlavním zdrojem nedostatečné pružnosti fordistické výroby, která bránila a zpomalovala jeho restrukturalizaci, byl odpor dělníků a ne povaha výrobní technologie. Marxisté odmítají myšlenku fordismu jako všeobecného kompromisu, protože se domnívají, že fordismus nebyl o nic úspěšnější ve snahách zajistit prosperitu a harmonii ve společnosti než všechny předchozí verze kapitalistického systému. Marxisté zároveň odmítají neoliberální strategie jako trvalé řešení současné krize kapitalismu [Clarke 1990].

Marxisté přiznávají důležitost regulační teorie pro západní levici, protože představuje mnohem rafinovanější analýzu nadměrné akumulace a nerovnoměrného rozvoje kapitálu ve srovnání s předchozími mechanickými marxistickými přístupy k chápání krize sedmdesátých let. Zároveň však zpochybňují periodizaci kapitalistického rozvoje, kterou zavedla regulační teorie, a to především její dělení režimu akumulace na extenzivní a intenzivní. Regulační teorie podle marxistů přeceňuje stabilitu a trvání fordismu a jeho přispění k poválečnému hospodářskému růstu. Stejně tak přeceňuje vliv masové spotřeby a podceňuje roli vojenských výdajů, spotřebních úvěrů a neproduktivních kapitálových výdajů. Marxisté se domnívají, že hnací silou poválečné akumulace nebyla masová spotřeba, ale kapitálové zisky [Clarke 1988, Foster 1988].

Základní slabinou regulační teorie je podle marxistů to, že v jejím podání je regulace společenských vztahů podřízena výrobě neboli funkčním požadavkům rozšířené reprodukce kapitálu. Z tohoto důvodu je regulační teorie funkcionalistická a jako taková neschopná rozvinout marxistickou kritiku politické ekonomie a sociologickou kritiku ekonomie. Zdrojem tohoto základního nedostatku je nedostatečně rozvinutá analýza nadměrné akumulace regulační teorií. Nadměrná akumulace a nedostatečná úroveň spotřeby nejsou opačné strany jedné mince, a proto samotné rozšíření trhu nemůže vyřešit akumulační krizi [Bonefeld 1987, Clarke 1988; viz také Harvey 1989 k nadměrné akumulaci].

Marxisté navrhuji, že správnějším přístupem k pochopení regulace kapitalistického hospodářství je studovat institucionální formy jako formy třídních vztahů. Způsoby regulace pak mohou být lépe chápány jako institucionální formy třídního boje a krizi způsobů regulace je lépe koncipovat jako krizi forem kapitalistické nadvlády než krizi nerovnováhy mezi způsobem regulace a režimem akumulace. Stát proto nemůže řešit a ani neřeší rozpory kapitálu, ale reprodukuje je politickou cestou. Z tohoto důvodu marxisté považují centralitu státu v regulační teorii za chybnou [Clarke 1988]. Současné období je podle marxistů spojeno s útoky proti organizované dělnické třídě a pokusy o její fragmentaci ve vyspělých kapitalistických státech. Nové výrobní postupy jsou založeny na intenzifikaci práce a vykořisťování, a proto nadměrná akumulace kapitálu povede k růstu třídního boje, který zvýší politické napětí jak v jednotlivých zemích, tak na mezinárodní úrovni.

Marxistické názory na současné změny kapitalistického systému a příspěvek k debatě o fordismu a postfordismu jsou důležité, stejně jako jejich konstruktivní kritika regulační teorie. Přesto se nedomnívám, že soustředění se na třídní boj je dostatečné

k vysvětlení komplexní povahy kapitalistické restrukturalizace. Také tvrzení, že regulační teorie podřizuje třídní boj objektivním zákonům kapitalistického vývoje [Holloway 1988] nebo že ho zcela ignoruje, je problematické. Spíše se domnívám, že v tomto směru jsou si perspektivy marxistů a regulační teorie celkem blízké. Zastánci regulační teorie tvrdí, že podřízenost dělníků řídicím pracovníkům a strojům byla hlavním zdrojem problémů fordismu a důvodem, proč zkolaboval. Transformace vztahů na pracovišti je proto základem alternativního kompromisu, který regulační škola navrhuje [viz Lipietz 1992a].

Fordismus/postfordismus a transformace ve střední a východní Evropě

Důležitou otázkou je, zdali tyto teoretické přístupy mají co říci k současnému přechodu od socialismu ke kapitalismu ve střední a východní Evropě (dále jen SVE). V tomto směru je nutné přiznat, že ze čtyř teoretických koncepcí, které jsou tématem tohoto článku, západní marxisté a v daleko menší míře zastánci regulační teorie rozvinuli zatím nejzajímavější a nejúplnější rozbor transformace ve SVE. Je samozřejmé, že i mezi marxisty existují velice rozdílné názory na tuto transformaci a někteří neomarxisté ji dokonce považují pouze za jednoduchý a jednosměrný přechod od státního k soukromému kapitalismu [viz Resnick a Wolff 1993, 1994]. Rád bych se zde stručně zmínil o třech analýzách reprezentovaných pracemi sociologů Michaela Burawoye, Simona Clarkeho a ekonoma Elmara Altvatera.

Marxistické přístupy

Základním tvrzením Burawoye je, že ekonomická transformace ve SVE nutně nevede k vybudování moderního kapitalistického ekonomického systému. Burawoyův teoretický přístup je založen na podrobných studiích pracovního procesu, výrobních vztahů a výrobní politiky jak v kapitalistických, tak bývalých socialistických systémech (zejména v Rusku a Maďarsku) [viz Burawoy 1985; Burawoy a Krotov 1993]. Burawoy se domnívá, že západní a stejně tak domácí analýzy transformace ve SVE se příliš soustředují na změnu politických podmínek a do značné míry ignorují systém hospodářských vztahů zděděný po centrálním plánování, jeho schopnost reprodukovat se a úspěšně čelit transformaci. Politická transformace směrem k liberální demokracii v Rusku vede podle Burawoye k oslabení státu do takové míry, že je neschopen transformovat existující ekonomický systém [Burawoy a Krotov 1992]. Socialistické způsoby a organizace výroby pokračují v nezměněné míře na pracovišti uvnitř jednotlivých podniků, zatímco centrální plánování je nahrazeno primitivním tržním systémem. Tak například změny, ke kterým došlo v Rusku po rozkladu centrálního plánování, pouze posílily monopoly vytvořené za socialismu a zároveň vedly k nebývalému vzrůstu obchodní činnosti. Ekonomika, ve které mají peníze pouze omezenou hodnotu díky vysoké míře inflace, si do značné míry uchovává svůj nedostatkový charakter a výměnný obchod mezi podniky vzrůstá. Vedení jednotlivých podniků tápe bez centrálního plánu a dělníci za této situace ještě výrazněji kontrolují proces výroby než za socialismu. Výsledkem je anarchie jak uvnitř podniků, tak na trhu a systém, který se nepohybuje směrem k modernímu typu kapitalismu, ale spíše k „obchodnímu kapitalismu“, ve kterém je výroba podřízena obchodu. Průmyslové podniky maximalizují zisky prostřednictvím obchodní výměny a ne prostřednictvím růstu i zlepšováním výroby [Burawoy a Krotov 1992].

Některé ze symptomů obchodního kapitalismu byly pozorovány i v České republice a to zejména před velkou privatizací. Šulc [1993: 326] popsal tuto situaci jako předprivatizační agónii, při které průmyslové závody nepodnikaly podstatné kroky ke své

restrukturalizaci, neměnily staré výrobní postupy a organizaci práce před privatizací a vedení podniků se snažilo maximalizovat zisky, bez ohledu na náklady, rozprodáváním částí podniků a zvyšováním zadluženosti. Závody udržovaly úroveň zaměstnanosti a zvyšovaly platy bez ohledu na produktivitu práce a takto se pokoušely maximalizovat vstupy a minimalizovat výstupy, což bylo typické pro chování socialistických podniků. Výsledkem byly minimální změny výroby. Přesto se na rozdíl od Burawoye nedomnívám, že obchodní kapitalismus je konečným stadiem přechodu od socialismu ke kapitalismu v podmínkách střední Evropy. Spíše chápu obchodní kapitalismus jako přechodné období na začátku transformace, které už v České republice do značné míry pominulo.

Na rozdíl od Burawoye, Clarke [1992, 1993; Clarke et al. 1994] analyzuje transformaci v Rusku z hlediska třídních vztahů a třídního boje. Podle jeho názoru je transformace ke kapitalismu nemožná bez transformace společenských výrobních vztahů, které se však nezměnily, přestože došlo k rozkladu politických a ideologických forem starého systému. Jeho základní tvrzení spočívá v tom, že v Rusku nedochází k transformaci ke kapitalismu založené na transformaci společenských výrobních vztahů, ale k pouhé restrukturalizaci sovětského systému zdola, která podřizuje kapitál a komodity reprodukci existujících společenských výrobních vztahů [Clarke 1992]. Důležitým závěrem jak Burawoye, tak Clarkeho je, že současná transformace ve SVE je mnohem komplikovanější, komplexnější a dlouhodobější proces, než liberální transformační strategie předpokládaly. Clarke a Burawoy také poukazují na skutečnost, že transformace ke kapitalismu nepředstavuje jednoznačný předěl od socialistické minulosti, ale spíše vede k prolínání starého systému s novým.

Regulační teorie a socialistický systém

Někteří přívrženci regulační teorie se ji pokusili aplikovat na socialistický systém ve SVE a jeho přechod ke kapitalismu. V naprosté většině případů se však zatím jedná o povrchní přenášení myšlenek z regulační školy do podmínek socialistického systému a jeho transformace bez jejich hlubší analýzy. Jedním z tvrzení regulační teorie je, že socialističtí plánovači se pokoušeli napodobit ekonomický rozvoj vyspělých kapitalistických zemí, především co se týče režimu akumulace a modelu pracovního procesu, zatímco způsob regulace ekonomiky byl změněn směrem k centrálnímu plánování. Zavedení centrálního plánování mělo vést k lepší organizaci celé společnosti a nahradit tak často chaotický a nepředvídatelný trh [Lipietz 1994]. Tento směr rozvoje byl především patrný v porevolučním Rusku, které se plánovaně soustředilo na rozvoj extenzivního režimu akumulace (socialistická industrializace) a zavádění taylorismu jako systému organizace výroby.

Není proto překvapivé, že mnozí přívrženci regulační teorie chápali socialistický model rozvoje jako alternativu kapitalistického modelu rozvoje. „Stalinismus“ [Lipietz 1992a: 5, 1992b: 311; Kaldor 1990] se svým „železným modelem rozvoje“ [Lipietz 1994: 18] byl považován za alternativu ke kapitalistickému fordismu [Lipietz 1992a, 1992b] nebo atlanticismu [Kaldor 1990]. Zbývající dvě alternativy fordismu zahrnovaly fašismus se státní organizací společenské poptávky a sociální demokracii založenou na kompromisu mezi dělníky a managementem [Lipietz 1992a, 1992b]. Murray [1989: 41, 1992: 199 a 214-215] dokonce hovoří o „sovětském fordismu“ jako extrémní formě fordistických výrobních postupů původně založeném na vybudování obrovských továren na masovou výrobu v Sovětském svazu ve dvacátých a třicátých letech s použitím západní

technologie. Tato přirovnání jsou však velice povrchní a zjevně učiněná bez hlubšího zkoumání socialistického systému.

Světlou výjimkou je kniha Elmara Altvatera [1993], která je pokusem o regulační analýzu socialistického systému, který Altvater nazývá „reálně existující socialismus“. Altvater se domnívá, že největší chybou reálně existujícího socialismu byly jeho snahy sledovat stejnou cestu ekonomického rozvoje jako vyspělé kapitalistické země. Pouze způsob regulace byl změněn na politický systém jedné strany a centrální plánování. Nepružnost tohoto způsobu regulace byla hlavním důvodem, proč bývalé socialistické státy neuspěly při pokusech restrukturalizovat extenzivní model rozvoje do intenzivní formy poté, co byly zdroje extenzivního rozvoje v šedesátých letech vyčerpány. Altvater došel k závěru, že reálně existující socialismus byl v podstatě „polovičním fordismem“ [1993: 31-32], který úspěšně dosáhl racionalizace a plánování v průmyslu, ale nedosáhl masové výroby a z toho důvodu ani spotřeby spotřebního zboží. Situace byla rozdílná na Západě, kde modernizace způsobu regulace byla úspěšnější poté, co se fordismus rozložil koncem šedesátých a začátkem sedmdesátých let.

V kapitalistickém systému je ekonomika prvořadá a politika druhořadá a z toho důvodu i ekonomický úspěch i neúspěch jsou posuzovány spíše jako osobní zodpovědnost každého jedince než vlády, vládnoucí strany, i celkového systému. Tržní hospodářství kombinované s demokracií je navíc relativně pružné a schopné reformy, vyžaduje-li si to změněná hospodářská a sociální situace. Opačná situace však panovala v socialistických státech: politika dominovala nad hospodářstvím a ekonomičtí agenti se museli chovat podle pravidel připravených centrálně plánovaným systémem. Druhým zásadním problémem socialismu bylo to, že reforma centrálního plánování byla téměř nemožná bez podkopání samotné podstaty politického systému. Z tohoto důvodu se každá hospodářská krize snadno změnila v krizi politickou a následně v krizi celého systému [Altvater 1993]. Podle této interpretace byl skutečný kolaps socialismu do velké míry legitimační krizí socialistického systému a vlád jednotlivých socialistických zemí.

Ačkoliv Altvater připravil prozatím nejfundovanější regulační analýzu státního socialismu, jeho rozbor postrádá konkrétní analýzu transformace ze socialismu do kapitalismu ve SVE. Jedním ze zjevných nedostatků jeho analýzy je, že se soustřeďuje na vztahy mezi politikou a ekonomikou a zanedbává ostatní důležité okruhy otázek ze sociální a kulturní sféry.

Závěr

Stručný rozbor čtyř západních přístupů k analýze změn kapitalistického systému posledních více než dvou desetiletí ukazuje, že ačkoliv mezi nimi více méně existuje shoda v tom, že současný kapitalistický systém prochází důležitými změnami a že se kapitalismus osmdesátých a devadesátých let podstatně liší od kapitalismu padesátých a šedesátých let, jejich názory na důvody těchto změn se podstatně liší. Schumpeteriáni a neoschumpeteriáni zdůrazňují důležitost technologických inovací a změn. Flexibilní specializace se soustřeďuje na zavádění nových flexibilních technologií a pracovních postupů, které mají eventuálně nahradit masovou výrobu spotřebního zboží spojenou s fordismem. Regulační teorie spojuje současnou transformaci kapitalismu s rozkladem fordismu jako modelu rozvoje a všeobecného kompromisu. Zdrojem krize je podle regulační školy krize modelu pracovního procesu založeného na taylorismu a krize regulace

kapitalismu. Západní marxisté chápou současnou transformaci kapitalismu ne jako přechod z fordismu do postfordismu, ale pouze jako pokračující krizi kapitalismu.

Všechny čtyři přístupy jsou kritizovány pro závažné nedostatky. Neoschumpeterianismus je náchylný k technologickému determinismu, flexibilní specializace je kritizována pro svoji ahistorickou povahu a tržní determinismus, regulační teorie nedokáže uspokojivě vysvětlit problém nadměrné akumulace a její historická perspektiva je zpochybňována, západní marxismus do značné míry redukuje transformaci kapitalismu na problém třídního boje.

Teoretická analýza současné transformace ve SVE nebyla těmito přístupy dostatečně rozvinuta. Jedinou výjimkou jsou západní marxisté a jejich rozbor transformace v Rusku. Ukázali jsme si však, že jejich výsledky nejsou vždy aplikovatelné v rozdílných historických a ekonomicko-spoločenských podmínkách jednotlivých bývalých socialistických států. Důležitým závěrem je proto poznání, že ani jeden z popsaných myšlenkových systémů uspokojivě nevysvětluje zdroje a podstatu současných komplexních ekonomických, politických a společenských změn jak ve vyspělých kapitalistických zemích, tak ve střední a východní Evropě.

PETR PAVLÍNEK vystudoval geografii na Karlově Univerzitě (RNDr. 1986) a na University of Kentucky (Ph.D. 1995). V současné době přednáší globální politickou ekonomii, politickou, ekonomickou a regionální geografii na University of Nebraska v Omaze, USA. Publikoval v České republice, Německu, Nizozemí, Velké Británii a ve Spojených státech.

Literatura

- Aglietta, Michel 1987. *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. London: Verso.
- Agnew, John, Stuart Corbridge 1994. *Mastering Space: Hegemony, territory and international political economy*. London and New York: Routledge.
- Altvater, Elmar 1993. *The Future of the Market: An Essay on the Regulation of Money and Nature after the Collapse of 'Actually Existing Socialism'*. London: Verso.
- Benko, Georges, Mick Dunford 1991. „Structural change and the spatial organization of the productive system: an introduction.“ Pp. 3-23 in *Industrial change and regional development: the transformation of new industrial spaces*, ed. by G. Benko and M. Dunford. London and New York: Belhaven Press.
- Bernard, Mitchell 1994. „Post-Fordism, Transnational Production, and the Changing Global Political Economy.“ Pp. 216-229 in *Political Economy and the Changing Global Order*, ed. by R. Stubbs and Geoffrey R. D. Underhill. New York: St. Martin's Press.
- Bluestone, Barry, Bennet Harrison 1982. *The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books.
- Bonefeld, Werner 1987. „Reformulation of state theory.“ *Capital & Class*, No. 33: 96-127.
- Bonefeld, Werner 1993a. „Crisis of Theory: Bob Jessop's Theory of Capitalist Reproduction.“ *Capital & Class*, No. 50: 25-46.
- Bonefeld, Werner 1993b. „Some notes on the Theory of the Capitalist State.“ *Capital & Class*, No. 49: 112-127.
- Brenner, Robert, Mark Glick 1991. „The Regulation Approach: Theory and History.“ *New Left Review*, No. 188: 45-119.
- Burawoy, Michael 1985. *The Politics of Production*. London and New York: Verso.

- Burawoy, Michael, Pavel Krotov 1992. „The Soviet Transition from Socialism to Capitalism: Worker Control and Economic Bargaining in the Wool Industry.“ *American Sociological Review* 57: 16-38.
- Burawoy, Michael, Pavel Krotov 1993. „The Economic Basis of Russia's Political Crisis.“ *New Left Review*, No. 198: 49-69.
- Clarke, Simon 1988. „Overaccumulation, class struggle and the regulation approach.“ *Capital & Class*, No. 86: 59-92.
- Clarke, Simon 1990. „The Crisis of Fordism or the Crisis of Social-Democracy?“ *Telos*, No. 83: 71-98.
- Clarke, Simon 1992. „Privatization and the Development of Capitalism in Russia.“ *New Left Review*, No. 196: 3-27.
- Clarke, Simon 1993. „The Contradictions of ‚State Socialism‘.“ Pp. 5-29 in *What About the Workers? Workers and the Transition to Capitalism in Russia*, ed. by S. Clarke, P. Fairbrother, M. Burawoy, and P. Krotov. London and New York: Verso.
- Clarke, Simon, Peter Fairbrother, Vadim Borisov, Petr Bizyukov 1994. „The Privatization of Industrial Enterprises in Russia: Four Case-studies.“ *Europe-Asia Studies* 46: 179-214.
- Cooper, Richard 1991. „National Economic Policy in an Interdependent World Economy.“ Pp. 110-121 in *The Theoretical Evolution of International Political Economy: A Reader*, ed. by G. T. Crane and A. Amawi. Oxford: Oxford University Press.
- Curry, James 1993. „The Flexibility Fetish: A Review Essay on Flexible Specialization.“ *Capital & Class*, No. 50: 99-125.
- Dicken, Peter 1992. *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*. 2nd ed. New York: The Guilford Press.
- Dunford, Mick 1990. „Theories of regulation.“ *Environment and Planning D: Society and Space* 8: 297-322.
- Elam, M. J. 1990. „Puzzling Out the Post-Fordist Debate: Technology, Markets and Institutions.“ *Economic and Industrial Democracy* 11: 9-37.
- Foster, John B. 1988. „The Fetish of Fordism.“ *Monthly Review* 39: 14-33.
- Freeman, C. 1987. „The Challenge of New Technologies.“ Pp. 123-156 in *Interdependence and Co-operation in Tomorrow's World*. Paris: OECD.
- Gramsci, Antonio 1971. *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio 1988. *An Antonio Gramsci Reader: Selected Writings 1916-1935*. New York: Schocken Books.
- Harvey, David 1989. *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Hirst, Paul, Jonathan Zeitlin 1988. „Introduction.“ Pp. 1-16 in *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*, ed. by P. Hirst and J. Zeitlin. New York: BERG.
- Hirst, Paul, Jonathan Zeitlin 1990. „Flexible Specialization vs. Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications.“ *Birkbeck Public Policy Centre Working Paper*. London: Birkbeck Public Policy Centre.
- Holloway, John 1988. „The Great Bear, post-Fordism and class struggle: A comment on Bonefeld and Jessop.“ *Capital & Class*, No. 36: 93-103.
- Jessop, Bob 1990. „Regulation theories in retrospect and prospect.“ *Economy and Society* 19: 153-216.
- Kaldor, Mary 1990. *The Imaginary War: Understanding the East-West Conflict*. Oxford: Basil Blackwell.

- Leborgne, Danièle, Alain Lipietz 1991. „Two social strategies in the production of new industrial spaces.“ Pp. 27-50 in *Industrial change and regional development: the transformation of new industrial spaces*, ed. by Georges Benko a Mick Dunford. London: Belhaven Press.
- Lash S., J. Urry 1987. *The End of Organised Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lipietz, Alain 1982. „Imperialism or the beast of the apocalypse.“ *Capital and Class*, No. 22: 81-109.
- Lipietz, Alain 1987. *Mirages and Miracles: The Crises of Global Fordism*. London: Verso.
- Lipietz, Alain 1992a. *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Lipietz, Alain 1992b. „The regulation approach and capitalist crisis: an alternative compromise for the 1990s.“ Pp. 309-334 in *Cities and regions in the new Europe: the global-local interplay and spatial development strategies*, ed. by M. Dunford and G. Kafkalas. London: Belhaven Press.
- Lipietz, Alain 1994. „Capital-Labor Relations at the Dawn of Twenty-First Century.“ Nepublikovaný referát obdrženy od autora.
- McDowell, Linda 1991. „Life without farther and Ford: the new gender order of post-Fordism.“ *Trans. Inst. Br. Geogr. N. S.* 16: 400-419.
- Murray, Fergus 1983. „The decentralisation of production – the decline of the mass-collective worker?“ *Capital & Class*, No. 19: 84-95.
- Murray, Fergus 1987. „Flexible specialization in the ‚Third Italy‘.“ *Capital & Class*, No. 33: 84-95.
- Murray, Robin 1989. „Fordism and Post-Fordism.“ Pp. 38-53 in *New Times: The Changing Face of Politics in the 1990s*, ed. by Stuart Hall and Martin Jacques. London: Lawrence & Wishart.
- Murray, Robin 1992. „Flexible specialisation and development strategy: The relevance for Eastern Europe.“ Pp. 197-218 in *Regional Development and Contemporary Industrial Response: Extending Flexible Specialisation*, ed. by Huib Ernste and Verena Meier. London: Belhaven Press.
- Pinder, David 1990. „Challenge and change in Western Europe: an overview.“ Pp. 1-16 in *Western Europe: Challenge and Change*, ed. by David Pinder. London: Belhaven Press.
- Piore, Michael, Charles F. Sabel 1984. *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.
- Resnick, Stephen, Richard Wolff 1993. „State Capitalism in the USSR? A High-Stakes Debate.“ *Rethinking Marxism* 6: 46-68.
- Resnick, Stephen, Richard Wolff 1994. „Between State and Private Capitalism: What Was Soviet ‚Socialism‘?“ *Rethinking Marxism* 7: 9-30.
- Rostow, W. W. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sabel, Charles F. 1989. „Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies.“ Pp. 17-59 in *Reversing Industrial Decline? Industrial Structure and Policy in Britain and Her Competitors*, ed. by P. Hirst and J. Zeitlin. New York: BERG.
- Schumpeter, Joseph A. 1939. *Business Cycles: A theoretical, Historical and Statistical Analysis of the Capitalist Process*. New York: McGraw-Hill.
- Šulc, Zdislav 1993. „K některým teoretickým otázkám transformace.“ *Politická ekonomie* 41: 319-332.
- Tickell, Adam, Jamie A. Peck 1992. „Accumulation, regulation and the geographies of post-Fordism: missing links in regulationist research.“ *Progress in Human Geography* 16: 190-218.
- Walker, Richard A. 1995. „Regulation and Flexible Specialization as Theories of Capitalist Development: Challenges to Marx and Schumpeter?“ Pp. 167-208 in *Spatial Practices: Critical Ex-*

plorations in Social/Spatial Theory, ed by Helen Liggett and David C. Perry. Thousand Oaks: Sage.

Wallerstein, Immanuel 1979. *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Weeks, J. 1981. *Capital and Exploitation*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Summary

The current transition of capitalism is changing the nature of the capitalist economic and social system. The rapid changes in the nature of capitalist production and accumulation are accompanied with social, political and cultural changes. This global reorganisation of capitalist economic regimes has been interpreted differently by several schools of thought. I critically analyse four different perspectives on the contemporary transition of capitalism: Schumpeterianism and neo-Schumpeterianism, flexible specialisation, regulation theory and Western Marxism.

Using the Gramscian perspective, we can understand Fordism as the system of social organisation including a particular system of production that emerged in the United States in the 1920s and 1930s and was exported to Western Europe and Japan after the Second World War. Fordism was a new stage in the development of capitalism typified by major transformations in the labour processes. Fordism has introduced the system of mass production and mass consumption. The crisis of the Fordist regime that began in the late 1960s is according to some authors resulting in the emergence of a new regime of capitalist accumulation and the overall system called post-Fordism.

Schumpeterian and neo-Schumpeterian perspective stresses the importance of the long waves of economic development and the role of technology in the capitalist development [Elam 1990]. Neo-Schumpeterians emphasise the institutional arrangements necessary to support the introduction and diffusion of new technology and economic practices or what they call „techno-economic paradigms.“ I argue that not technology but society and social change should be in the center of our analysis of the current transition of capitalism and this theoretical perspective must also encompass the question of technological change.

Flexible specialisation is supposed to be a new economic regime and technological paradigm that can be characterised as the manufacture of specialised goods using flexible machinery and skilled labour in contrast to the mass production of standardised goods using special-purpose equipment and unskilled labour [Hirst and Zeitlin 1988]. I demonstrate, however, that flexible specialisation is an extremely narrow view of the current transition of capitalism that does not explain processes of socio-economic development and it also does not provide any perspective on the historical development of the capitalist society.

Regulation theory has perhaps played one of the most important roles in the Fordist/post-Fordist debate because it was this school of thought that has picked up and further developed some of Gramsci's concepts and their conceptualisation including the concept of Fordism. Two central concepts developed by regulation theory include a regime of accumulation and a mode of regulation. Further concepts include a model of industrialisation, a hegemonic structure, a mode of growth and a model of development. These concepts are employed in regulation approaches in order to explain processes of socio-economic development. Although regulation approaches have been extensively criticised by many of their opponents, I think that they provide a very good general conceptual framework for understanding the processes of capitalist growth and crisis that is much broader than either the neo-Schumpeterian or the flexible specialisation perspectives.

Marxists refuse all the above approaches. They argue that model of post-Fordism merely puts together a number of superficial observations of contemporary society without any rigorous theoretical perspective [see Clarke 1988, 1990]. Marxists put the class struggle in the center of their analysis of the capitalist state and the current restructuring of the entire capitalist system. I think that the Marxist arguments in the Fordist/post-Fordist debate are very important and their critique of regulation approaches is vital. I do not think, however, that the principal focus of Marxist ap-

proaches on the class struggle is broad enough to account for the complexity of contemporary capitalist restructuring.

Only Western Marxists and the regulation school attempted to approach the transition from state socialism to capitalism in Central and Eastern Europe. The most valuable Marxist approaches include Burawoy's 'transition to merchant capitalism thesis' [Burawoy and Krotov 1992, 1993] and Clarke's [1992, 1993] 'restructuring of state socialism thesis' which provide rich theoretical and conceptual accounts of the collapse and the transition of state socialism. The most important theoretical and conceptual implications of these approaches include their view of the transition as a complex, complicated, uneven and a long term process. Regulationist perspectives on state socialism and its transition to capitalism are underdeveloped and undertheorised.

The overall conclusion is that none of the discussed approaches satisfactorily explains the essence and sources of the complex changes under way neither in the developed capitalist countries nor in Central and Eastern Europe.

Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat

JANE C. KRONICK*

Graduate School of Social Work and Social Research, Bryn Mawr College, USA

Alternative Methodologies for the Analysis of Qualitative Data

Abstract: Three different methodologies exist to analyse data which is in the form of verbal texts. They are content analysis, the Glaser-Strauss constant comparative method of grounded theory, and text interpretation in the hermeneutic tradition. This article briefly reviews content analysis and the constant comparative method. More detailed instructions for text interpretation, for which relatively few explicit specific directions exist in the literature, are developed. The appropriate use of each methodology is discussed.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 57-67)

V sociálních vědách je k dispozici obrovské množství zdrojů dat, jež jsou ve formě psaných textů. Patří mezi ně například dlouhá nebo nestruturovaná interview shromážděná při terénním výzkumu, poznámky a nahrávky rozhovorů v antropologii, osobní dopisy a deníky, nahrávky a transkripce terapeutických sezení s klienty v psychiatrii, zprávy agentur, zápisy ze schůzí, zprávy komisí a nahrávky parlamentních debat. V některých typech výzkumů, například v analýzách politik, mají takové dokumenty význam dokonce zásadní. Nejsou-li ovšem zdroje dat tohoto druhu podrobeny některému typu formální analýzy, je jejich využití omezeno pouze na ilustrativní příklady. Jako pečlivě analyzovaná evidence, z níž se tvoří důkazní argumenty, však sloužit nemohou.

Existují tři druhy formální metodologie analýzy psaných textů. Jsou to obsahová analýza, Glasser-Straussova metoda konstantního srovnávání (*The Glasser-Strauss constant comparative method*) a hermeneutická interpretace textu. Každá z těchto metodologií slouží k jinému účelu. Nejobvyklejší z nich je formální obsahová analýza, což je, jak známo, technika měření, která umožňuje testování teoreticky podložených hypotéz. Glaser-Straussova metoda je určena k tomu, aby se z psaných textů teorie vytvořila nebo vyvodila. Hermeneutická interpretace textu umožňuje hlubinné porozumění významu dokumentu zásadní důležitosti.

Formální obsahová analýza

Obsahová analýza, jak ji vyvinul Bernard Berelson ve čtyřicátých letech [Berelson 1952], byla původně určena k analýze obsahu masmédií. Od té doby se však její využití rozšířilo i do společenských věd a i do humanitních oborů [Holsti 1969]. Obsahová analýza je v prvé řadě měřicím nástrojem, který umožňuje převod verbální komunikace do měřitelných proměnných.

Obsahová analýza patří do pozitivistického modelu empirického výzkumu. Jako všechny výzkumné nástroje v této tradici předpokládá existenci logicky vytvořené teorie

*) Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Jane C. Kronick, PhD., Graduate School of Social Work and Social Research, Bryn Mawr College, 300 Airdale Road, Bryn Mawr, PA 19100-1697, fax + 1 610 520 2655, e-mail jkronick@bryn-mawr.edu

ve formě obecných tvrzení a odvozených hypotéz. Tyto hypotézy jsou výroky o vztahu mezi proměnnými. Technika obsahové analýzy umožňuje měření těchto proměnných v psaném textu. Psaný text je v obsahové analýze považován za totéž, co přináší výzkumné šetření, neboť text jsou vlastně data, jež umožňují měření proměnných, které jsou pro daný výzkum zásadní. Cílem obsahové analýzy je extrakce proměnných z textu v měřitelné podobě.

Obsahová analýza vyžaduje ze strany výzkumníka celou řadu rozhodnutí. (Pro přesný návod, jak obsahovou analýzu provádět, srovnej např. [Krippendorff 1980].) První rozhodnutí se týká jednotky analýzy: mohou to být jednotlivá slova, slovní spojení, věty nebo celé části textu. V ideálních podmínkách je dalším krokem sestavení slovníku, s jehož pomocí lze přiřazovat možné výskyty proměnných ve specifických slovních formách v textu k jednotlivým kategoriím znaků. Ve zbývajících částech postupu pak vybíráme a přiřazujeme slova z textu proměnným, které nás zajímají.

V rané fázi vývoje počítačů byl vyvinut poměrně značně univerzální počítačový program, který měřil velké množství různých sad proměnných. Program vyvinul Stone [1966] se svými kolegy a nazval jej *General Inquirer* (Všeobecný výzkumník). Program, obsažený ve druhém díle *General Inquirer*, je zajímavý pro všechny, kteří jsou znepokojeni množstvím rozhodnutí požadovaných v obsahové analýze. Program je sestaven ze tří částí. Po specifikaci jednotky analýzy nalezneme první část programu v textu slova nebo slovní spojení, která odpovídají příslušným proměnným a vytvoří z nich soubor. Zbytek textu je od tohoto okamžiku ponechán stranou. Druhá část programu spojuje tato slova do kategorií proměnných podle slovníku, který jsme si dopředu vytvořili a jenž se stal součástí programu. Na konci této části programu vznikne soubor dat, která měří požadované proměnné. Poslední část programu podrobuje tyto proměnné formálnímu statistickému testování hypotéz.

Jak je zřejmé, obsahová analýza je především měřicí nástroj – je metodou konverze verbálního textu na měřitelné proměnné. Nejenže je to metoda používaná v rámci pozitivistické tradice výzkumu, ale je to především kvantitativní technika, protože konečným výsledkem jsou proměnné měřené takovým způsobem, aby mohly být podrobovány kvantitativní statistické analýze. Procedury pro zpracování velkého množství informací sledují stejná pravidla jako jiné druhy výzkumu. Pokud jsou dokumenty nepřiměřeně dlouhé, nebo pokud existují ve velkém počtu, pak je vhodné provést náhodný výběr a použít nástrojů statistické inference k tomu, abychom mohli výsledky z takto získaného výběrového souboru zobecnit na celý základní soubor dokumentů. Tak jako i při jiném způsobu měření i zde musí být splněna kritéria reliability a validity měření.

Ve všední výzkumné praxi jen málo výzkumníků sestavuje při obsahové analýze slovník před tím, než ji začnou aplikovat. Častěji bývá sestavován až v průběhu analýzy, kdy se vedou pečlivé záznamy o tom, jak byla slova přeměněna do měř jedné nebo jiné kategorie příslušných proměnných. V těchto případech by měl slovník vzniknout na konci analýzy, měl by však být podroben testům jak z hlediska reliability, tak validity.

Glaser-Straussova metoda

Glaser-Straussova metoda konstantní komparace byla vyvinuta v šedesátých letech jako reakce na konkrétní problém vývoje teorie – totiž na nedostatek korespondence abstraktně vytvořené teorie s empirickým prostředím, pro něž byla aplikována. Glaser-Straussova metoda je metodologie pro generování nebo vyvození abstraktní teorie z em-

pirických dat, jimiž jsou ovšem v tomto případě psané záznamy. Podobně jako obsahová analýza i Glaser-Straussova metoda předpokládá pozitivistickou vědeckou orientaci, ale zaměřuje se na jiný úkol, a sice spíše na vytvoření teorie než na její testování. Jelikož účelem Glaser-Straussovy srovnávací analýzy je vyvození teorie, která je teprve později podrobena formálnímu empirickému testu, jsou pravidla pro její testování volnější. Dokumenty nemusí být analyzovány vyčerpávajícím způsobem, naopak mohou být v kterékoliv chvíli odloženy, universum nemusí být pečlivě a přesně stanoveny a ani prvky textu nemusí být náhodně vybírány, nýbrž mohou být voleny záměrně vzhledem k bohatosti jejich obsahu.

Postup Glaser-Straussovy analýzy byl původně uveden v roce 1967 v díle *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Přesná pravidla tohoto postupu a jejich příklady byly rozvíjeny v dalších svazcích stejných autorů. Samotný postup může být asi nejlépe popsán jako proces hledání. Veden jasným záměrem vytvořit teorii v určité oblasti, hledá badatel v textu výskyt relevantního materiálu. Tímto relevantním materiálem jsou znaky, jejichž výskyt výzkumník zaznamenává. Přitom si bedlivě všimá, s jakými dalšími znaky se sdružují. Pozornost se soustřeďuje na nalezení vztahů, které jsou doloženy pravidelnostmi, při nichž se určité kategorie jedné proměnné vyskytují společně s kategoriemi jiné proměnné. Výzkumník tak tvoří hypotézy během toho, jak se pohybuje v textu. Pokud už text neposkytuje další nové informace, jeho analýza končí a výzkumník se přesune k textu jinému. Ve chvíli, kdy jsou kategorie proměnných „saturovány“ a vztahy vyčerpány, je analýza textu hotova. Výzkumníkovi pak zbývá úkol dotvořit teorii. To zahrnuje jednak finální formulaci abstraktních tvrzení, která se vynořila z hypotéz, jednak formální seřazení nalezených vztahů mezi proměnnými. Na konci analýzy by měla existovat formální teorie, jež je přiměřená a vhodná pro svět, který má vysvětlit.

Glaser-Straussova metoda byla velmi populární metodou pro zacházení s psaným materiálem. Byla také hodně zneužívána, v některých případech se stávala výmluvou pro nedokonalý a špatně sestavený výzkum. Je proto třeba zdůraznit, že tato metoda představuje nástroj pro tvorbu teorie a měla by být proto použita pouze pro výzkumy s tímto záměrem. Jejím konečným produktem by měla být abstraktní teorie připravená pro formální test na jiných datech (pravděpodobně s použitím obsahové analýzy).

Interpretace textu podle hermeneutické tradice

V posledních letech vzrostlo přejímání výzkumných metod mezi jednotlivými vědními disciplínami a došlo ke znovuoživení zájmu o hermeneutickou tradici, která inspiruje práci našich literárních kolegů. Tato alternativní, humanitní nebo interpretativní tradice je přítomna ve společenských vědách od jejich vzniku. Má své kořeny v německé filozofii, ve společenských vědách pak v díle Karla Mannheima. Ovlivnila metodologické práce Maxe Webera jakož i Simmelovy úvahy o interpretaci. Jde o přístup, který zdůrazňuje hluboké porozumění materiálu, který máme k dispozici. Klade důraz na uvědomování si vzájemného propojení „faktu“ a „hodnoty“ a na hledání významu uvnitř materiálu v kontextu, v němž vznikl. Tuto orientaci v různé míře reflektují některé tradice ve společenských vědách. Patří k nim zúčastněné pozorování v antropologii a sociologii, „chápací“ (*verstehen*) sociologie W. I. Thomase a F. Znanieckého, rané komunitní studie R. E. Parka, L. Wirtha a jejich kolegů ve Spojených státech a také novější práce R. Bellaha a W. Sullivana. Ze současných autorů píšících o interpretativních společenských

vědách jsou to především Evropané, zvláště němečtí vědci Jürgen Habermas a Hans Gadamer stejně jako Paul Ricoeur z Francie.

Pro vědce v oblasti společenských věd je hermeneutická metoda interpretace psaného textu analytickým nástrojem, který je za určitých okolností velmi užitečný. Protože se jedná o přístup extrémně časově náročný, vyžadující plnou pozornost badatele, a jenž je zaměřený pouze na jediný text, není to metoda obecně použitelná. Je to spíše nástroj vhodný tehdy, když má badatel dokument zvláště zásadního významu, jehož dokonalé pochopení je pro výzkumné úsilí klíčové. Jelikož je to přístup, jenž je zakotven v principu hermeneutiky, vyžaduje přinejmenším dočasné opuštění pozitivismu ve prospěch úplného a vyčerpávajícího porozumění momentům, které jsou ukryty v určitém textu.

Jelikož se metodám interpretace dokumentů učíme především od humanitních oborů, existuje v našich vědách jen málo metodologických návodů, byť samotné literatury o interpretaci je v humanitních vědách mnoho. V následující části statí přináším některé postupy, které jsou pokusem o vytvoření metodologie a návodu, jak hermeneutickou analýzu provádět.

Společné charakteristiky

Oba analytické rámce, interpretativní a pozitivistický, sdílejí tři společné požadavky. Za prvé, každá analýza vyžaduje „problém“ nebo sadu otázek, které ji následně vedou. Na dokument se pak díváme jako na zdroj, jenž může být předmětem mnoha různých analýz. Kterákoliv z nich si proto musí nejdříve položit otázku, o níž si myslí, že může být z dokumentu zodpovězena.

Za druhé, v obou metodologických rámcích musí být výběr dokumentu ospravedlněn. Zásady pro jeho ospravedlnění se však budou v každém z rámců lišit. Pozitivistická tradice bude texty pravděpodobně ospravedlňovat na základě důvodu, že jsou reprezentantem nebo náhodným výběrem toho, co je dostupné. Interpretativní přístup vyžaduje texty, jež jsou důležité samy o sobě, to znamená, že to jsou texty, které samotné mají mimořádnou důležitost.

Za třetí, žádná orientace na textovou analýzu není možná bez teoretického rámce, bez orientace podložené hlubokými znalostmi a bez otázek, které mají v rámci určité školy svůj význam. I tak volná metodologie, jakou je interpretativní přístup, vyžaduje hluboké vědecké poznatky, neboť se spoléhá na adekvátní porozumění kontextu a na zdůvodněné odmítání jiných, alternativních vysvětlení.

Co vědcům v oblasti společenských věd působí problémy

Pro vědce v oblasti společenských věd, který nemá dostatek tak důkladného školení v interpretaci, jaký nabízejí studijní programy vyšších ročníků humanitních oborů, může být snaha používat interpretativní metodologii frustrujícím zážitkem. Jeho frustrace bude navíc zesilována rozdílností textů v naší disciplíně ve srovnání s texty humanitních věd. Mnoho textů, které jsou analyzovány ve společenských vědách, nemá autora. Neexistuje žádná „hlavní myšlenka“, není tu ani úmyslné vytvoření kritických momentů, a nejspíš ani skutečný závěr nebo rozuzlení textu. Jelikož autora nelze často identifikovat, přestává být otázka „autorova záměru“ smysluplnou. Nemá smysl ani tehdy, když je text přepisem událostí, jak se postupně odvíjely, nebo pokud je dokument dílem více lidí. Absence jediného autora nejenže činí hlavní otázku interpretace – autorův záměr (intenci) – irele-

vantní, ale také uvádí v pochybnost integritu textu. A významové hranice textu se do jisté míry stávají arbitrárními.

Tyto problémy ztěžují objasnění formálních pravidel pro interpretaci textu. Většina literatury o interpretaci textu bere za východisko jednu nebo druhou z těchto premis, tedy že buď známe autora textu, nebo že text má vlastní integritu, které musíme porozumět [srovnej například Hirsh 1967]. Pokusme se nicméně sestavit některá pravidla a postupy textové interpretace.

Výběr textu

Metoda interpretace není vhodná, pokud nemáme text, který je sám o sobě velmi důležitý. Může jím být třeba zvláště dobrý reprezentant zastupující celou třídu textů – např. vynikající klinické interview. Nebo to může být text, jenž mohl sehrát významnou roli ve vývoji lidských záležitostí – např. některé z politických proklamací, které po určité období ovlivňovaly legislativní aktivitu.

Analýza textu v interpretativním rámci je pracovní velmi náročná záležitost a je to žel metoda, která nemůže být svěřena výzkumnému asistentovi. Proto výzkumník, který tuto metodu používá, musí být připraven na skutečnost, že většinu práce bude dělat sám a že mu tato práce zabere spoustu času. Z tohoto konstatování vyplývá, že text, jenž bude předmětem analýzy, by měl být pečlivě volen. Pečlivá volba textu je ale důležitá ještě z jednoho důvodu: musí jít o takový text, který stojí za všechnu tu intenzivní a náročnou analýzu, kterou budeme aplikovat. Záměrem interpretativní analýzy textu je plné porozumění jeho významu, a proto text musí být takový, abychom při jeho porozumění dále prohlubovali vědění.

Orientace na text

V pozdější fázi výzkumu se výzkumník může vrátit k obvyklejším postupům empirických vědců, tedy k formulaci pravidel vztahů s obecnou platností. Toto však není správný postup na začátku textové analýzy. Interpretativní tradice chápe význam jako něco, co je hluboce ukryto v dokumentu a v jeho kontextu. Porozumění vyžaduje posuzování celého dokumentu a jeho pozorné hodnocení. Jenom tak z něj vytěžíme to, co jsme zamýšleli. Ohniskem pozornosti je text samotný a cílem je úplné porozumění významu, který v něm je. Výzkumník se tak orientuje na text jako na něco, čemu je potřeba rozumět samo o sobě. Text tedy není pouhým prostředkem k širšímu universu dat. Text má pro badatele svou autonomní důležitost, čímž se stává vhodným pro interpretaci. Text proto musí být pochopen v celém jeho rozsahu. Naše práce s textem je kontinuálně interpretativní a naším cílem je text správně vyložit.

Dva základní kánony interpretace

Metodologii interpretace textu vládou dva základní kánony:

- 1) Text musíme pochopit z jeho vlastního kontextu, a ne z kontextu výzkumníkova. Hirsh například rozlišuje mezi významem textu (*meaning*) a signifikancí (*significance*) textu. Význam je zahrnut v textu, zatímco signifikance odkazuje na důležitost nebo účinek textu na čtenáře. Účelem analýzy textu je postihnout význam, nikoliv jeho signifikanci.
- 2) Jednotlivým částem může porozumět pouze ve vztahu k celku a celek pochopíme pouze ze znalosti jeho částí.

Rozlišujeme dva samostatné stupně interpretace: výklad slov a slovních spojení a výklad většího významu jednotlivých úryvků a celku. Zásadní význam má vytvoření kontextu, který nejen řídí výklad, ale stává se i hlavní zbraní ve zjišťování validity interpretace.

Všeobecně se uznává, že proces interpretace má podobu kruhu. Interpretace je vymezena hermeneutickým kruhem a ten je jejím hlavním problémem – přímo nevyjádřeným, ale zahrnutým ve výroku, že částem můžeme porozumět pouze ve vztahu k celku, ale celek pochopíme pouze ze vztahu k částem. Uznává se, že hermeneutický kruh nemůže být přetržen, a proto existuje limit míry, do jaké můžeme potvrdit validitu interpretace. Toto vědomí kruhu může být ovšem zakomponováno do interpretace a výklad textu může pokračovat se značným stupněm jistoty. Pravidla pro interpretaci existují a ta vedou náš výklad k validitě.

Napojení na hermeneutický kruh znamená postupné rozšiřování kontextu, tvorbu širších a širších kruhů, v jejichž rámci pohlížíme na význam části nebo na význam celého dokumentu. Tím, jak odsouváme hranice kruhu, kruhovost argumentů ustupuje a je položen základ pro validní interpretaci. Tato závislost na kontextu klade náročné požadavky na badatele. Úspěch analýzy do značné míry záleží na vědomostech, jimiž je výzkumník při analýze vybaven. Jsou to právě tyto do analýzy přinesené vědomosti nebo vědomosti získané během analýzy, které nám umožňují nejen správné určení významu slov a slovních spojení, ale také odpovídající rozšíření hermeneutického kruhu. Interpretativní sociální věda není činností, do níž je možné se zapojit bez vědecké přípravy.

Ten, kdo interpretuje, musí být schopný sestavit teoretický rámec, jímž se řídí kladené otázky a jenž rozvíjí interpretaci. Musí stanovit vhodný kontext a postupně jej rozšiřovat, musí klást otázky, jež rozhodnou o tom, které důkazy jsou relevantní, a musí být schopen správně určit význam slov a slovních spojení v kontextu textu a ne v kontextu interpretujícího.

Takový proces interpretace textu je neustále aktivní. Výzkumník klade otázky textu, dostává odpovědi a pokračuje tím, že srovná konzistentnost těchto odpovědí v rámci celého textu. Vytvářejí se rovněž alternativní interpretace a v textu musí být nalezen zdroj pro jejich zamítnutí. Tento proces musí směřovat nejen ven, tedy k relevantnímu kontextu, ale i dovnitř. Konečný produkt pak musí být celkově konzistentní a zjevný.

Specifická metodologie

V poslední době se filozofové píšící o interpretativních metodách a věnující speciální pozornost problémům validity v interpretaci zabývali formálními požadavky interpretace [srovnej Hirsh 1967; Hollinger 1985; Rainbow a Sullivan 1979; Ricoeur 1969 a 1981]. Tyto požadavky lze nyní rozšířit o příklady z procedur interpretativní metody.

1. Prvním úkolem je výběr a ospravedlnění textu. Kromě kritérií již zmíněných je nutné, aby badatel byl dostatečně přesvědčen, že podrobná analýza určitého konkrétního textu rozšíří naše vědění.

2. Proces interpretace musí začít četbou celého textu. Neměli bychom posuzovat žádné jeho části dřív, než obsáhneme celý text. Toto pravidlo se zdá být jasným prvním krokem, a také obvykle je, pokud je text rozumně dlouhý. Nezřídka jsou však texty ve společenských vědách velmi rozsáhlé – celé slohy případů se zaznamenanými informacemi. Pokušení začít interpretovat text po dokončení jedné části roste s uvědoměním si, kolik času bude třeba ke zvládnutí celého textu. Pochopení celku je kritickým bodem pro ja-

koukoliv validní interpretaci částí. Proto jakákoliv myšlenka na výklad textu před tím, než bude čtení celého textu dokončeno, vůbec nepřipadá v úvahu.

3. Poté, co přečteme celý text, stojí před badatelem dva odlišné úkoly. První je určit, o jaký druh dokumentu jde. Lépe řečeno, ten, kdo text interpretuje, musí přesně určit všechna pravidla, jimiž se vznik textu řídil. Například pokud je naším textem dlouhé nestrukturované interview, jaké instrukce měl tazatel? Jak dlouho mělo interview trvat? Bylo nahráváno, filmováno, nebo si tazatel dělal poznámky? Kde se interview konalo? Kdo byl rozhovoru přítomen? Jaký byl předpokládaný vztah mezi tazatelem a dotazovaným? Jak zkušený byl tazatel? Jaký byl zamýšlený předmět interview? Jak měl tazatel regulovat proud informací?

Badatel by měl být citlivý jak k formálním pravidlům určujícím vznik textu, tak i k neformálním pravidlům, jako je kulturou vzorovaný vztah mezi tazatelem a respondentem. Všem těmto pravidlům musíme rozumět, pokud má být text správně interpretován.

4. Dalším krokem je začít interpretaci založenou na četbě celku. Interpretace textu začíná odhadem týkající se toho, o čem dokument jako celek je. Gadamer říká, že: „Jakmile badatel objeví nějaké počáteční srozumitelné elementy, nastíní z nich význam celého textu“ [Rainbow a Sullivan 1979: 149]. Tato vize významu je pak modifikována a rozšiřována, dokud nezůstane ani jeden případ nesouhlasné evidence.

5. Pro rozsáhlé dokumenty se obvykle mohou jejich části rozdělit do oddílů tak, aby každý reprezentoval odlišný příspěvek. Ty jsou pak systematicky analyzovány. Proces pokračuje kombinací hledání a analýzy, tedy jako „nekonečná oscilace interpretativních vizí“ [Gadamer in Rainbow a Sullivan 1979: 149].

6. Směr analýzy je určován kladením otázek k textu. Tyto otázky jsou založeny na zkoumání problému, na záměru interpreta analyzovat text. Otázky vznikají při získávání odpovědí a vytváření významu textu.

7. Jednotlivými řádky textu se zabýváme do hloubky, pečlivě přitom sledujícíe jednak všechna slova a také vynechávky v řádcích textu. Výzkumník začne prvním řádkem textu a pokračuje, dokud všechna slova v dané části nejsou prozkoumána a pečlivě ohodnocena. Výslovnou pozornost věnuje významu slov. Hledá vlastní (inherentní) význam slov, jakož i význam jejich kontextu. To zahrnuje:

a) pečlivou identifikaci jádra komunikace – určení, jaká informace byla sdělována. Tato identifikace obvykle znamená soustředit se ve větě na podstatná jména a slovesa.

b) rozšiřování komunikace, což je technika představená v lingvistické analýze Labova a Fanshela [1977]. Zahrnuje v první řadě identifikaci všech neurčitých vztahů a jejich určení z jiných částí textu nebo ze znalosti kontextu. Například: *On řekl* – kdo je „on“? Tak postupně konstruujeme všechny specifické odkazy. Například: *Události loňského roku demonstrují* – jaké loňské události? Nakonec posuzujeme nevyjádřené implikace toho, co bylo sděleno, a přidáváme je k textu, abychom komunikaci plně porozuměli. V procesu rozšiřování komunikace bývá něco z kontextu dokumentu včleněno do textu a analyzováno.

c) hodnocení výběru slov. To zahrnuje pozornost k odstínu komunikace a k volbě mezi možnostmi s ohledem na styl komunikace. Ptáme se např., zda jde o rozhořčenou poznámku, objektivní hodnocení nebo o jiný druh vyjádření. Velký význam zde má způ-

sob užívání adjektiv a adverbii, které vytvářejí náladu [Srovnej například Empson 1951 nebo Edelman 1977].

- d) analýzu logiky komunikace nebo její absence. Je-li komunikace nelogická, proč tomu tak je?
- e) hodnocení věcného základu komunikace. Jsou fakta správná? Jsou zde všechny údaje, nebo došlo k záměrnému výběru jen některých?
- f) pozornost k přítomnosti jakýchkoliv metafor nebo představ, jež byly vyvolány. Jaké porozumění je zakotveno v určitém výběru metafor a jak se vztahují k významu dané části? Metafory jsou zvláště důležité, pokud se některá opakuje na různých místech textu a je posilována dalšími metaforami podobného významu. Metafory jsou nositeli kulturních významů a jsou voleny proto, že rezonují s implicitním, často částečně skrytým chápáním tvůrce textu. Pokud metaforu v textu sdílí více aktérů, máme stopu ke skrytému významu textu.

Záměrem takto provedené podrobné analýzy naznačené v krocích a) až f) je pochopit, čím analyzovaná část přispívá celku. Na jejím konci je konstrukce významu této části a ten je zaznamenán.

8. Interpretace dané části je pak začleněna do smyslu nebo výkladu celku. Tím, jak stále více této části rozumíme, rozšiřujeme postupně i smysl celku tak, že do něj včleňujeme přínos této části. Kontext celku musí být budován podle toho, jak se vyjevuje, a to ve všech relevantních dimenzích. Klademe si přitom otázky typu: Jaký je původ a prostředí těchto lidí?

9. Interpretace následující části je srovnávána s předcházejícími a tyto výklady se spojují dohromady – to vše neustále s ohledem na rozšiřující se chápání celku. Jak analýza textu postupuje od jedné části k druhé a od části k celku, vzniká oscilace mezi částí a celkem a částí, při níž dochází ke kontinuálně konzistentní interpretaci.

10. Proces interpretace vyžaduje neustálé psaní. Jakmile se vytvoří nová část výkladu, musí se ihned zaznamenat, přiřadit k celku a již existující závěry se musí revidovat.

11. Musí být analyzován celý text. Veškeré relevantní údaje musí být využity. Nesmí docházet k výběru, žádná část textu nemůže být vynechána.

12. Jak postupuje interpretace textu, musí být neustále rozvíjen jeho kontext ve všech relevantních dimenzích. K tomu dochází sledováním všech přímých a nepřímých odkazů v textu, sestavením relevantních předcházejících, současných a následných událostí, určením minulosti a povahy účastníků textu, sledováním kontextu, ve kterém dokument vznikl, a hledáním znalostí potřebných k plnění porozumění textu.

13. Abychom dospěli ke správné interpretaci, musí být vytvořeny i všechny alternativní interpretace; ty musí být posouzeny a musí být nalezen způsob jejich zamítnutí. Při tomto procesu musíme přisoudit různým důkazům různou váhu a musíme přesně stanovit podmínky. Provádíme komparativní vážení důkazů. Alternativní interpretace jsou hodnoceny ve vztahu k relativnímu množství důkazů, k opakování různých druhů důkazů (jako je neustálý výskyt stejné metafor, která pak dává textovému významu větší důležitost), vzhledem k jejich vysvětlovací schopnosti, logice, úplnosti a eleganci. Gadamer hovoří o „perfektní koherenci celkového a konečného významu jako cíli interpretace“ [Gadamer in Rainbow a Sullivan 1979: 146].

14. Prezentace výsledků v publikaci musí být pečlivě připravena. V tradici empirických výzkumů existují formální pravidla pro prezentaci analýzy. Přesně víme, co máme do

článku zahrnout a jak má být napsán. Analýza dokumentů představuje pro prezentaci problém. Zde je důkazem totiž celý text. Labovova a Fanshelova důkladná analýza patnácti minut terapeutického rozhovoru zaznamenaného celkem asi na čtrnácti stranách textu, nabyla při detailní prezentaci rozsahu více než tří set stran. Pro analýzy rozsáhlejších textů je něco podobného nemožné – nikdo by je totiž nečetl. Proto se musíme rozhodnout pro výběr přiměřeného množství textu, jehož prostřednictvím demonstrujeme naši textovou základnu pro interpretaci, bez toho, že bychom text zbytečně opakovali.

Standardy pro validitu

Existují čtyři hlavní kritéria pro hodnocení validity interpretace. První je kritérium konzistence. Je interpretace jednotlivých částí textu konzistentní s interpretací celku nebo s ostatními částmi? Je vznikající argument vnitřně konzistentní? Je naše interpretace dokumentu konzistentní jednak s tím, co víme o kontextu a jednak s tím, co se dělo v dané době?

Druhým kritériem je celistvost. Bere naše interpretace v úvahu veškeré důkazy?

Třetím kritériem je přesvědčivost. Je interpretace přesvědčivá? Je možné vytvořit i jiné výklady, které však nejsou na základě důkazů v textu zvažovány? Dávají různé výroky v textu nezbytně právě tuto interpretaci?

Čtvrté kritérium se týká smysluplnosti. Dává tato interpretace materiálu smysl? Přispívá něčím k porozumění textu a rozšiřuje vědění?

Při interpretaci textu se snažíme o objektivitu v objevování a v rozvíjení hlubinného porozumění dokumentu a jeho kontextu. Gadamer charakterizoval tento proces jako „odhalování utajených vztahů, které text skrývá“ a vyvození závěrů [Rainbow a Sullivan 1979: 130]. To prosté prohlášení ovšem v sobě obsahuje proces vyžadující neutuchající pozornost, svědomité zaujetí pro detaily, věci oddanou kontrolu nad projektováním sebe sama do textu, neustálé pochybování o důkazech, hlubokou znalost oboru a prostředí, ve kterém pracujeme. Především však korektní interpretace vyžaduje ochotu procházet znovu a znovu částí textu, při níž revidujeme a znovu opravujeme názor na význam textu. To vše činíme až do okamžiku, kdy je nalezena interpretace, která je ve shodě s veškerou evidencí.

Výběr metody

Podala jsem přehled o třech různých metodologiích pro analýzu psaných dokumentů. Jedna z nich, interpretativní metoda, byla rozebrána podrobněji, protože přesný návod na její použití je stěží dostupný.

Každá z uvedených metod má svou vlastní oblast aplikace. Vědec v oblasti sociálních věd by měl obvykle volit metodu formální obsahové analýzy. Je mimořádně vhodná pro testování hypotéz, obvyklého cíle výzkumu. Obsahovou analýzu můžeme použít na jakýkoliv problém, pokud může výzkumník specifikovat proměnné, které se mají měřit, a umí rozeznat jejich výskyt v psaném textu.

Glaser-Strausovu metodu bychom měli použít tehdy, a jenom tehdy, kdy je cílem vytvoření formální teorie, jež má kořeny ve studovaném empirickém světě. Je to metoda pro indukci teorie z dokumentů. Proto by se měla její aplikace objevovat méně často než užití obsahové analýzy.

Interpretace textu vyžaduje problém, pro který je úplné a hluboké porozumění určitému textu nezbytné. Je to z hlediska času a pracovního nasazení metoda nejnáročnější. Analýzu textu mohou provádět jen ti, kteří jsou dokonale seznámeni s jeho kontextem.

Zatímco při obsahové analýze můžeme využít i výzkumné asistenty, při Glaser-Straussově metodě ani při analýze textu jim tuto práci svěřit nemůžeme. Ačkoliv se výsledný produkt Glaser-Straussovy metody a metody interpretační analýzy textu vždy liší, obě při správné aplikaci poskytují vysoce sofistikované výsledky.

Přeložili Iva Křížová a Ladislav Rabušic

JANE C. KRONICK působí jako profesorka a ředitelka Ph.D. programu na Graduate School of Social Work and Social Research na Bryn Mawr College v USA. Zabývá se především srovnáváním systémů sociální politiky. V současnosti se soustřeďuje na skandinávský welfare state a analýzu legislativní podpory příjmových nerovností v České republice (ve spolupráci se Školou sociálních studií FF Masarykovy univerzity). Nejnověji vydala knihu *Assault on Equality, a rebuttal to the right wing in the United States* (Praeger 1996).

Literatura

- Bellah, Robert N., Richard Madsen, William Sullivan, Ann Swidler, Steven Tipton 1985. *Habits of the Heart*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Berelson, Bernard 1952. *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe, IL: Free Press.
- Edelman, Murray 1977. *Political Language*. New York: Academic Press.
- Empson, William 1951. *The Structure of Complex Worlds*. New York: New Directions.
- Glaser, Barney, Anselm Strauss 1967. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago, IL: Aldine Press.
- Hirsh, E. D. 1967. *Validity in Interpretation*. New Haven: Yale University Press.
- Hollinger, Robert 1969. *Hermeneutics and Praxis*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Holsti, 1969.
- Krippendorff, Klaus 1980. *Content Analysis: An introduction to its Methodology*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Labov, W., David Fanshell 1977. *Therapeutic Discourse*. New York: Academic Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Mannheim, Karl 1954. *Ideology and Utopia*. New York: Harcourt, Brace.
- Rainbow, Paul, William Sullivan 1979. *Interpretive Social Science: a Reader*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Ricoeur, Paul 1969. *Interpretation Theory*. Fort Worth, TX: Texas Christian University.
- Ricoeur, Paul 1981. *Hermeneutics and the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, Georg 1980. *Essays on Interpretation*. Totowa, N J: Rowman and Littlefield.
- Stone, P. J. et al. 1966. *The General Inquirer*. Cambridge, MA: M.I.T. Press.
- Weber, Max 1949. *Methodology of the Social Sciences*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Summary

Documents are a rich source of data for the social scientists. They require, however, formal analysis if they are to yield anything other than illustrative examples.

There are three different methodologies available for the analysis of documents. These are formal content analysis, the Glaser-Strauss constant comparative method and text interpretation from a hermeneutic perspective.

The most common of these is formal content analysis. This is a measurement tool which enables the transformation of words, word phrases or longer passages to measured variables which can be later subjected to statistical analysis in the test of hypotheses. In short, this method involves the creation of a dictionary equating words as they occur in documents to categories on variables.

The Glaser-Strauss analysis has a specific purpose - the induction of theory from the empirical world. Therefore its use should be restricted to those times when theory construction in the task. The method involves the search for the regularity of the occurrence of variables in association with each other and therefore the discovery of hypothetical relationships from the study of records of human activity. From these observations drawn from documents, the investigator develops a formal theory.

The last alternative is text interpretation. This method is derived from the analysis of literary texts and negates the positivism of normal social science. Rather this method seeks the unique meaning which inheres within a document. The methods used are those used in traditional literary analysis, careful evaluation of words and phrases in a continual building of the meaning from the whole to the parts and back to the whole. This article reviews the systematic steps in text interpretation. For the social scientist to choose this method, the document itself must be of critical importance to the research.

Neither of the latter two methods are universal methods of document analysis. Both are highly restricted in terms of the end product and should be used only under very specific circumstances when the problem faced by the researcher requires this approach to document analysis.

Od roku 1989 vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR ústavní edici

Pracovní texty – Working papers

V edici jsou publikovány práce teoretické i empirické povahy se zaměřením na různá témata výzkumu.

V průběhu let 1989-1996 vyšlo již 64 titulů. V roce 1996 vyšly tyto tituly:

- WP 96:1 M. Kučera, L. Fialová: Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989; 99 s.
- WP 96:2 V. Houžvička: Sudetoněmecká otázka v názorech a postojích obyvatel českého pohraničí; 39 s.
- WP 96:3 E. Hanley, P. Matějů, K. Vlachová, J. Krejčí: The Making of Post-Communist Elites in Eastern Europe. A comparison of political and economic elites in the Czech Republic, Hungary and Poland; 49 p.
- WP 96:4 F. Zich: Národnostní a etnické vztahy v českém pohraničí - obraz Čecha, Němce, Rakušana a Róma ve vědomí obyvatel; 42 s.
- WP 96:5 Z. Mansfeldová: Tripartita jako model prostředkování zájmů v politickém systému České republiky; 45 s.
- WP 96:6 M. Tuček: Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945-1993; 80 s.
- WP 96:7 P. Matějů: Subjective Mobility and Perception of Life Chances in Eastern Europe. Empirical evidence against a Marxist view of relationships between subjective and objective mobility; 40 p.
- WP 96:8 J. Vlášil, I. Hradecká, I. Mazálková, G. McDermott: Politics, Skills and Industrial Restructuring. Introductory Findings on Local Institutions of Human Resources Development in Czech Machinery Industry; 105 p.
- WP 96:9 A. Nedomová, T. Kostecký: Národní identita; 37 s.
- WP 96:10 P. Machonin: Socio-Economic Changes in the Czech Republic with an Appendix concerning the 1996 Elections' Results; 38 p.
- WP 96:11 M. Jeřábek: Individuální kontakty obyvatel na česko-německé hranici; 46 s.
- WP 96:12 Q. Kastner: Osídlování českého pohraničí od května 1945; 172 s.

Publikované práce je možno objednat a jsou také volně v prodeji, a to na adrese: Sociologický ústav AV ČR – rozmnožovna, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

tel. (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 282

fax (02) 24 22 02 78

e-mail sociolog@mbox.cesnet.cz

Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Income and Justice: Tolerance of the Czech Society to Income Inequalities in 1992 and 1995

Abstract: The primary objective of the article is to find whether the Czech society considered income differences in 1995 as just and whether they changed their attitudes in comparison with 1992. Deserved incomes and the ratio of actual deserved incomes (as estimated) to deserved incomes for eleven occupations are analysed together with sex, age, education, political orientation, subjective and objective social position. It appears that distributive justice has become a topic which divides the Czech society and can cause tensions.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 69-86)

Když člověk posuzuje svůj vlastní příjem nebo příjmy druhých, nečiní tak jen na základě jeho směnné hodnoty, ale též na základě morálního úsudku, který je ovlivněn zejména názory na ideály spravedlnosti. Principy spravedlivého přidělování na mikroúrovni (tj. ty, které určují, jaký příjem je přiměřený pro nějakou jednotku, např. jednotlivce, rodinu, domácnost, která je popsána relevantními vlastnostmi), nabývají tři forem [Deutsch 1975, Leventhal 1976, Schwinger 1980]: Někteří lidé jsou přesvědčeni, že přidělování příjmů jednotkám by mělo kladně souviset s tím, jak jednotka přispěla k tomu, čeho dosáhla určitá sociální skupina, do které jednotka patří (princip zásluhovosti – the equity principle), jiní naopak věří, že by mělo být určováno potřebností jednotky (princip potřebnosti – the needs principle), a jsou tu ještě další, kteří se domnívají, že všechny jednotky by měly dostat stejně nebo alespoň skoro stejně (princip rovnosti – the equality principle). Tyto různé principy pak také operují s různými charakteristikami jednotek, tj. každý z nich považuje za relevantní odlišné druhy vlastností.¹

Na rozdíl od principů na mikroúrovni, principy na makroúrovni neoperují ani s charakteristikami jednotek, ani se souladem mezi charakteristikami a odměňováním jednotek. Na makroúrovni je hlavní důraz kladen na to, splňuje-li rozdělování příjmů požadavky spravedlnosti rozdělování [Cohen 1979]. Nejhrubší klasifikace principů sprave-

*) Tato práce vznikla v rámci projektu „Sociální trendy“, který vedl Petr Matějů a na nějž byl udělen Grantovou agenturou České republiky grant č. 403/96/K120, a „Sociální problémy, sociální politika a sociální struktury“, který vede Jiří Večerník a na nějž byl udělen Grantovou agenturou České republiky grant č. 403/96/0386.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 79, l. 253, fax (02) 24 22 02 78, e-mail rehakova@mbx.cesnet.cz

¹) Vedle těchto morálních principů existuje i další, a sice princip nabídky a poptávky na trhu práce. Podle tohoto principu je mzda cenou, která stoupá, je-li na trhu práce nedostatek odborníků určité profese, popřípadě klesá, je-li jich přebytek. Tento ekonomický princip patří svou povahou též mezi mikroprincipy.

dlnosti na makroúrovni rozlišuje pouze mezi principem rovnosti (ten je tedy současně mikro i makro) a principem nerovnosti. Informativnější klasifikaci můžeme dostat např. tehdy, když budeme postulovat kontinuum rovnost-nerovnost.

Principy zásluhovosti a potřebnosti jsou v logické konzistenci s principem rovnosti uvažovaném na makroúrovni pouze tehdy, když přínosy a/nebo potřeby jsou mezi jednotlivci dané sociální skupiny stejně rozdělené. Ve všech ostatních případech jsou mikroprincipy zásluhovosti a potřebnosti konzistentní s makroprincipem nerovnosti.² Jak upozornil Brickman a další [1981], ačkoliv jsou mikro a makroprincipy koncepčně svázané, není pro člověka vždy jednoduché koordinovat důsledky, které plynou z volby určitého mikroprincipu s požadavky, které jsou důsledkem výběru určitého makroprincipu, a tak mezi nimi může docházet k menším i větším rozporům.

Spory, je-li spravedlivá rovnost nebo nerovnost, se vedou od nepaměti. Známy je např. už Aristotelův názor [Aristotle 1952], že stejná odměna lidem, kteří přispěli různým dílem, vyvolává sociální disharmonii. Tato hypotéza byla podpořena experimentálně např. pracemi Bergera a dalších [1972] nebo Messicka a Cookové [1983]. Nejčastějším argumentem pro ospravedlnění nerovností je, že příjem má mít roli motivace k investování do lidského i materiálního kapitálu a odměny za vynaložené úsilí. Jsou-li tato tvrzení správná a upřednostňujeme-li prosperitu před chudobou, pak jsou určité nerovnosti ospravedlnitelné.

Příjmové nerovnosti v bývalém Československu byly mimořádně malé a po dlouhou dobu téměř neměnné. Podle Večerníka [1991] se nivelizační trendy vyskytovaly ve třech vlnách, z nichž každá následující byla intenzivnější než předchozí. Již za druhé světové války němečtí okupanti preferovali z pochopitelných důvodů průmyslový sektor před službami a dělníky před intelektuály. Druhá vlna nastoupila ještě v roce konce války a jejím výsledkem bylo zvýšení příjmů nejnižších společenských vrstev. Nejdrastičtější byla ovšem vlna třetí na přelomu let čtyřicátých a padesátých, která způsobila úplné převrácení dřívějších příjmových relací. Jak dokládá J. Večerník, nejvyšší mzdy byly v roce 1953 v průmyslu, stavebnictví a dopravě, zatímco mzdy ve zdravotnictví a sociální péči, vědě, vzdělání a kultuře, což jsou hlavní oblasti intelektuální práce, klesly hluboko pod republikový průměr. Základní rysy příjmových nerovností, které se takto vytvořily, zůstaly v podstatě zachovány po příchodu třicet let.

Rovnostářská ideologie období socialismu ovšem u nás našla živnou půdu. Matějů a Vlachová [1995] vyslovili domněnku, že kořeny rovnostářské interpretace sociální spravedlnosti v české společnosti mohou sahát až do doby husitského hnutí, kdy se zrodil český protestantismus. Jejich kritik Havelka [1995] se domnívá, že zdrojem českého rovnostářství může být skutečnost, že česká společnost 19. století, kdy došlo k jejímu vzestupu, byla v důsledku pobělohorského vývoje sociálně neúplná, protože v ní chyběly anebo v ní málo působily některé třídy a vrstvy (např. zvláštní vrstva buržoazie, žijící a hromadící bohatství na základě vzdělání) a zejména národní šlechta. Connor [1979] uvádí tři hlavní zdroje, které zapříčinily, že poválečné Československo dosáhlo tak vysokého stupně příjmové nivelizace: (1) rozšířené rovnostářské cítění, silné socialistické a dělnické hnutí, nedostatek historického elitismu před nastolením socialismu sovětského typu; (2) vyšší úroveň dovedností a gramotnosti, která byla natolik hojná, že ji nebylo třeba

² Rovněž princip trhu je v logické konzistenci s makroprincipem rovnosti jen tehdy, je-li tržní hodnota všech jednotek stejná. Jinak je v konzistenci s makroprincipem nerovnosti.

uplácet; (3) potřeba nabídnout rovnost materiálního statusu za ztrátu demokracie a svobody.

Bez ohledu na výklad zdrojů českého rovnostářství, Československo roku 1989 patřilo k nejniveleizovanějším zemím na světě. Změny, které nastaly po listopadu 1989, otevřely cestu k tržní ekonomice, a tedy k jinému sociálně ekonomickému fungování příjmových nerovností. Do role vládnoucí ideologie se postupně prosazuje ideologie zásluhová, která tak po dlouhé době vytěšňuje ideologii rovnostářskou. Obyvatelstvo se dostalo poprvé za padesát let do situace, kdy se příjmové nerovnosti začaly zvětšovat, a to významně [viz Večerník 1992]. Nelze se proto divit, že platové rozdíly se stávají citlivým tématem. Zatímco v roce 1991 tvořily odpovědi, že rozdíly v příjmech jsou příliš velké 30,4 %, byl tento podíl v roce 1995 už 44,5 %. Podíl odpovědí, že rozdíly jsou příliš nebo spíše velké vzrostl z 69,5 % na 81,6 % [viz Matěju et al. 1996].

Cílem této práce je zjistit, zda veřejnost v České republice roku 1995

- a) se domnívala, že rozdíly v příjmech jsou opodstatněné v tom smyslu, že povolání, která vyžadují více vzdělání a dovedností, tj. kulturního či lidského kapitálu, by měla být odměňována více,
- b) byla zajedno ohledně výše zaslouženého příjmu pro různá povolání,
- c) měla soudržné názory na případný nesoulad mezi skutečnými (tak jak je odhadovala) a zaslouženými příjmy,
- d) změnila své cítění příjmových nerovností oproti stavu v roce 1992.

Posuzování spravedlnosti určitého přidělení nebo rozdělení příjmů je silně závislé na formulaci otázky. Arts, Hermkens a van Wijck [1991] ve své studii dokázali, že je-li otázka formulována v termínech příjmů směřujících k jednotkám, které mají určité potřeby a které vyvíjejí určité úsilí, jsou pak odpovědi založeny zejména na mikroprincipech spravedlnosti. Je-li otázka položena bez vztahu ke speciálním jednotkám, pak jsou soudy založeny hlavně na makroprincipech. Konečně, je-li otázka taková, že zahrnuje jak přidělení příjmu jednotkám, tak jeho důsledky pro celkové rozdělení příjmů, jsou aktivovány jak mikroprincipy, tak makroprincipy spravedlnosti. Vzhledem k tomu, co bylo řečeno výše o možné nekompatibilitě rozhodnutí provedených na základě mikroprincipu nebo makroprincipu spravedlnosti v různých kontextech, jsou otázky posledního typu proti těmto nekonzistencím odolné.

Otázky, o které se opírá naše analýza, jsou operacionalizací soudu, který v sobě zahrnuje jak mikroprincipy, tak makroprincipy. Týkájí se odhadu skutečného průměrného hrubého měsíčního příjmu a zaslouženého hrubého měsíčního příjmu v následujících profesích, které pokrývají celé rozpětí od nejnižšího až po nejvyšší status: kvalifikovaný dělník v továrně, obvodní lékař, prodávač v obchodním domě, ředitel velkého podniku, právník, vlastník malého obchodu, zemědělský dělník, majitel velké továrny, soudce Nejvyššího soudu, nekvalifikovaný dělník v továrně, ministr. Tato formulace nutí dotázaného více či méně vtěsnat rozdělení zasloužených příjmů, které by vzešlo z jeho uvažování na základě mikroprincipů spravedlnosti do hranic daných jeho makroprincipy spravedlnosti. Když totiž dotázaný přiděluje zasloužené částky k jednotlivým povoláním, váží takové charakteristiky, jako jsou nepříjemné pracovní podmínky, delší pracovní týden, nutnost přijímat závažná rozhodnutí, požadované vzdělání a zkušenosti, náklady spojené s výkonem povolání, jeho tržní cena apod., ale současně je veden svou představou o velikosti spravedlivého poměru mezi maximálním a minimálním příjmem.

Hypotézy

I přesto, že česká společnost tradičně inklinuje k rovnostářství a má za sebou čtyřicet let života v rovnostářském a antimeritokratickém socialistickém systému, se domníváme, že platí:

Hypotéza 1. Veřejnost měla v obou zkoumaných letech koherentní názory na příjmové nerovnosti a považovala jejich existenci za spravedlivou (tj. připouštěla nezanedbatelné rozdíly mezi zaslouženými příjmy).

Je ovšem docela dobře možné, že nešlo u každého o opravdovou změnu v myšlení, ale že to byl pouze důsledek toho, že rovnostářský princip začal být zpochybňován jak vládnoucími stranami, tak masovými médii a místo něho byl prosazován zásluhový princip.

Sotva lze předpokládat, že by uvnitř společnosti existovaly homogenní názory na hranici, za kterou jsou už nerovnosti považovány za nespravedlivé. Stačí si uvědomit, že redistributivní, netržní systém socialistického Československa působil ve prospěch méně kvalifikovaných, méně kompetentních a méně produktivních lidí, kteří mu za to poskytovali podporu [Machonin 1993]. Současně pro naši rychle se měnící společnost mohou být i tři roky už dost dlouhá doba na to, aby se tato hranice posunula, a to, jak ukázal Matějů et al. [1996], směrem k vyšším hodnotám. Tyto naše předpoklady zahrnuje:

Hypotéza 2. Veřejnost měla po oba roky rozdílné názory, jak by příjmové nerovnosti měly být velké. Tolerance k nerovnostem byla v roce 1995 významně větší než v roce 1992.

Hypotézy 3-8 se vztahují jen k roku 1995 a zahrnují předpoklady o postojích speciálních částí české společnosti k nerovnostem v příjmech. Ačkoliv rovnoprávnost žen a mužů byla a je formálně zajištěna, ženy byly vždy mnohem hůře placeny než muži. Jak dokumentuje Večerník [1991], v roce 1959 vydělávaly ženy 66 % průměrného platu mužů, v roce 1988 to nebylo více než 68 %. Tato skutečnost a předpoklad, že ženy mají více vyvinuté sociální citění, nás vedou k názoru, který formulujeme v následující hypotéze:

Hypotéza 3. Ženy byly méně tolerantní k příjmovým nerovnostem a obecně považovaly za zasloužené nižší příjmy než muži.

Pokud jde o vliv věku, různé teoretické koncepce vedou k protikladným hypotézám. Podle principu historického posunu směrem k egalitářství (the principle of an egalitarian Zeitgeist, [viz např. Robinson a Bell 1978]) jsou nerovnosti v historickém čase akceptovány stále méně, a proto by měli být mladší lidé více rovnostářští než starší. Existuje i alternativní hypotéza (efekt životního cyklu), podle které starší lidé mění své názory pomaleji než mladší, a tedy v kontextu našeho vývoje by měli být starší více rovnostářští než mladší. Ke stejnému závěru by vedl i princip ztrácejícího (the underdog principle, [viz opět Robinson a Bell 1978]), podle kterého ti, kteří ze stratifikačního systému získávají, považují za spravedlivé větší nerovnosti než ti, kteří ztrácejí. Jak ukázaly např. Řeháková a Vlachová [1995], jsou to právě mladí, kteří získali změnami po roce 1989 a starší, kteří naopak ztratili.

Bylo jistou specifikou našeho vývoje, že po roce 1948 byla preferována mladá generace (jak připomíná tehdejší slogan Komunistické strany Československa „mládí vpřed“) jen tak dlouho, pokud tehdejší mladá generace zůstala mladá. Jakmile přestala být mladá, byla preference mladých vystřídána preferencí pracujících na konci jejich pracovní aktivity, kdy příjmy posledních pěti let byly zásadně důležité pro výpočet výše dů-

chodů [Večerník 1991]. Jelikož stále přetrvávají velké rozdíly v příjmech mladých a starších, domníváme se, že mladší by měli navrhovat vyšší hladiny spravedlivých příjmů než starší. Výsledkem těchto úvah jsou následující dvě konkurenční hypotézy:

Hypotéza 4A. *Mladší lidé zvyšovali hladiny spravedlivých příjmů, ale současně byli více nakloněni principu rovnostářství než starší.*

Hypotéza 4B. *Čím byl člověk starší, tím menší nerovnosti považoval za spravedlivé a naopak.*

Finanční tíseň domácnosti jsme operacionalizovali podílem potřebného měsíčního příjmu a celkového čistého měsíčního příjmu domácnosti respondenta. Následující hypotéza snad nepotřebuje žádný komentář.

Hypotéza 5. *Čím větší finanční tíseň domácnosti, ve které člověk žil, tím menší nerovnosti považoval za spravedlivé a naopak.*

Hypotéza 6. *Dělníci byli méně tolerantní k nerovnostem než ostatní třídy, zatímco vyšší odborníci považovali za spravedlivé větší nerovnosti než ostatní.*

Tato hypotéza byla formulována v souvislosti s výše zmíněným principem ztrácejícího, neboť to byla právě dělnická třída, která nejvíce ztratila na svém postavení po roce 1989 [viz např. Řeháková a Vlachová 1995]. Podporuje ji ovšem i ten fakt, že lidé na nižších pozicích jsou méně tolerantní než lidé na pozicích vyšších.

Hypotéza 7A. *Čím kratší doba, po kterou se člověk vzdělával, tím menší nerovnosti považoval za spravedlivé a naopak.* (Opět souvislost s principem ztrácejícího.)

Pro úplnost uvádíme i alternativní hypotézu založenou na předpokladu fungování principu osvícení (the principle of enlightenment), který proklamuje, že se vzděláním přichází větší oddanost myšlence rovnosti [viz Robinson a Bell 1978]. Ačkoliv naše dosavadní zkušenost této hypotéze nepřeje, zřejmě proto, že příjmy osob se středním a zejména vysokoškolským vzděláním byly po léta udržovány záměrně nízké, existují země a období, kdy byla potvrzena (např. Anglie v roce 1975, [jak dokumentuje již několikrát citovaná práce Robinson a Bell 1978]).

Hypotéza 7B. *Čím vyšší vzdělání, tím menší nerovnosti byly považovány za legitimní a naopak.*

V České republice je po roce 1989 zásluhový princip prosazovaný vládnoucí politickou elitou a dostává se postupně do pozice vládnoucí ideologie. Lze tedy očekávat, že lidé, kteří podporovali pravicové vládnoucí strany, podporovali i jejich ideologii. Naopak lidé, kteří s nostalgií vzpomínali na socialistickou éru, se ztotožňovali spíše s myšlenkou rovnosti a hledali pro ni podporu u opozičních levicových stran. Proto se domníváme, že platí:

Hypotéza 8. *Lidé politicky vpravo považovali za legitimní větší nerovnosti než lidé levicově orientovaní.*

I když očekáváme, že se mezi roky 1992 a 1995 zvětšila tolerance k nerovnostem v příjmech různých statusových kategorií (viz hypotézu 2), skutečné rozdíly, zejména mezi nízkými a vysokými příjmy, rostly tak rychle [viz Matějů et al. 1996], že předpokládáme významné zvýšení pocitu nespravedlivosti měřeného podle G. Jasso [1978] jako $\ln$ (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu / poměr mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem), kde $\ln$ označuje přirozený logaritmus.

Hypotéza 9. *Pocit, že skutečný vztah (subjektivně vnímaný a odhadovaný) mezi nízkými a vysokými příjmy je nespravedlivý, mezi roky 1992 a 1995 zesílil.*

Z důvodů, které jsme už uvedli v komentářích u hypotéz 4A, 7A, 8 a 5 se rovněž nabízí

Hypotéza 10. *Pocit, že skutečný vztah (subjektivně vnímaný a odhadovaný) mezi nízkými a vysokými příjmy je nespravedlivý, byl v roce 1995 tím silnější, čím byl člověk mladší, méně vzdělaný, levicověji orientovaný a čím větší finanční tísní byl vystaven.*

Data a metody

Data pocházejí z výzkumů *Sociální nerovnosti* (Sociologický ústav ČSAV a STEM, říjen 1992, velikost souboru 678) a *Sociální spravedlnost* (Sociologický ústav AV ČR a STEM, září 1995, velikost souboru 1246).³ Otázky týkající se skutečných a zasloužených příjmů byly v obou výzkumech položeny naprosto identicky: „Odhadněte, jaký mají průměrný hrubý měsíční příjem následující profese.“, „A kolik by podle Vás lidé v těchto profesích měli měsíčně vydělávat hrubého (nehledě na to, kolik ve skutečnosti dostávají)?“. Zdůrazňujeme, že nepracujeme se skutečnými průměrnými příjmy jednotlivých profesí, ale s jejich odhady, tak jak je lidé vnímali. Podle našeho názoru to jsou hlavně tyto subjektivní odhady, nikoliv objektivní údaje, jež veřejnost většinou nezná, které formují názory na příjmové nerovnosti, a je proto v tomto kontextu irelevantní, zda odhady odpovídají skutečnosti či nikoliv.⁴

Jak je dobrým zvykem při studiu příjmových nerovností, pracujeme s přirozeným logaritmem příjmu, což má své opodstatnění jak z důvodů obsahových (pokud jde o příjmy, lidé uvažují spíše poměrově než v absolutních rozdílech [viz např. Becker 1975]), tak analytických (rozdělení logaritmovaného příjmu se shoduje s normálním rozdělením lépe než rozdělení netransformovaného příjmu). K analýze používáme jen obecně známé metody jako jsou t-test, analýza rozptylu, faktorová analýza (rotace varimax, extrakce faktorů analýzou hlavních komponent) a lineární regrese (spolu s diagnostikou kolinearit). Proměnné, které vystupují v regresní analýze (s metodou výběru proměnných po krocích a se zahrnutím případů po dvojicích) v roli nezávislých (vysvětlujících) a závislých (vysvětlovaných), uvádí tabulka A. Pojmy nízké, střední a vysoké statusové kategorie, které se v ní vyskytují, jsou podrobně vysvětleny a zdůvodněny v části Výsledky.

³) Výzkum *Sociální spravedlnost 1995* byl součástí projektu „Změny sociální a ekonomické nerovnosti a sociální politika v procesu transformace“, který vedli Petr Matějů a Jiří Večerník. Na tento projekt udělila Grantová agentura České republiky grant č. 403/93/0622. Výzkum *Sociální nerovnosti 1992* vznikl na základě účasti v International Social Survey Programme (ISSP).

⁴) Pro zajímavost uvádíme několik srovnání odhadovaných a objektivních průměrných měsíčních příjmů (Zdroj: Informační systém o průměrných výdělcích. III. čtvrtletí 1995, Trexima 1995). Obvodní lékař: odhad byl v září 1995 13 615 Kč, objektivní skutečnost pro lékaře a ordináře (kromě zubních) byla 11 202 Kč. Prodavač v obchodním domě: odhad byl 5 700 Kč, objektivní skutečnost pro prodavače v obchodech byla 5 660 Kč. Ředitel velkého podniku: odhad byl 41 648 Kč, objektivní skutečnost byla 47 649 Kč. Zemědělský dělník: odhad byl 6 149 Kč, objektivní skutečnost byla 4 155 Kč. Právník: odhad byl 28 530 Kč, objektivní skutečnost pro právníky, právní poradce a právní čekatele (mimo advokacii a soudnictví) 18 820 Kč. Rozdíl u poslední skupiny je zřejmě způsoben tím, že skupina, pro kterou známe objektivní údaj, zahrnuje i právní čekatele a nezahrnuje advokáty.

Tabulka A. Seznam proměnných regresní analýzy

Označení	Popis	Hodnoty
<i>Nezávislé proměnné</i>		
SEX	pohlaví	1 muži, 0 ženy
VĚK	věk	jednotkou je pět let
VZD	vzdělání	měřené v rocích školní docházky, jednotkou je rok
POLOR	politická orientace	desetibodová škála odleva doprava
SOC	subjektivní sociální postavení	desetibodová škála od nejnižšího do nejvyššího
DOM	podíl měsíčního příjmu, který by domácnost potřebovala, a celkového čistého měsíčního příjmu domácností respondenta	pohybuje se od 0,4 do 4,0 a jednotkou jsou dvě desetiny
VODB	vyšší odborníci	1 vyšší odborníci, 0 ostatní
NODB	nižší odborníci	1 nižší odborníci, 0 ostatní
RUT	rutinní nemanuální	1 rutinní nemanuální, 0 ostatní
SAMOST	samostatně výdělečně činní	1 samostatně výdělečně činní, 0 ostatní
MISTR	mistři	1 mistři, 0 ostatní
KVALD	kvalifikovaní dělníci	1 kvalifikovaní dělníci, 0 ostatní
<i>Závislé proměnné</i>		
lnZPN	přirozený logaritmus zaslouženého příjmu nízké statusové kategorie	spojitá proměnná
lnZPS	přirozený logaritmus zaslouženého příjmu střední statusové kategorie	spojitá proměnná
lnZPV	přirozený logaritmus zaslouženého příjmu vysoké statusové kategorie	spojitá proměnná
ln(ZPV/ZPN)	přirozený logaritmus poměru zaslouženého příjmu vysoké a nízké statusové kategorie	spojitá proměnná
ln(ZPV/ZPS)	přirozený logaritmus poměru zaslouženého příjmu vysoké a střední statusové kategorie	spojitá proměnná
ln(ZPS/ZPN)	přirozený logaritmus poměru zaslouženého příjmu střední a nízké statusové kategorie	spojitá proměnná
ln((SPV/SPN)/(ZPV/ZPN))	přirozený logaritmus (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu ku poměru mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem)	spojitá proměnná

Je samozřejmé, že jsme zvažovali a zkoušeli i jiné proměnné v roli vysvětlujících, jako jsou příjem respondenta, příjem domácnosti nebo počet podřízených, a namísto levoprávního kontinua jsme experimentovali s identifikací se stranami. Tím, že jsme nakonec zvolili poměr potřebného a skutečného příjmu domácnosti, jsme oslabili roli subjektivní

sociální pozice (kupodivu kolinearita se mezi nimi neprojevila), která se v kombinaci s prostými příjmy uplatňovala pochopitelně více, ale závěry zůstaly stejné. Počet podřízených nebyl významným prediktorem v žádné kombinaci, a proto byl posléze vyloučen a levoprávé kontinuum se ukázalo být mnohem lepším prediktorem, než identifikace s politickou stranou.

Výsledky

Jak jsme předpokládali (hypotéza 1), normy týkající se příjmových nerovností v České republice existují. Veřejnost neodpovídala na dané otázky nahodile, o čemž svědčí hodnoty korelací a jejich jasná struktura sumarizovaná ve faktorové analýze (viz tabulky 1A, 1B). V obou letech se profese rozpadly do tří skupin: nízký status (nekvalifikovaný dělník v továrně, zemědělský dělník, kvalifikovaný dělník v továrně, prodávač v obchodním domě), střední status (vlastník malého obchodu, obvodní lékař), vysoký status (ředitel velkého podniku, právník, majitel velké továrny, soudce Nejvyššího soudu).

Tabulka 1A. Korelační koeficienty mezi logaritmovanými zaslouženými příjmy a faktorová struktura (rok 1992)

Nekvalif. dělník	...									,02	,84
Zeměděl. dělník	,60									,12	,85
Kvalifik. dělník	,63	,71								,23	,85
Prodáváč	,63	,62	,67							,24	,81
Vlastník obchodu	,20	,37	,38	,34						,58	,32
Obvodní lékař	,32	,37	,48	,50	,42					,64	,43
Ministr	,09	,11	,20	,21	,35	,46				,78	,00
Právník	,25	,33	,35	,37	,50	,63	,51			,76	,28
Soudce Nejv. soudu	,17	,20	,29	,32	,44	,60	,68	,69		,88	,12
Ředitel podniku	,17	,24	,35	,33	,43	,55	,63	,64	,72	,85	,15
Majitel továrny	,07	,18	,26	,25	,51	,37	,51	,44	,62	,65	,06

Tabulka 1B. Korelační koeficienty mezi logaritmovanými zaslouženými příjmy a faktorová struktura (rok 1995)

Nekvalif. dělník	...																	- ,02	,78
Zeměděl. dělník	,45																	,07	,77
Kvalifik. dělník	,54	,51																,19	,79
Prodávče	,45	,53	,53															,18	,77
Vlastník obchodu	,24	,32	,30	,34														,56	,37
Obvodní lékař	,22	,21	,38	,35	,32													,52	,37
Ministr	,05	,07	,17	,17	,34	,33												,74	,02
Právník	,10	,18	,24	,24	,45	,46	,46											,77	,15
Soudce Nejv. soudu	,07	,13	,22	,21	,38	,41	,57	,63										,82	,07
Ředitel podniku	,08	,14	,25	,21	,42	,42	,53	,57	,58									,82	,09
Majitel továrny	,05	,14	,21	,18	,46	,25	,46	,44	,54	,65	...							,76	,06

Výsledky faktorové analýzy ukazují, že názory týkající se spravedlivého odměňování povolání nízkého statusu jsou dobře zachyceny pomocí zprůměrovaných názorů na příjmy čtyř povolání nízkého statusu. Norma pro povolání nízkého statusu proto bude dále charakterizována přirozeným logaritmem geometrického průměru spravedlivých příjmů

nekvalifikovaného, zemědělského a kvalifikovaného dělníka a prodavače, tj. aritmetickým průměrem z logaritmu spravedlivých příjmů těchto čtyř povolání. Obdobně pro povolání středního a vysokého statusu. Tento přístup je výhodný ze dvou důvodů: jednak redukuje náhodnou chybu měření a jednak umožňuje zobecnění [viz Kelley a Evans 1993]. Analogicky budeme pracovat i s odhady skutečných příjmů, neboť příslušné faktorové analýzy rozdělily profese naprosto stejně (výsledky jsou k dispozici u autora).

Tabulky 2A-2C dokumentují, že se potvrzuje i naše další domněnka (hypotéza 2), že veřejnost nebyla ani v roce 1992, ani v roce 1995 zajedno v tom, jak by se měly spravedlivé příjmy mezi statusovými kategoriemi odlišovat. Všimneme-li si např. podrobněji spravedlivého poměru vysokých a nízkých příjmů, pak musíme konstatovat, že princip rovnosti neměl žádnou podporu ani v jednom ze sledovaných roků. Toto platí i v případě, když rozvolníme pojem „rovnost“ až do velikosti poměru 1,5. Zastánců takového rovnosti bylo v roce 1992 pouze 6,5 % a v roce 1995 dokonce jen 2,6 %. Nezanedbatelnou podporu už měl ale názor, že vysoký příjem by měl být maximálně dvojnásobkem nízkého: 21,1 % v roce 1992, 11,0 % v roce 1995. Značnou podporu měly i názory z druhého konce, a sice, že příjmy vysoké statusové kategorie by měly být víc než pětinasobkem příjmů nízké statusové kategorie: 16,0 % v roce 1992 a dokonce 25,2 % v roce 1995. Zdá se tedy, že česká společnost ušla pěkný kousek na cestě od rovnostářství. Z tabulky 2D vyplývá, že se zvětšila tolerance veřejnosti k příjmovým nerovnostem mezi profesními kategoriemi s vysokým a nízkým statutem, a rovněž tak mezi profesními kategoriemi se středním a nízkým statutem (tento závěr je samozřejmě viditelný i v tabulkách 2A-2C, zde byl navíc potvrzen t-testem o průměrech příslušných rozdělení).

Tabulka 2A. Rozdělení a distribuční funkce (v %) zkategorizované proměnné „geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání vysokého statusu / geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání nízkého statusu“ v roce 1992 (n = 582) a 1995 (n = 911).

příjem různých úrovní statusu	1992		1995	
	rozdělení	distribuční funkce	rozdělení	distribuční funkce
vysoký menší než nízký	0,2	0,2	0,2	0,2
stejný	0,5	0,7	0,0	0,2
vysoký x-krát větší než nízký $x \in (1,0; 1,2)$	0,3	1,0	0,3	0,5
vysoký x-krát větší než nízký $x \in (1,2; 1,5)$	3,6	4,6	1,4	1,9
vysoký x-krát větší než nízký $x \in (1,5; 2,0)$	10,0	14,6	6,5	8,4
vysoký x-krát větší než nízký $x \in (2,0; 3,0)$	26,8	41,4	23,8	32,2
vysoký x-krát větší než nízký $x \in (3,0; 5,0)$	42,6	84,0	42,5	74,7
vysoký více než pětinasobek nízkého	16,0	100,0	25,2	99,9

Tabulka 2B. Rozdělení a distribuční funkce (v %) zkategorizované proměnné „geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání vysokého statusu / geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání středního statusu“ v roce 1992 (n = 576) a 1995 (n = 912).

příjem různých úrovní statusu	1992		1995	
	rozdělení	distribuční funkce	rozdělení	distribuční funkce
vysoký menší než střední	3,0	3,0	1,9	1,9
stejný	1,2	4,2	0,0	1,9
vysoký x-krát větší než střední $x \in (1,0; 1,2)$	5,6	9,8	5,0	6,9
vysoký x-krát větší než střední $x \in (1,2; 1,5)$	17,5	27,3	15,8	22,7
vysoký x-krát větší než střední $x \in (1,5; 2,0)$	31,1	58,4	34,3	57,0
vysoký x-krát větší než střední $x \in (2,0; 3,0)$	32,1	90,5	30,8	87,8
vysoký x-krát větší než střední $x \in (3,0; 5,0)$	8,0	98,5	10,7	98,5
vysoký více než pětinašobek středního	1,6	100,1	1,4	99,9

Tabulka 2C. Rozdělení a distribuční funkce (v %) zkategorizované proměnné „geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání středního statusu / geometrický průměr ze spravedlivých příjmů povolání nízkého statusu“ v roce 1992 (n = 631) a 1995 (n = 1011).

příjem různých úrovní statusu	1992		1995	
	rozdělení	distribuční funkce	rozdělení	distribuční funkce
střední menší než nízký	1,9	1,9	1,1	1,1
stejný	0,5	2,4	0,0	1,1
střední x-krát větší než nízký $x \in (1,0; 1,2)$	7,0	9,4	2,5	3,6
střední x-krát větší než nízký $x \in (1,2; 1,5)$	25,0	34,4	15,5	19,1
střední x-krát větší než nízký $x \in (1,5; 2,0)$	36,8	71,2	42,0	61,1
střední x-krát větší než nízký $x \in (2,0; 3,0)$	23,3	94,5	31,4	92,5
střední x-krát větší než nízký $x \in (3,0; 5,0)$	3,8	98,3	6,7	99,2
střední více než pětinašobek nízkého	1,7	100,0	0,8	100,0

Tabulka 2D. Aritmetické průměry proměnných logaritmus poměru zaslouženého příjmu vysoké a nízké, vysoké a střední, střední a nízké statusové kategorie a hodnoty statistiky t pro testování rozdílu mezi rokem 1992 a 1995

Proměnná	1992	1995	t
ln(ZPV/ZPN)	1,200	1,311	4,290***
ln(ZPV/ZPS)	0,639	0,672	1,626
ln(ZPS/ZPN)	0,565	0,645	4,495***

Symbol *** označuje, že hodnota statistiky je významná na hladině 0,001.

Z tabulek 3A, 3B plyne potvrzení hypotézy 3: muži zvedali příjmy nízkých, středních i vysokých statusových kategorií a byli rovněž tolerantnější v otázce poměrů vysokých a nízkých, resp. středních příjmů. Mezi názory mužů a žen nebyl významný rozdíl pouze v případě vztahu zasloužených příjmů středních a nízkých statusových kategorií. Znamená to tedy, že ženy považovaly za zasloužené poněkud nižší částky než muži a byly rovněž rovnostářšší.

Tabulka 3A. Koefficienty v regresních rovnicích pro proměnné logaritmus zaslouženého příjmu nízké, střední a vysoké statusové kategorie (lnZPN, lnZPS, lnZPV).

	lnZPN	lnZPS	lnZPV
VĚK	-0,001**	-0,001*	-
SEX	0,038**	0,037*	0,134****
VZD	-	-	0,017**
DOM	0,101****	-	-
POLOR	-	0,010***	0,033****
VODB	-	0,094***	0,148***
MISTR	-	-	0,144**
KVALD	-	-	-0,096**
SOC	-	0,010*	-
KONSTANTA	8,853****	9,523****	9,785****
Koef. determinace	0,049	0,030	0,098

Symbole *, **, ***, **** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,05 < \alpha \leq 0,1$; $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Tabulka 3B. Koeficienty v regresních rovnicích pro proměnné logaritmus poměru zaslouženého příjmu vysoké a nízké, vysoké a střední, střední a nízké statusové kategorie ($\ln(\text{ZPV}/\text{ZPN})$, $\ln(\text{ZPV}/\text{ZPS})$, $\ln(\text{ZPS}/\text{ZPN})$) a logaritmus (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu ku poměru mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem ($\ln((\text{SPV}/\text{SPN})/(\text{ZPV}/\text{ZPN}))$)

	$\ln(\text{ZPV}/\text{ZPN})$	$\ln(\text{ZPV}/\text{ZPS})$	$\ln(\text{ZPS}/\text{ZPN})$	$\ln((\text{SPV}/\text{SPN})/(\text{ZPV}/\text{ZPN}))$
VĚK	0,002*	0,002**	-	-0,002**
SEX	0,089***	0,084***	-	-
VZD	0,021***	0,022****	0,010**	-0,023****
DOM	-0,094**	-	-0,070***	0,285****
POLOR	0,035****	0,024****	0,012**	-0,040****
VODB	0,095*	-	-	-
MISTR	-	0,107*	-	-
KVALD	-0,097**	-	-	-
KONSTANTA	0,837****	0,110	0,537****	0,796****
Koef. determinace	0,093	0,066	0,027	0,128

Symbole *, **, ***, **** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,05 < \alpha \leq 0,1$; $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Z regresní analýzy dále vyplývá, že čím mladší člověk, tím vyšší příjem považoval za zasloužený pro nízké a střední statusové kategorie, zatímco názor na výši zaslouženého příjmu vysoké statusové kategorie se s věkem významně neměnil. Rovněž platilo, že čím mladší člověk, tím menší nerovnosti akceptoval, alespoň mezi vysokou a nízkou, resp. střední příjmovou skupinou. Hypotéza 4A se tedy v podstatě potvrdila, konkurenční hypotéza 4B nikoliv. Závislosti však nebyly příliš silné, možná je to tím, že proti sobě opravdu působily opačné principy, které se ve výsledku zeslabovaly, až rušily: v jednom směru to mohl být princip ztrácejícího a efekt životního cyklu, v druhém směru to mohl být princip historického posunu směrem k egalitářství, ale také skutečnost, že starší lidé jsou smířlivější, rezignovanější, zatímco mladí jsou radikálnější v situacích, kdy se jim něco nelíbí.

Z tabulky 4, která zachycuje průměrné hodnoty proměnné $\ln$ (skutečný příjem / spravedlivý příjem), tedy proměnné, která měří pocit nespravedlnosti [viz Jasso 1978] pro všech jedenáct profesí v roce 1992 a 1995 je zřejmé, že okolnosti nahrávaly radikálnějšími reakcím. Čím menší záporné hodnoty, tím větší pocit nespravedlnosti v tom smyslu, že daná profese byla odměňována podle názoru dotazovaných méně, než zaslouží, čím větší kladné číslo, tím větší pocit nespravedlnosti v tom smyslu, že daná profese byla odměňována více, než zaslouží, nula znamená, že skutečný příjem byl zasloužený. V roce 1992 měl spravedlivý příjem jen ředitel a soudce, v roce 1995 nikdo. Neshoda mezi skutečným a zaslouženým příjmem nekvalifikovaného dělníka, kvalifikovaného dělníka, prodáváče a obvodního lékaře se sice zmenšila, ale i v roce 1995 dostávali méně, než by si byli zasloužili. Nesoulad mezi skutečným a zaslouženým příjmem se nezměnil pro zemědělského dělníka, obchodníka a ministra. První dva jmenovaní měli menší příjmy, než by byli zasloužili, ministr měl více. Nepoměr mezi skutečným a zaslouženým příjmem vzrostl pro ředitele, soudce a majitele továrny a v roce 1995 byly označeny příjmy všech za nespravedlivě vysoké. Nesoulad mezi skutečným a zaslouženým pří-

jmem pro právníka změnil znaménko: zatímco v roce 1992 dostával právník méně, než by byl zasloužil, v roce 1995 tomu bylo naopak. Zajímavé je také zjištění, že v roce 1995 se zkoumané profese, nazírané z hlediska nespravedlnosti odměňování, rozpadly do stejných tří statusových skupin, jako když byly posuzované z hlediska výše spravedlivých příjmů. Tento fakt odhalila faktorová analýza (k dispozici u autora), ale naznačuje ho i tabulka 4. V roce 1992 tomu tak nebylo.

Tabulka 4. Průměry proměnné ln (skutečný příjem/zasloužený příjem) pro jednotlivé profese v roce 1992 a 1995 a hodnoty statistiky t pro testování rozdílů mezi uvedenými roky

	1992	1995	t
Nekvalif. dělník	-0,3407	-0,2995	2,5114**
Zeměděl. dělník	-0,4483	-0,4259	1,1095
Kvalifik. dělník	-0,3884	-0,3075	5,9014***
Prodávč	-0,3675	-0,3002	4,5265***
Vlastník obchodu	-0,1371	-0,0983	1,5958
Obvodní lékař	-0,3633	-0,2441	5,5940***
Ministr	0,3222	0,3087	-0,4459
Právník	-0,1018	0,1452	9,0368***
Soudce Nejv. soudu	-0,0106	0,0897	4,1057***
Ředitel podniku	0,0068	0,1797	6,7266***
Majitel továrny	0,1728	0,3776	5,9302***

Symboły *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Efekt velikosti finanční tísně domácnosti (viz hypotézu 5) se plně potvrdil všude tam, kde se soudy týkaly nízké statusové kategorie, tj. u výše jejího zaslouženého příjmu a u vztahu mezi zaslouženými příjmy vysoké, resp. střední a nízké statusové kategorie. Pokud se v úvahách nízká statusová kategorie explicitně nevyskytovala, vliv velikosti finanční tísně domácnosti nebyl významný.

Role vzdělání byla taková, jak jsme ji formulovali v hypotéze 7A: čím méně let strávených vzděláním, tím menší příjmové nerovnosti byly považovány za legitimní a naopak. Dále se ukázalo, že přímý vztah existoval i mezi vzděláním a výší zaslouženého příjmu vysoké statusové kategorie. Pro ostatní statusové kategorie nebyl významný vztah prokázán. Princip osvícení, pokud funguje i v naší společnosti, je tedy zatím mnohem slabší než princip ztrácejícího.

Mezi vysvětlující proměnné jsme zařadili jak vzdělání, tak třídu, protože mezi těmito dvěma proměnnými nebyly silné vztahy (což lze doložit korelacemi a též diagnostikou kolinearit v lineárních regresích, které jsou k dispozici u autora). Z třídních proměnných se ukázaly jako důležité jen vyšší odborník (VODB), kvalifikovaný dělník (KVALD), mistr a nižší technik (MISTR), což znamená, že rozdíly v názorech mezi nekvalifikovanými dělníky, zemědělskými dělníky, samostatně výdělečně činnými, rutinními nemanuálními a nižšími odborníky se neprokázaly jako významné (samozřejmě při kontrole ostatních proměnných, což platí pro všechny vysvětlující proměnné ve všech regresních rovnicích, aniž jsme to zvláště zdůrazňovali). Vyšší odborníci v porovnání s ostatními navrhovali vyšší zasloužený příjem pro střední a vysoké statusové kategorie (u vysoké se od nich nelišili mistři a nižší technici, což jsme nepředpokládali) a byli tole-

rantnější k příjmovým nerovnostem mezi vysokou a nízkou statusovou kategorií. Mistři a nižší technici, kromě již zmíněné skutečnosti, byli také tolerantnější k nerovnostem mezi vysokou a střední statusovou kategorií, opět nečekaný výsledek. Kvalifikovaní dělníci naopak snižovali výši zaslouženého příjmu vysoké statusové kategorie (a to i ve srovnání s dělníky nekvalifikovanými a zemědělskými) a byli nejméně tolerantní k nerovnostem mezi zaslouženými příjmy vysoké a nízké statusové kategorie. Tedy zjištění poněkud jiná a ne tak přímočará, jak jsme předpokládali (viz hypotézu 6).

Směr působení politické orientace byl takový, jaký byl nasnadě (viz hypotézu 8), a jeho síla byla naprosto přesvědčivá: jak se měnila politická orientace odleva doprava, tak se zvětšovala tolerance k příjmovým nerovnostem mezi všemi statusovými kategoriemi. Politická orientace významně neovlivňovala jen názory na výši zaslouženého příjmu nízké statusové kategorie.

Abychom měli představu, jak moc (nebo jak málo) se lišily názory mezi různými skupinami obyvatelstva, podívejme se na extrémní případy (nejdou to však absolutní extrémy) vyplývající z vybraných regresních rovnic tabulek 3A-3B. Dvacetiletý muž, který žil v domácnosti, která by podle jeho mínění potřebovala měsíčně třikrát více peněz, považoval za spravedlivý příjem pro nízkou statusovou kategorii 9 643 Kč, zatímco padesátiletá žena, jejíž domácnost měla 1,25 krát více, než potřebovala, si myslela, že spravedlivá částka je 7 214 Kč. Vyšší odborník s dvacetiletou školní docházkou, praviceově orientovaný považoval za legitimní příjem pro vysokou statusovou kategorii 44 534 Kč, zatímco kvalifikovaná dělnice s dvanáctiletou školní docházkou, levicově orientovaná, jen 21 142 Kč. Názory na zasloužený příjem vysoké statusové kategorie se tedy lišily mnohem podstatněji než názory na zasloužený příjem nízké statusové kategorie. Padesátiletý vyšší odborník s dvaceti lety školní docházky, praviceově orientovaný, jehož domácnost měla měsíčně 1,25 krát víc peněz, než potřebovala, považoval za legitimní, aby příjem vysoké statusové kategorie byl 5,9 krát větší než příjem nízké statusové kategorie, zatímco pro dvacetiletou kvalifikovanou dělnici s dvanácti lety školní docházky, levicově orientovanou, jejíž domácnost potřebovala třikrát víc, než měla, byl tento poměr jen 2,3.

Vzhledem k současnému usilování lékařů o značné zvýšení platů, které je mimo jiné jistě vyvoláno i zkušeností, že jejich západní kolegové mají příjmy odpovídající vysoké statusové kategorii, není bez zajímavosti následující zjištění (plynoucí z regresní rovnice): Spravedlivá výše příjmu střední statusové kategorie, kam byl obvodní lékař podle názorů respondentů zařazen, což je zřejmý důsledek dlouhého období, kdy platy inteligence působící v nevýrobní sféře byly velmi nízké, se pohybovala zhruba od třinácti do osmnácti tisíc, a navíc geometrický průměr speciálně pro obvodního lékaře byl 16 113 Kč.

V tabulce 5 jsou průměrné hodnoty proměnné ln (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu / poměr mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem), a to pro celou populaci a různé vzdělanostní skupiny (jen základní vzdělání, další bez maturity, další s maturitou nebo i nástavbové pomaturitní, vysoká škola). Čím vyšší hodnota, tím větší je pocit nespravedlnosti. Pociť, že vztah mezi skutečnými příjmy vysoké a nízké statusové kategorie je nespravedlivý, měly všechny vzdělanostní kategorie, a tedy i populace jako celek, ale v různé síle. Tento pocit byl v roce 1995 silnější než v roce 1992 u všech vzdělanostních skupin kromě skupiny se základním vzděláním. Tyto výsledky podporují hypotézu 9 a nejsou v žádném rozporu s tvrzením, že se zvětšila tolerance k nerovnostem (při srovnání s rokem 1992), které jsme formulovali a prokázali výše.

Tolerance k příjmovým nerovnostem sice vzrostla, ale skutečné nerovnosti, tak jak je lidé subjektivně vnímali, vzrostly více, než dovoľoval vzrůst tolerance, a proto výsledkem bylo zvětšení pocitu nespravedlnosti oproti stavu v roce 1992.

Tabulka 5. Průměry proměnné ln (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu / poměr mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem) pro vzdělanostní kategorie a celou populaci v roce 1992 a 1995 a hodnoty statistiky t pro testování rozdílu mezi uvedenými roky

	1992	1995	t
Základní vzdělání	0,5302	0,5043	-0,3291
Další bez maturity	0,5562	0,6333	1,9042*
Další s maturitou	0,3549	0,5446	4,4795***
Vysoká škola	0,2124	0,3942	2,9692**
Celek	0,4551	0,5529	3,7603***

Symbole *, **, *** označují po řadě významnosti na hladině α , kde $0,01 < \alpha \leq 0,05$; $0,001 < \alpha \leq 0,01$; $\alpha \leq 0,001$.

Regresní rovnice v posledním sloupci tabulky 3B potvrzuje hypotézu 10. Pocit, že vztah mezi odhady skutečného příjmu vysoké a nízké statusové kategorie byl v roce 1995 nespravedlivý, byl tím silnější, čím byl člověk mladší, čím kratší dobu chodil do školy, čím levicověji byl orientovaný a čím žil ve větší finanční tísní. Pro dvacetiletého člověka s desetiletou školní docházkou, který byl levicově orientovaný a žil v rodině, jejíž měsíční příjem byl třikrát menší, než by byla potřebovala, byla hodnota proměnné (poměr mezi odhady skutečného vysokého a nízkého příjmu / poměr mezi zaslouženým vysokým a nízkým příjmem) rovna 3,7. Pro padesátiletého člověka s dvacetiletou školní docházkou, který byl pravicově orientovaný a žil v domácnosti s měsíčním příjmem 1,25 krát větším, než potřebovala, byla hodnota stejné proměnné rovna jen 1,1.

Závěr

Česká veřejnost měla v roce 1995 jasné názory na zasloužené příjmy jedenácti profesí, které pokrývaly celé rozpětí od nekvalifikovaných až po vysoce kvalifikované a rozdělila je tak do nízké statusové kategorie (nekvalifikovaný dělník v továrně, prodavač v obchodním domě, zemědělský dělník, kvalifikovaný dělník v továrně), střední (vlastník malého obchodu, obvodní lékař) a vysoké (právník, ředitel velkého podniku, ministr, soudce Nejvyššího soudu, majitel velké továrny). Prakticky nikdo neuznával princip rovnosti, ani něco tomu blízkého mezi zaslouženými příjmy různých statusových kategorií. Existovala široká shoda o hierarchii příjmů, ale ne o velikosti nerovností. Různé skupiny lidí považovaly různě velké nerovnosti za morálně ospravedlnitelné. Největší rozdíly pozorujeme v názorech na legitimní velikost vysokých příjmů a potažmo poměru vysokých a nízkých příjmů. Tyto rozdíly byly navíc jak sociálně, tak politicky strukturované, a stávají se tak součástí demokratického politického boje. Menší tolerance k nerovnostem mezi vysokými a nízkými příjmy byla vlastní ženám a kvalifikovaným dělníkům, větší nerovnosti naopak podporovali vyšší odborníci. Dále se ukázalo, že čím byl člověk mladší, čím kratší dobu se vzdělával, čím více byl politicky vlevo a čím větší finanční tíseň v domácnosti zažíval, tím menší nerovnosti považoval za legitimní.

Pozitivním zjištěním, alespoň na první pohled, bylo zvětšení tolerance k nerovnostem mezi příjmy nízké a vysoké statusové kategorie. Totéž zjistil i Matějů a kol.

[1996], když porovnával názory na spravedlivé příjmy nekvalifikovaného dělníka a ředitele velkého podniku ve výzkumech *Sociální spravedlnost 1995* (stejný výzkum jako zde prezentovaný) a *Sociální spravedlnost 1991*.⁵ Kladný náboj této skutečnosti je oslaben pochybnostmi, zda důvodem uznání legitimacy větších nerovností bylo skutečné ztotožnění se s principem, že vysoce odborná práce musí být placena mnohem lépe než nekvalifikovaná, a nebo prostě fakt, že skutečné nerovnosti, tak jak je společnost reflektovala, se zvětšily. Podle teorie, kterou navrhli Walster, Berscheid a Walster [1978], totiž pocit nespravedlivosti motivuje lidi k tomu, aby obnovili pocit spravedlivosti. Lidé, kteří se nacházejí v nevyvážených situacích, buď mění tyto situace, nebo mění svá hodnocení těchto situací. A protože je psychologická korekce snazší, bývá uplatňována mnohem častěji. Pokud bychom se ztotožnili s touto teorií a aplikovali ji na naši situaci, pak zvětšení tolerance k nerovnostem mezi zaslouženými příjmy mohl být pouze prostředek, kterým se lidé vyrovnávali s růstem nerovností mezi skutečnými příjmy.

Dalším důležitým zjištěním je zesílení pocitu, že skutečné, subjektivně vnímané nerovnosti mezi nízkými a vysokými příjmy jsou nespravedlivé. K tomuto jevu došlo i přesto, že se zvětšila tolerance k nerovnostem, a o to je závažnější. Ke stejným závěrům došel i Matějů a kol. [1996]. Jak vyplynulo z naší analýzy, rozdíly v síle pocitu nespravedlnosti v roce 1995 byly opět strukturovány sociálně a politicky, podobně jako názory na velikost nerovností, které lze ještě považovat za morálně ospravedlnitelné. Z těchto důvodů se domníváme, že téma distributivní spravedlnosti se stalo tématem, které rozděluje společnost a může v ní vyvolávat napětí.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ je členkou výzkumného týmu „Sociální stratifikace“ v Sociologickém ústavu AV ČR. Věnuje se převážně výzkumu vzdělanostních a sociálních nerovností a v poslední době též vztahu třídy a volebního chování.

Literatura

- Aristotle 1952. *The Works of Aristotle. Two Volumes*. Chicago: Britannica.
- Arts, W., P. Hermkens, P. van Wijck 1991. „Income and the Idea of Justice: Principles, Judgments, and their Framing.“ *Journal of Economic Psychology* 12: 121-140.
- Becker, G. 1975. *Human Capital*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Berger, J., M. Zelditch, B. Anderson, B. P. Cohen 1972. „Structural Aspects of Distributive Justice: A Status-Value Formulation.“ Pp. 119-146 in *Sociological Theories in Progress*, vol. 2, ed. by J. Berger, M. Zelditch, B. Anderson. Boston: Houghton Mifflin.
- Brickman, P., R. Folger, E. Goode, Y. Schul 1981. „Microjustice and macrojustice“. Pp. 173-201 in *The justice motive in social behavior. Adapting to times of scarcity and change*, ed. by M. J. Lerner and S. C. Lerner. New York: Plenum Press.
- Cohen, R. L. 1979. „On the distinction between individual deserving and distributive justice.“ *Journal of the Theory of Social Behavior* 9: 167-185.
- Connor, W. D. 1979. *Socialism, Politics, and Equality: Hierarchy and Change in Eastern Europe and the USSR*. New York: Columbia University Press.

⁵) Mezinárodní komparativní projekt *International Social Justice Project* (ISJP) byl finančně podpořen National Council for Soviet and East European Research (USA) a National Science Foundation (USA). Mezinárodní výzkumný tým vedl David Mason. Za bývalé Československo byli členy mezinárodního týmu Petr Matějů a Jan Hartl. Provedení výzkumu v bývalém Československu sponzorovala Grantová agentura ČSAV a STEM.

- Deutsch, M. 1975. „Equity, equality, and need: What determines which value will be used as the basis of distributive justice?“ *Journal of Social Issues* 31: 137-149.
- Domański, H., B. Heyns 1992. „Toward a Modified Theory of Market Transition: From Bargain to Market Control in State Socialism.“ Warsaw (manuscript).
- Havelka, M. 1995. „Recenzentovy pochybnosti o jedné tezi výše uvedeného článku Petra Matějů a Kláry Vlachové.“ *Sociologický časopis* 31: 240-242.
- Jasso, G. 1978. „On the Justice of Earnings: A New Specification of the Justice Evaluation Function.“ *American Journal of Sociology* 83: 1398-1419.
- Kelley, J., M. D. R. Evans 1993. „The Legitimation of Inequality: Occupational Earnings in Nine Nations.“ *American Journal of Sociology* 99: 75-125.
- Knuegel, J. R., E. R. Smith 1981. „Beliefs about Stratification.“ *Annual Reviews of Sociology* 7: 29-56.
- Leventhal, G. S. 1976. „Fairness in social relations“. Pp. 211-239 in *Contemporary topics in social psychology*, ed. by J. Thibaut, T. T. Spence and R. C. Carson. Morristown, NJ: General Learning Press.
- Machonin, P. 1993. „The Social Structure of Soviet-Type Societies. Its Collapse and Legacy.“ *Czech Sociological Review* 1: 231-249.
- Matějů, P. 1993. „Determinanty ekonomického úspěchu v první fázi postkomunistické transformace. Česká republika 1989-1992.“ *Sociologický časopis* 29: 341-366.
- Matějů, P. 1996. „In Search of Explanation for Recent Left-Turns in Post-Communist Countries. Pp. 43-82 in *Social Cost of Economic Transformation in Central Europe*, ed. by J. M. Kovacs. *International Review of Comparative Public Policy* 7, Special issue.
- Matějů, P., B. Řeháková, K. Vlachová, J. Krejčí, L. Chytráčková 1996. „Sociální třídy, postoje k nerovnostem a politické orientace. Vývoj v letech 1991-1995.“ Soubor textů a datová dokumentace k tiskové konferenci, která se konala 9. 1. 1996 v Praze.
- Matějů, P., K. Vlachová 1995. „Od rovnostářství k zásluhovosti?“ *Sociologický časopis* 31: 215-239.
- Messick, D., K. Cook, (eds.) 1983. *Equity Theory: Psychological and Sociological Perspectives*. New York: Praeger.
- Robinson, R. V., W. Bell 1978. „Equality, Success, and Justice in England and the United States.“ *American Sociological Review* 43: 125-143.
- Řeháková, B., K. Vlachová 1995. „Subjective Mobility after 1989. Do People Feel a Social and Economic Improvement or Relative Deprivation?“ *Czech Sociological Review* 3: 137-155.
- Schwinger, T. 1980. „Just allocation of goods, decisions among three principles.“ Pp. 95-125 in *Justice and social interaction*, ed. by G. Mikula. Bern: Springer Verlag.
- Večerník, J. 1991. „Earnings distribution in Czechoslovakia: intertemporal changes and international comparison.“ *European Sociological Review* 7: 237-252.
- Večerník, J. 1992. „Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992.“ *Sociologický časopis* 26: 666-684.
- Walster, E., E. Berscheid, G. W. Walster 1978. „New Directions in Equity Research.“ Pp. 1-42 in *Equity Theory: Toward a General Theory of Social Interaction*, ed. by L. Berkowitz and E. Walster. New York: Academic.
- Wesolowski, W., E. Wnuk-Lipiński 1992. „Transformation of Social Order and Legitimization of Inequalities.“ Pp. 83-95 in *Escape from Socialism. The Polish Route*, ed. by W. Connor and P. Ploszajski. Warsaw.

Summary

The Czech society held clear views on deserved incomes of eleven occupations that cover the whole range from unskilled to elite jobs. Almost nobody accepted the equality principle or anything close to it. There was a general agreement about the hierarchy of incomes but not about the magnitude of income inequalities. The most striking differences, which had a social and political structure, were among the attitudes to deserved incomes of the high-status occupations and consequently to the ratio of deserved incomes of the high-status and the low-status occupations. Another finding was that the feeling of injustice increased between 1992 and 1995 despite an increase in tolerance towards inequalities. The strength of the feeling was also socially and politically structured. Therefore, we have good reason to believe that distributive justice has become a topic that divides the Czech society and can cause tensions.

Období 1992-1996 v datech výzkumů veřejného mínění

VĚRA HABERLOVÁ**

STEM – Středisko empirických výzkumů, Praha

1992-1996 Data of Public Opinion Surveys

Abstract: The 1992-1996 period meant a radical qualitative change in the development of attitudes towards the social transformation. After a relatively considerable but short increase in confidence in the social transformation during the pre-election period of 1992, the general support given to the new regime started to decline to a precarious fifty percent. Together with the diminishing confidence in „post-November“ social developments, the public opinion started to tend towards antiliberal ideas since late 1992. Results of surveys show that such changes in public opinion were not likely to follow a radical change in attitudes toward partial aspects of social life, but rather gradual changes in points of view and ways of interpreting experience in the political and economical transformation.

Sociologický časopis, 1997, Vol. 33 (No. 1: 87-98)

Vývoj názorů na společenskou změnu

Reflexe společenských změn veřejným míněním prošla od počátků transformace několika vlnami různorodých a protikladných konfigurací. V datech o veřejném mínění za posledních šest let se ukazuje, že v této směsi nejednoznačných postojů a názorů existují systematické trendy, které umožňují rozlišit v procesu názorové krystalizace několik vnitřně koherentních vývojových etap.

Obecným kritériem, které odlišuje jednotlivé fáze vývoje veřejného mínění, je časový horizont hodnocení situace ve společnosti. Loewenstein ve své esejí o revolucích rozlišuje dvě fáze, které charakterizují zásadní změny společenských systémů.¹ Na počátku je hlavním hybným momentem protest proti minulosti. V druhé fázi je přítomnost zatlačována do pozadí ve prospěch budoucnosti [Loewenstein 1991]. Výzkumy dokládají, že obdobný časový korelát má i reflexe výsledků společenských změn veřejným míněním. V procesu krystalizace postojů obyvatelstva lze rozlišit tři po sobě jdoucí etapy – první, ve které optikou posuzování stavu ve společnosti je především opozice vůči minulosti, druhou, ve které je při hodnocení společenské situace přítomnost zatlačována do pozadí a rozhodujícím úhlem pohledu je dlouhodobější horizont budoucnosti a konečně třetí etapu, ve které perspektiva budoucnosti přestává hrát dominantní roli a horizont „dnes“ a „zítra“ se dostává do rovnováhy.

Druhým obecným rozlišovacím znakem je kvalita východisek (zdrojů) hodnocení společenské situace. Na základě tohoto znaku lze v dosavadním vývoji veřejného mínění zaznamenat tyto fáze – období, v němž podstatnou roli při posuzování společenské situa-

*) Mezi obdobími před parlamentními volbami 1992 a volbami do Poslanecké sněmovny 1996.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Věra Haberlová, STEM – Středisko empirických výzkumů, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax (02) 24 22 93 08.

1) Pojem revoluce používá Loewenstein pro všechny novodobé převraty ve společenskopolitické oblasti.

ce hrají emoce, období, ve kterém hodnocení stavu společnosti pramení především z obecně hodnotového ladění ve smyslu „transcendentálních“ představ o tom, co je správné a období, v němž se vedle hodnotového ladění začínají výrazněji prosazovat nároky a zájmy jednotlivých skupin.

Podstatným rysem dosavadního vývoje názorů na společenskou transformaci je těsná korelace mezi oběma uvedenými rozlišovacími znaky. Na základě jejich propojení lze vytvořit souhrnné schéma vývoje veřejného mínění.

Tabulka 1. Souhrnné schéma vývoje veřejného mínění

	Časový horizont hodnocení společenské situace	Východisko hodnocení společenské situace
1. etapa	minulost	emotivní
2. etapa	budoucnost	hodnotové
3. etapa	přítomnost	zájmové

Toto obecné vývojové schéma je jen hrubým obrysem bohatosti názorů a jako každé obecné schéma je zatíženo značným zjednodušením. Je nepochybné, že ve skutečnosti se jednotlivé úrovně prolínají. Nicméně změny akcentů a významů, které schéma zachycuje, jsou pro pochopení stavu veřejného mínění přínosné. Následující stručný přehled ukazuje, jak se v čase pod vlivem změn akcentů proměňovala celková podpora novému režimu.²

První etapa byla velmi krátká, v podstatě skončila v polovině roku 1990. Představy o cílech transformace byly velice vágní a naivní, nicméně podpora liberálním principům byla značná. Nový režim byl celkově hodnocen vysoce pozitivně. Podporu mu vyslovovalo 80 % obyvatel.

Druhá etapa zahrnuje úsek od druhé poloviny roku 1990 do podzimu 1992. Bylo to období, ve kterém prošlo veřejné mínění vlnami různě motivovaných deziluzí. Kritické hodnocení téměř všech stránek života společnosti narůstalo. Vzrůstající nespokojenost pomáhalo překonávat přesvědčení o správnosti směru společenského vývoje a víra v budoucnost, odvozená od vysoce ceněné hodnoty demokracie a svobody. Ve veřejném mínění nedošlo k žádným radikálním zvrátům a na konci tohoto období se podařilo předchozí vlny dezintegrace na čas překonat. Ztráta celkové důvěry v nový režim byla pozvolná, za celé období zhruba desetiprocenní.

Třetí etapa představuje podle zmiňovaného Loewensteinova fázování společensko-politických převratů nástup „porevoluční“ epochy. Zřetelné signály o přechodu k této fázi byly ve veřejném mínění patrné již na počátku roku 1993. Do základu posuzování situace ve společnosti vstupuje vedle hodnotového kritéria demokracie a svobody stále podstatněji i hledisko ekonomické reformy. Projevuje se výraznější různorodost zájmů a nároků jednotlivých sociálních skupin. Pozitivní ocenění režimu klesá až na hranici mírně nadpoloviční většiny.

²) Údaje o postoji k režimu vycházejí z otázky srovnávající předlistopadový a současný režim. Zahrnují odpovědi vyjadřující názor, že současný režim je „mnohem“ nebo „trochu“ lepší.

Obecné rysy veřejného mínění v letech 1992-1996

Pro bližší objasnění nálad ve společnosti v období 1992-1996 je třeba zdůraznit tři podstatné prvky formování veřejného mínění.

1. Poměrně masivní vzestup důvěry ve společenskou transformaci v první polovině roku 1992

Období od přelomu let 1991/92 do červnových parlamentních voleb představuje nejsilnější pozitivní překonání deziluzí a rozčarování z průběhu změn ve společnosti. Projevilo se prakticky ve všech úrovních, od obecných postojů k principům a jednotlivým atributům politické a ekonomické transformace, až k postojům hodnotícím vlastní individuální situace a šance. Tato vzedmutá vlna optimismu se promítla i do výsledků parlamentních voleb v červnu 1992.

2. Postupné vyčerpávání akumulovaného kapitálu důvěry

Období před parlamentními volbami v roce 1992 lze označit za vrcholnou éru pozitivního vnímání změn ve společnosti. Hodnotová opora společenské transformace začala však po této době již ztrácet svoji výraznou motivační sílu. Přestože přesvědčení o správnosti společenského vývoje bylo stále vysoké (zhruba dvě třetiny veřejnosti byly přesvědčeny, že se společnost ubírá správným směrem), začal již na konci roku 1992 optimismus ve společnosti vyprchávat. V prvních měsících následujícího roku došlo pak k opětovnému a relativně výraznému poklesu důvěry v pravidla transformace a především způsoby jejich naplňování. Ztráta celkové podpory režimu činila v těchto několika měsících 10 %, což představuje propad, který byl zaznamenán za více než dvouleté období 2. etapy. Pokles důvěry ve společenskou transformaci se týkal mnohem podstatněji změn ve sféře ekonomické než ve sféře politické.

3. Odklon od liberálních principů

Spolu s oslabováním důvěry v nový vývoj společnosti se začal od konce roku 1992 projevovat ve veřejném mínění i trend zvýšené otevřenosti k antiliberálním idejím. I v tomto případě se posun týkal především změn postojů v ekonomické oblasti. Konflikt mezi očekáváními a realitou může mít různé důvody. Jednak může pramenit z nepochopení významu strategických záměrů transformace,³ jednak může být výsledkem rozčarování nad hromaděním negativních příkladů z fungování režimu.

Radikální zvraty postojů v průběhu roku 1992 naznačují, že k vysvětlení poklesu důvěry v nový režim a odklonu od liberálních idejí je třeba ještě něco dodat. Na přelomu let 1992/93 byla ve společnosti patrná již výraznější rozrůzněnost. Původní shoda názorů na správnost zvoleného směru vývoje společnosti, sycená v první etapě euforií nad pádem starého režimu a v druhé fázi obecným hodnotovým laděním, se pod vlivem zřetelnější krystalizace nároků a zájmů jednotlivých sociálních skupin začala rozpadat. Dílčí, specifické zájmy bylo už stále obtížnější podřídit jednotné představě o tom, co je správné. Výzkumná data zrači zklamání způsobené rozporem mezi realitou a očekáváními.

³) Běžné pojetí obsahu společenských změn může být někdy velmi odlišné od strategických konceptů vládnoucích elit. Výstižnou ilustrací toho je citát z publikace T. Carlylea o francouzské revoluci, který uvádí v poznámkách ke svému esejí o revolucích Loewenstein – „Prostému muži v Paříži zůstává však nepochopitelná jedna skutečnost: že nyní, po pádu Bastily a obnově francouzské svobody obilí zůstává stále ještě tak drahé.“ [Loewenstein 1991: 64]

Potřebné je zdůraznit, že jde o kvalitativně jiný druh zklamání, založený na změně optiky a východisek hodnocení společenské situace (změna kvality) a ne pouze na prosté kumulaci negativních zkušeností (změna kvantity).

Postoje k politické transformaci

Po stručné charakteristice obecných trendů vývoje názorů obyvatelstva v období 1992-1996 se nyní věnujeme empirické ilustraci základních postojů v tomto období.⁴

Zmínili jsme již, že politická transformace tvořila na počátku sledovaného období základní východisko posuzování situace ve společnosti. Vysoce ceněné hodnoty demokracie a svobody byly natolik silným činitelem, že veřejnost v této době odvozovala úspěchy nového režimu podstatněji od politické transformace než od změn v oblasti ekonomické [Hartl 1995].

Značný význam si ideje politické demokracie zachovaly i v průběhu dalších let. Obecný ideový souhlas s demokratickým politickým systémem, s myšlenkou parlamentní demokracie, uplatňováním lidských práv a svobod, tvořil nadále dominantu názorového klimatu ve společnosti. Vedle toho však narůstala názorová různost spojená s kritickými výhradami vůči tomu, jak jsou základní demokratické principy naplňovány v každodenním životě.

Lze to v celkovém pohledu dokumentovat např. na disproporcii mezi přesvědčením o tom, že se podařilo vybudovat základy demokracie, sdíleným dvěma třetinami obyvatelstva, a zároveň zhruba padesátiprocentní celkovou nespokojeností s tím, jak tato demokracie u nás funguje, projevovanou veřejným míněním po téměř celé období let 1992-1996.

Vysoká hodnota přisuzovaná obecným principům politické demokracie je zřejmě jedním z hlavních důvodů toho, že v názorech na politickou transformaci nedošlo v průběhu sledovaných let k výrazným proměnám a k dalšímu nárůstu pesimismu. V podstatě nezměněné zůstalo např. veřejné mínění v pohledu na morální úroveň politických elit, ve kterém po celé období jen mírně převažovalo přesvědčení, že morálka současných politiků není lepší, než byla morálka představitelů minulého režimu (okolo 54 %). Zdá se, že tato trvalá tendence hodnotit vládnoucí elity jako mírně amorální má zdroj ve všeobecně akceptované představě o tom, že politika je boj o moc, jehož základním prostředkem je „zákulisní špinavá hra, která je před veřejností ukryta“ [Kroupa 1995: 67]. Bez velkých zvratů zůstaly po celé sledované období i názory na užitečnost „vlády pevné ruky“. Po relativně rychlém poklesu přitažlivosti autoritativní vlády v prvních měsících roku 1992 (o 10 %) se volání po silné autoritě, která namísto diskusí jasně říká, co se má dělat, ustálilo na úrovni kolem 45-50 %.

Důležitým indikátorem politického klimatu je míra občanské apatie. Vývoj názorů v této oblasti je možné charakterizovat dvěma momenty. Tím prvním je stabilně vysoká skepse vůči možnostem spolupodílet se na rozhodování o dění ve společnosti. Po celé sledované období se podíl lidí přesvědčených o tom, že řadový občan nemůže žádným způsobem ovlivnit to, co dělá vláda, pohyboval kolem 80 %. Druhým charakteristickým rysem vývoje postojů v této oblasti je trvalý mírný pokles zájmu o politiku a veřejné dění. Přestože nelze hovořit o masovém úniku do soukromí, jsou příznaky narůstající ob-

⁴) Údaje vycházejí z poznatků shromážděných v rámci několika různých sérií pravidelných šetření, která v období 1992-1996 realizoval nebo se na nich spolupodílel STEM.

čanské rezignace ve vývoji veřejného mínění od počátku roku 1993 zřetelně patrné. Projevují se jak na úrovni deklarovaného zájmu o politiku, tak i v ochotě účastnit se voleb. Postupný pokles zájmu o politiku zastavuje až předvolební atmosféra na konci roku 1995. Určitá mobilizace občanské aktivity, patrná na počátku roku 1996, ale ztráty zájmu o politiku z celého předchozího období nevyrovnává (viz tabulku 2 a 3).

Tabulka 2. „Řekl(a) byste, že se o politiku zajímáte:“ (v %)

	9. 1992	10. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Velmi mnoho	9,8	10,3	7,4	5,0	7,8
Středně	46,8	43,7	41,4	38,4	39,4
Moc ne	27,5	33,2	34,2	36,8	34,1
Vůbec ne	15,9	12,8	17,0	19,8	18,7

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

Tabulka 3. „Pokud by se volby do Poslanecké sněmovny konaly příští týden, Vy osobně byste:“ (v %)

	9. 1992	10. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Určitě šel(a) volit	67,0	50,8	44,6	40,8	48,3
Pravděpodobně šel(a) volit	19,1	29,0	32,1	35,2	31,9
Asi nešel(a) volit	7,7	14,1	17,0	16,4	12,3
Určitě nešel(a) volit	6,1	6,1	6,3	7,6	7,6

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

Jednou z klíčových oblastí hodnocení politické transformace je důvěra v politické instituce, především v parlament a politické strany. Přístup veřejnosti k těmto dvěma institucím byl po celé období let 1992-1996 značně rozdílný. Po rozdělení Československa utrpěl český parlament značnou ztrátu své prestiže. Původní více než padesátiprocentní podpora, které se Česká národní rada těšila po volbách v roce 1992, se v prvních měsících působení Poslanecké sněmovny Českého parlamentu snížila o téměř 20 %. V polovině roku 1993 tak parlamentu důvěrovala pouhá třetina veřejnosti. Na této nízké prestiži parlamentu se až do konce sledovaného období nic podstatného nezměnilo.

V minulém režimu byla role parlamentu ve veřejném povědomí silně zdiskreditována. Nutno konstatovat, že k znovunastolení jeho důvěryhodnosti styl práce parlamentu v letech 1992-1996 příliš nepřispěl. Po rozpuštění Federálního shromáždění chyběly v parlamentu výraznější osobnosti. V důsledku slabé opozice, která postrádala jasný vlastní program, nevznikaly zákony na základě diskusí a přesvědčování, ale na základě kabinetní politiky kompromisů uvnitř vládní koalice. Výsledek takového stylu práce byl dvojaký. Na jedné straně poskytoval vládní koalici dostatek prostoru a klidu pro uskutečňování transformačních záměrů, na druhé straně snižoval v očích veřejnosti vážnost parlamentní instituce.

Jiný přístup je ve veřejném mínění patrný ve vztahu k politickým stranám. Na rozdíl od hodnocení parlamentu se důvěra v politické strany v době po volbách 1992 podstatně zvýšila (o 15 %). V polovině roku 1993 projevovala politickým stranám důvěru mírně nadpoloviční většina veřejnosti (56 %), což představovalo pro vývoj situace a sta-

bilitu v zemi zcela zásadní pozitivní zvrát. Ocenění systému politických stran zůstalo až do konce sledovaného období bez jakýchkoliv výkyvů stejné.

Vedle přesvědčení, že politické strany u nás zaručují demokratickou politiku, však existuje ve veřejném mínění pochybnost, na kterou upozorňuje Bělohradský. „...vzniká otázka, jestli se zástupci – jakmile jsou zvoleni do parlamentu (...) nestanou profesionály – politiky, jakousi politickou třídou, která pak je vlastně na svých voličích nezávislá“ [Bělohradský 1995: 22]. V duchu této pochybnosti uvažuje velká část naší veřejnosti. Pocit, že se politické strany starají jen o volební hlasy, byl v minulých čtyřech letech velmi častý a stále pomalu narůstal (po volbách 1992 jej sdílelo 71 % a na podzim v roce 1995 81 % občanů). Navzdory zmiňované skepsi vůči skutečným zájmům politických stran je vazba k politickým stranám u nás poměrně silná. V letech 1992-1996 se podíl lidí, kteří svůj vztah k preferované straně deklarovali jako velmi nebo alespoň poměrně silný, pohyboval trvale kolem 60 %. Poznatky z výzkumů ukazují, že převažujícím zdrojem této identifikace byla spíše ideologická orientace než orientace racionální, založená na volbě nabízených politických témat a praktických způsobů jejich řešení.

Programy politických stran představovaly v minulém období specifický problém, který by bylo možné zjednodušeně charakterizovat jako nevyváženost poptávky a nabídky na politickém trhu.

1. Na straně voličů byl od jara 1993 patrný posun zájmů a očekávání. Soustředění na obecně hodnotové a principiální cíle stagnovalo a bylo vystřídáno rostoucím důrazem na všední problémy. Stále více lidí bylo přitahováno politickými programy, které si kladou za cíl dbát na to, aby transformace nedoléhala na lidi příliš těžce a na programy cíleně orientované na sociální politiku a sociální jistoty. Na druhé straně klesal zájem o programy zaměřené na úspěšné zavedení principiálních prvků nového ekonomického systému (viz tabulku 4).

Tabulka 4. Souhlas s politickými programy (v %)

	4. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
Zajistit, aby ekonomiku měli na starosti schopní lidé	85,3	90,9	88,9	90,6
Ochraňovat svobodu slova a demokracii	83,1	84,7	82,7	82,8
Zvýšit důchody a sociální dávky	74,0	76,7	80,0	81,2
Snižovat sociální konflikty, aby se vytvořila politická stabilita	74,0	75,6	79,6	76,7
Dbát, aby transformace ekonomiky nedoléhala na lidi příliš těžce	73,7	79,5	82,7	82,9
Napomáhat rozvoji soukromých podniků a tržního hospodářství	71,8	74,0	68,0	71,1
Urychlit privatizaci státních podniků	66,2	65,2	52,6	52,7
Odstranit bývalé členy KSČ z vlivných míst	55,0	55,8	51,7	53,6

Pramen: *Občané a politické strany* [1992-1996].

2. Na straně politických stran panovala určitá programová bezradnost. Velké transformační programy se již vyčerpaly a jednotlivé politické subjekty obtížně hledaly svá specifická profilová témata.

Absence specifických stranických cílů a programů činila politickou scénu pro veřejnost nepřehlednou. Bylo těžké orientovat se v situaci, ve které se jednotlivé strany nelišily jasně vymezenými tématy, ale pouze jen různým důrazem kladeným na v zásadě

stejně problémy. Výzkumy ukázaly, že za této situace bylo jednoznačné definování vztahu programů a stran pro řadové občany značně obtížné. S výjimkou ODS (okruh ekonomických cílů) a částečně ČSSD (sociální programy) byly pro veřejnost zbývající strany nezřetelné, neprofilované, těžko uchopitelné (viz schéma 1).

Změna zájmů na straně voličů se promítla i do změn volebních preferencí. Přechod roku 1992/93 přinesl zásadní zlom ve vývoji preferencí ODS a ČSSD (viz tabulku 5).

Tabulka 5. Vývoj volebních preferencí do Poslanecké sněmovny Českého parlamentu (v %)

	9. 1992	11. 1993	4. 1994	7. 1995	1. 1996
ODS	36	32	31	29	28
ČSSD	6	17	16	23	21
KSČM	10	10	7	9	12
ODA	6	12	13	7	6
KDU-ČSL	5	5	5	8	8
SPR-RSČ	4	4	4	3	6
SD (SD-LSNS)	2	2	3	3	2

Poznámka: Dosažená procenta jsou zaokrouhlena.

Pramen: *Občané a politické strany* [1992], *TRENDY* [1993-1996].

Postoje k ekonomické transformaci

Vývoj názorů na změny v ekonomické oblasti vykazoval v letech 1992-1996 některé specifické rysy, které jej odlišovaly od reflexe politických změn.

1. V průběhu tohoto období došlo k výraznému posílení významu vnímání ekonomické reformy pro vytváření postojů k současnému režimu. Zatímco motivační vliv hodnot politické demokracie prakticky stagnoval, podmíněnost podpory současného režimu mírou důvěry v další zlepšování ekonomiky narůstala.

Tabulka 6. Vztah mezi hodnocením předností současného a minulého režimu a hodnocením demokracie a dalšího ekonomického vývoje (Cramérovo V)

	11. 1993	2. 1996	6. 1996
Hodnocení demokracie	0,43		0,47
Obavy z dalšího ekonomického vývoje	0,36	0,48	

Pramen: *TRENDY* [1993, 1996]

2. Dílčí postoje k ekonomické reformě se silněji než postoje k politickým změnám dotýkají životních zájmů a potřeb lidí. Podléhají větším výkyvům a jsou na nich více patrné kořeny minulosti.

Vývoj celkových postojů k ekonomické transformaci byl nejsilněji poznamenán zlomovým obdobím 1992/93. Po výrazném nárůstu důvěry v prvním pololetí 1992 (z 39 % v prosinci 1991 na 58 % v červnu následujícího roku) a bezprostředním deseti-procentním propadu na počátku roku 1993 se celková spokojenost s ekonomickou reformou ustálila na úrovni kolem 50 %. Je třeba mít na paměti, že do údajů o celkových postojích k ekonomické reformě se promítají v čase proměnlivé představy o optimální rychlosti ekonomických změn. V zásadě stabilní podpora ekonomické transformace od

Schéma 1. Tematická vyhraněnost politických stran

Cíle politických stran	Ostře vyhraněné		Průměrné						Nezřetelné	
	70-80 %	60-70 %	50-60 %	40-50 %	30-40 %	20-30 %	10-20 %	5-10 %	1-5 %	< 1 %
Zajistit, aby ekonomiku měli na starosti schopní lidé				ODS			ČSSD ODA		KSČM, LB KDU, SD SPR-RSČ	
Ochraňovat svobodu slova a demokracii					ODS		ČSSD ODA	SPR-RSČ SD KDU-ČSL	KSČM LB	
Dbát, aby transformace ekonomiky nedoléhala na lidi příliš těžce				ČSSD			ODS	KSČM ODA, LB KDU-ČSL	SPR-RSČ SD	
Zvýšit důchody a sociální dávky				ČSSD			KSČM	ODS LB	KDU-ČSL ODA SPR-RSČ	SD
Snižovat sociální konflikty, aby se vytvořila politická stabilita						ČSSD ODS		ODA KDU-ČSL KSČM	LB SD SPR-RSČ	
Napomáhat rozvoji soukromých podniků a tržního hospodářství	ODS							ODA	ČSSD KDU-ČSL	SD, LB SPR-RSČ KSČM
Urychlit privatizaci státních podniků	ODS							ODA	ČSSD	SPR-RSČ SD, KDU KSČM, LB
Odstranit bývalé členy KSČ z vlivných míst					ODS	SPR-RSČ		ODA	KDU-ČSL ČSSD	SD KSČM LB

Pramen: *Občané a politické strany* [1993-1996]

Poznámka: V polích tabulky uvádíme strany, u nichž respondenti jmenovali konkrétní cíl v daném rozsahu četnosti.

Př.: Cíl „Zvýšit důchody a soc. dávky“ nejlépe naplňuje ČSSD, a to pro cca 40-50 % dotázaných.

roku 1993 může být výrazem celkového uspokojení z vývoje, který nepřináší žádné výrazné zvraty a činí tempo reformy přijatelné pro širokou veřejnost [Haberlová 1994]. O tom svědčí výrazné oslabování ochoty přinášet oběti pro rychlé uskutečnění ekonomických změn. V první polovině roku 1992 byla připravenost obyvatelstva mnohé obětovat pro rychlé prosazení nového ekonomického systému velmi vysoká (76 %). V průběhu dalších let však podíl lidí přesvědčených o tom, že změny v ekonomice by měly být rychlé, i když by to znamenalo snížení životní úrovně, klesl o téměř dvě pětiny (viz tabulku 7).

Tabulka 7. „Změny v ekonomice musí být co nejrychlejší, i když to znamená přechodné snížení životní úrovně lidí“ (v %)

	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
Určitě ano	39,7	27,9	15,0	12,0
Spíše ano	35,8	38,1	40,0	36,0

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1992-1996].

O nejednoznačnosti padesátiprocentní podpory ekonomické reformy svědčí řada dalších postojů. Klesla přitažlivost čistě tržní ekonomiky. V červnu 1992 dominovala v preferencích nejlepšího modelu ekonomiky ještě varianta volného trhu. Již na počátku roku 1993 se však preference jednotlivých typů ekonomiky začaly měnit a do popředí se dostala nikoliv čistě tržní, ale sociálně tržní ekonomika. Růst přitažlivosti sociálně tržního modelu se v dalších letech ještě urychloval. V lednu 1996 převažovali již stoupenci sociálně tržní ekonomiky nad zastánci volného trhu více než dvojnásobně. Zhruba desetinová podpora socialistické ekonomiky ve veřejném mínění na počátku roku 1996 nesignalizovala sama o sobě významné šance předlistopadovému modelu. Nicméně více než trojnásobný nárůst přívrženců tohoto typu ekonomiky v průběhu let 1992-1996 v kontextu výrazné dominance sociálně tržního modelu, ve kterém je státu přisuzován důležitý vliv, potvrzoval, že kořeny v minulém režimu jsou zásadnější, než napovídají deklarované obecné postoje k ekonomické reformě (viz tabulku 8).

Tabulka 8. „Dáváte celkově přednost ekonomice:“ (v %)

	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
„Socialistické, jaká u nás byla do roku 1989“	3,3	4,7	6,7	10,9
„Sociálně tržní, kde stát do značné míry ovlivňuje ekonomiku“	45,6	50,6	58,4	60,3
„Ekonomice volného trhu, s min. zásahy státu“	51,1	44,6	34,9	28,8

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1992-1996].

Přehodnocování role státu v ekonomice je klíčovým prvkem vývoje veřejného mínění ve sledovaném období. Je třeba zdůraznit, že veřejnost byla ve vztahu k neregulované ekonomice vždy nejistá. Od počátku transformace byly v názorech lidí patrné snahy spojit liberální principy se státním paternalismem. Přesvědčení, že soukromému podnikání je třeba nechat naprostou volnost, bylo zároveň doprovázeno silným souhlasem s myšlenkou, že i v nových podmínkách by měla ekonomika zůstat pod kontrolou státu.

Tento zjevný rozpor ve vnímání liberální ekonomiky na počátku ekonomické transformace měl své opodstatnění v nejistotě a obavách z volného prostoru, který se zavede-

ním tržní svobody otevíral. Svoboda soukromého podnikání byla přitažlivá, ale stejně přitažlivá byla i idea státu, který je k dispozici, když je to třeba. Data ukazují, že přibývajících zkušeností s ekonomickou reformou ideu zachování státních kontrolních funkcí v ekonomice spíše posilují než oslabují. Část této požadované kontroly lze přitom chápat jako „liberální“. Jde o kontrolu morálky v podnikání, platební kázně, ochranu majetku a soukromého vlastnictví, zajištění svobody volné hospodářské soutěže.

Názorová krystalizace v průběhu uplynulých čtyřech letech poměr mezi dvěma protichůdnými postoji jednoznačně vychýlila směrem k posílení státní kontroly ekonomiky a ekonomických pravidel. Od ledna roku 1993 se veřejné mínění začalo jednoznačně přiklánět k přesvědčení, že i v nových podmínkách má být ekonomika pod kontrolou státu. (viz tabulku 9).

Tabulka 9. Názory na roli státu v ekonomice

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
„Soukromému podnikání je třeba ponechat naprostou volnost“	63,1	67,8	63,4	59,2	53,9
„I v nových podmínkách by ekonomika měla zůstat pod kontrolou státu“	81,9	72,7	75,3	78,6	81,6

Poznámka: Součet procent odpovědí „určitě ano“ a „spíše ano“.

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996].

Silná přitažlivost státních zásahů do ekonomiky se po celé minulé období zračila i v řadě „paternalistických“ postojů – ceny by měl stanovovat stát (s výjimkou období před volbami 1992 – 48 %, stabilně kolem 60 %), stát by měl zaručit práci každému, kdo chce pracovat (pomalý vzestup od června 1992 z 63 % na 76 % v lednu 1996), stát by měl zajistit bydlení všem rodinám (63 % v polovině roku 1992, 70 % v lednu 1996).

Postupný nárůst antiliberalismu se projevil i v silicím protidiferenčním klimatu a v poklesu ochoty snášet osobní zodpovědnost za rizika a nejistoty. Na pozadí trvale vysokého přesvědčení o tom, že je správné, aby schopní lidé měli hodně peněz, třeba i miliony (kolem 75 %), klesal podíl těch, kteří by uvítali zvětšení rozdílů ve mzdách (viz tabulku 10). Podstatně se změnil také vztah k chudobě. Původní mírná skepse k názoru, že za chudobu si může především každý sám, v průběhu dalších let narůstala (v červnu 1992 obhajovalo osobní zodpovědnost za chudobu 47 % lidí, v lednu 1996 to byla již jen třetina).

Tabulka 10. „Rozdíly ve mzdách a platech by se měly zvětšovat“

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	1. 1996
Určitě ano	45,7	41,1	34,0	18,9	15,5
Spíše ano	36,5	39,1	38,9	40,5	37,4

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996].

Přehodnocování postojů k liberálním principům ekonomické transformace v průběhu minulých čtyř let nevyplývalo jednoznačně ze změn subjektivních hodnocení dopadů ekonomických změn. Názory na principy ekonomické reformy se měnily rychleji než názory na ekonomickou situaci ve společnosti i než postoje k vlastnímu životnímu postavení lidí.

Modifikace postojů k ekonomické reformě tak svým způsobem předběhla vývoj osobní zkušenosti s fungováním nového ekonomického systému.

Je důležité upozornit, že přes dílčí posuny nedošlo po celé sledované období k žádným dramatickým zvratům v zásadních ekonomických očekáváních. Obavy z dalšího ekonomického vývoje oscilovaly s mírnými výkyvy kolem úrovně z června 1992 (52 %). V zásadě stabilní zůstala hladina optimismu opřená o přesvědčení, že současný stav je začátkem zlepšování hospodářské situace ve společnosti (prosinec 1991 44 %, červen 1992 57 %, leden 1996 55 %). Nic nového neznamenal v minulých čtyřech letech ani obavy z toho, že se v blízké budoucnosti projeví problém chudoby. Tento pocit se ve veřejném mínění uplatňoval již od druhé poloviny roku 1990. Po vlnách výrazného vzestupu (červen 1991 82 %) a odlivu (červen 1992 66 %) se od počátku roku 1993 míra obav z rozšíření chudoby 1993 ustálila na hranici kolem 70 %. Podíl lidí považujících svoji domácnost za chudou, stejně tak jako podíl lidí deklarujících obtížnou finanční situaci, se po většinu doby pohyboval kolem jedné třetiny.

Některé postoje vyjadřující hodnocení vlastních ekonomických podmínek vykazovaly naopak v letech 1992-1996 jistý vzestup optimismu. Podstatný nárůst očekávání zlepšení životní úrovně rodiny v krátkodobé perspektivě nejbližších dvou let, zaznamenaný již v prosinci 1991 (33 %, v červnu téhož roku 21 %), pokračoval, byť výrazně pomalejším tempem a s malými výkyvy až do počátku roku 1996 (40 % v lednu 1996). Téměř o polovinu se v průběhu let 1992-1996 zvýšil i podíl lidí přesvědčených o tom, že současná ekonomická situace je pro jejich domácnost již dnes výhodná (viz tabulku 11).

Tabulka 11. „Můžete již dnes říci, že současná ekonomická situace je pro Vaši domácnost výhodná?“

	12. 1991	6. 1992	1. 1993	11. 1994	8. 1995
Určitě ano	1,4	4,8	3,5	4,9	4,0
Spíše ano	11,0	18,1	17,3	22,1	29,0

Pramen: *Ekonomická očekávání a postoje* [1991-1996], *TRENDY* [1995].

Závěr

V letech 1992-1996 započalo ve vývoji názorů obyvatelstva na společenskou změnu období nejistého balancování kolem hranice padesátiprocentní důvěry v nový společenský režim. Poznatky výzkumů veřejného mínění nasvědčují tomu, že postupné oslabování důvěry ve smysl společenské transformace nebylo v tomto období způsobeno ani tak nárůstem negativních hodnocení směru změn ve společnosti, jako spíše pocitem nedostatku hmatatelných výsledků. Byla to především únava ze stagnace, ztráta nadějí perspektivy, která ovlivnila, že pesimistických pohledů na nový společenský režim přibývalo.

Ve všech společenských systémech je víra v perspektivu, projevující se očekáváním pozitivních změn, důležitou součástí jejich širěji definované legitimacy. V systémech, které procházejí výraznou změnou, je význam tohoto dynamického aspektu ještě větší. „Nejde tedy staticky, „strukturálně“ o to, jak jsem na tom právě teď“ a právě zde ve vztahu k druhým, ale jde o porovnání výsledných změn v podobě zlepšujících se či zhoršujících se trendů“ [Hartl 1994b: 25].

Rozčarování je asi neodmyslitelným průvodcem všech zásadních společenských změn. Dvořáková a Kunc se zmiňují o třech politických důsledcích zklamání ze společenských změn.

čenské změny [Dvořáková, Kunc 1994]. Trendy ve vývoji veřejného mínění – trvalý pokles zájmu o politiku a veřejné dění, rostoucí přitažlivost politických programů postavených na obavách a nespokojenosti, a konečně narůstající podpora nejsilnější opoziční strany, svědčí o tom, že v předvečer voleb do Poslanecké sněmovny jsme se se stejnými důsledky vyrovnávali i my.

VĚRA HABERLOVÁ po studiu sociologie na Filozofické fakultě UK a absolvování postgraduálního kursu demografie na Přírodovědecké fakultě UK pracovala ve Výzkumném ústavu práce a sociálních věcí v Praze, kde se zabývala především sociální politikou a problematikou rodiny. Od roku 1993 působí v nezávislé soukromé výzkumné instituci STEM. Specializuje se na metodiku aktuálních společenských výzkumů a sleduje změny ve společenském vědomí v období transformace.

Literatura

- Bělohradský, V. 1995. „Demokracie jako rozptýlená moc.“ Pp. 19-32 in *Dialogy o občanské společnosti*, ed. J. Alan. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Dvořáková, V., J. Kunc 1994. *O přechodech k demokracii*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Haberlová, V. 1994. „Zrcadlo ekonomické transformace (2). Směr a tempo reformy.“ *Telegraf*, 20. srpna, s. 3.
- Hartl, J. 1994a. „Perceptions of Social Safety in the Czech and Slovak Republics, Hungary and Poland.“ Pp. 267-290 in *Democratic Legitimacy in Post-Comunist Societies*, ed. by A. Bozoki. Budapest: T-Twins.
- Hartl, J. 1994b. *Politické souvislosti měnicích se sociálních jistot*. Praha: Nadace Start.
- Hartl, J. 1995. „Názory na transformaci společnosti.“ Pp. 1-4 in *Hodnoty a postoje obyvatelstva v průběhu transformace*. Čelákovice: Československé manažerské centrum.
- Kroupa, D. 1995. „Politikové a veřejnost.“ Pp. 67-76 in *Dialogy o občanské společnosti*, ed. J. Alan. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Loewenstein, B. 1991. *O nacionalismu a revolucích*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, Edice Archy sv. 5.
- Mannheim, K. 1991. *Ideologie a utopie*. Bratislava: Archa.
- Peroutka, F. 1991. *Budování státu IV*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Večerník, J. 1995. „Staré a nové ekonomické nerovnosti: případ českých zemí.“ *Sociologický časopis* 31: 321-334.

Použité výzkumy

- Demokracie a společenské změny* 1991. Mezinárodní srovnávací šetření ČR, SR, Polsko, Maďarsko. Autoři: J. Dohnalik, J. Hartl, R. Markowski, P. Matějů, G. Toka, M. Tuček. Institute of East-West Studies, New York, Prague. Realizace STEM, Praha.
- Ekonomická očekávání a postoje* 1990-1996. Autoři: J. Hartl, Z. Miková, J. Večerník (vedoucí týmu). Sociologický ústav AV ČR. Realizace STEM, Praha.
- Občané a politické strany* (“Party Systems and Electoral Alignments in East & Central Europe”) 1992-1996. Autor: G. Toka. CEU Budapest. Realizace STEM, Praha.
- TRENDY* 1993-1996. Autorská měsíční série reprezentativních výzkumů STEM.
- Vývoj společensko-politické situace VI*. 1992. Příležitostná řada reprezentativních výzkumů STEM. Autoři: tým STEM, vedoucí týmu J. Hartl, spolupráce J. Kabele.

Ernest Gellner: Encounters with Nationalism

Oxford, Blackwell Publishers 1994, 208 s.,
ISBN 0-631-19481-9

Autor – světově uznávaný badatel zabývající se zejména problematikou nacionalismu a v posledních letech působící převážně v Praze (Středisko pro studium nacionalismu při Středoevropské univerzitě), kde také předloni zemřel – vydal rok před svou smrtí sborník esejů, které sám s *understatement* jemu vlastním označuje jako „odštěpky“, vedlejší produkt dlouholetého zkoumání nacionalismu. Tedy dílo, pro jehož charakter se ve ctihodné filozofické tradici obvykle užívá název *parerga*.

Ve 14 studiích otištěných předtím v letech 1989-1993 v různých publikacích Gellner kriticky rozebírá buď jednotlivé dílo, nebo badatele, nebo myšlenkový směr či politické hnutí, které pokládá za významné ať už pro vědecké poznání fenoménu nacionalismu v jeho společenských a kulturních kořenech, nebo pro uplatnění nacionalismu jako významné společenské síly. Většinou jde o myslitele či hnutí, která sama o sobě primárně nacionální charakter nemají, ale jsou s ním nějak konfrontovány, nějak se s ním vypořádávají, ať už kriticky, anebo vstupující s ním do různých aliancí. Leckterá ze statí děkuje za svůj vznik víceméně náhodné okolnosti, že vyšla kniha věnovaná té či oné významné osobnosti – stať je pak především obsáhlou recenzí o knize, a teprve druhotně rozbořem problému, kterému je posuzovaná kniha věnována.

Je to patrné hned u první statí, nazvané „Nacionalismus a marxismus“, která sice obsahuje vlastní (Gellnerovo) shrnutí hlavních principů marxistického pojetí národa a tříd a příčin podcenění významu národa v marxismu, v prvé řadě však zevrubně recenzuje novinku zabývající se srovnáním učení dvou myslitelů, pro které jedna z obou zmíněných společenských skupin byla jednotkou základní: K. Marxe a F. Lista (R. Szporluk: *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*). Podle Gellnerova soudu se sice List hluboce mýlil, pokud pokládal národ za základní a odvěkou jednotku lidského spolčování, oproti Marxovi však lépe pochopil závislost industrializace na politické a kulturní struktuře společnosti, která

za určitých historických podmínek může nabývat formy „národního kapitalismu“.

Druhý esej („Nacionalismus a mezinárodní řád“) zevrubně analyzuje dílo britského politologa E. H. Carrů „Nations and Nationalism“, vydané v roce 1945 a zaměřené na zkoumání geneze a úlohy nacionalismu při utváření vzájemných vztahů mezi „politickými“ (postdynastickými) státy moderní Evropy. Nejzajímavější na celé statí je nápadná podobnost mezi Carrovou koncepcí vývoje nacionalismu, se čtyřmi „časovými pásmy“ promítajícími se do mapy Evropy od jejího západu k východu, a Gellnerovu teorií geneze nacionalismu. Tato podobnost překvapila samotného Gellnera, který se dušuje, že pokud se tu dopustil nějakého plagiátu, „šlo o krádež nevědomou a nezáměrnou“, protože v době, kdy své dílo o nacionalismu psal (vyšlo osmatřicet let po knize Carrově), už dávno na práci svého někdejšího oxfordského učitele zapomněl.

Významné místo zaujímá v tematickém spektru sborníku vztah mezi nacionalismem a náboženstvím, což nepochybně souvisí s dlouholetým Gellnerovým badatelským zájmem o sociální funkce náboženství, zvláště islámu. Mezi statěmi tohoto zaměření vzbudí mezi širším čtenářským kruhem asi jen menší zájem recenze knižní novinky, v níž Gellner zpochybňuje platnost dvou základních tezí C. C. O'Briena (*GodLand: Reflections on Religion and Nationalism*): že určité iracionální, emocionální pouto mezi příslušníky je vždy a všude nezbytnou podmínkou kloudného fungování a přežití velkých společenských útvarů, jako je stát, přičemž náboženství dodává tomuto sociálnímu poutu jeho potřebné ideologické potvrzení a posvěcení, a že v moderní době přejímá tuto funkci nacionalismus jako ideologie a jako „kolektivní emocionální síla“. Gellner: (1) přítomnost emocionální vazby, pocitu „příslušnosti“ u členů velkých, anonymních státních společenství sice dělá těmto společenstvím dobře, ba je pro jejich udržení *možná* nezbytná – docela dobře mohou ale asi fungovat i společenství, jejichž základem je spíše racionální vlastní zájem nebo strach. (2) Vznik a síla nacionalismu nevyplývá z toho, že převzal onu emocionální a posvěcující funkci, kterou dříve plnilo náboženství, nýbrž z politicky a hospodářsky organizující funkce

„vysoké kultury“, která představovala pro utváření industriálních společností jednu z klíčových podmínek a svou státně integrující úlohu plnila díky svému specifickému národnímu rázu.

Ve dvou statích se Gellner zamýšlí nad vztahem mezi nacionalismem a islámem. V úvaze o „kemalismu“ shledává historicky ojedinělou zásluhu této turecké státní doktríny v tom, že se jí (až dosud) dařilo prosadit politický a hospodářský systém moderního, západního typu v sociálním prostředí ovládaném tradiční náboženskou kulturou islámu. Úspěch kemalismu pramenil z toho, že kulturní a hospodářské elitě poskytl novou inspirující víru – turecký nacionalismus, při čemž náboženství vykázal, po liberálním způsobu, do privátní sféry. V případech, kdy se náboženský fundamentalismus, nacházející čas od času četné příznivce v širších masách liberální kulturou příliš nedotčených, pokouší o znovunabytí své někdejší politické moci, anebo v případech, kdy se s obdobným cílem mobilizuje krajní politická levice, státní moc neváhá tvrdě zasáhnout v zájmu zachování nacionálně liberálního sekulárního režimu, aniž přitom příliš lpí na demokratičnosti použitých prostředků.

S touto až dosud víceméně úspěšnou integrací islámu do výrazně sekulárního a programově modernistického státního systému kontrastuje situace, v níž se nacházejí některé asijské republiky bývalého Sovětského svazu. V článku „Na rozvalinách po Velkém Zápase: občanská společnost, nacionalismus a islám“ Gellner ukazuje, že ideové a mocenské vakuum, v němž se sovětská společnost octla po krachu totalitního státu a jeho marxistické ideologie, poskytlo příležitost pro politické uplatnění a dominanci nacionalismu, který se legitimuje a inspiruje tradičním, fundamentalistickým islámem. Ten nachází širokou odezvu v sociálně a psychologicky znejistěných masách, slepých nebo lhostejných k politickému cynismu, mafiánství vlastních vůdců. Vnitřním konfliktům, v nichž se nachází sovětská společnost po prohraném zápase s kapitalistickým Západem, ovšem svérázně odpovídají i konflikty na vnější, širší, ba celosvětové úrovni. Jak ukázala válka v Perském zálivu, vítězná „Konzumní Nevěrecká Internacionála“ musí podle Gellnera počítat s tím, že co chvíli bude

konfrontována s nutností čelit nějakému společenství fanaticky oddanému kulturním hodnotám radikálně odlišného rázu, schopnému opatřit si prostředky masového ničení, a neváhajícímu těmito prostředky vydírat třeba celý svět.

S problematikou politické funkce náboženství souvisí také obsah Gellnerovy recenze paměti akademika Andreje Sacharova, publikované pod názvem „Osvícenství proti víře“. Směr vývoje, kterým Sacharov prošel od předsvědčeného marxisty a vlastence, přispívajícího k posílení Sovětského svazu vědeckou prací na konstrukci vodíkové bomby, k odpůrci jaderného ozbrojení a disidentu vůči vládnoucí ideologii a politickému systému vlastního státu, odvozuje Gellner z osvětských tradic, dosud přežívajících v jisté části sovětských středních vrstev. Tyto tradice zahrnují oddanost pravdě získávané vědeckým poznáváním, toleranci vůči odlišným názorům a humanismus. Tato rodinně předaná názorová výbava Sacharovovi umožnila rozejít se s režimem, který až dosud podporoval, jakmile mu bylo jako vědci zřejmé, že „pravdy“, o něž se režim opírá, se vědecky nepotvrdily a v životě se neosvědčily. Gellner upozorňuje na kontrast mezi Sacharovem a druhým čelným sovětským disidentem, A. Solženicynem, který dospěl k odmítnutí režimu z radikálně odlišného východiska – na základě romantické víry ve všelidské morální poslání prostého ruského lidu vyznávajícího pravoslavi. Podstatně odlišné jsou potom i politické závěry, které oba disidenti ze svých světonázorových konceptů odvodili: zatímco Solženicyn končí odmítáním Západu, vědy, demokracie a pokroku vůbec a spásu očekává od nábožensky zakořeněného morálního očistění, Sacharov zůstal až do konce věrný přesvědčení o síle rozumu, prospěšnosti demokracie a nezbytnosti tolerance.

Těsněji než esej o Sacharovovi souvisí s problematikou nacionalismu jiné dva eseje, jejichž *dramatis personae* jsou tentokrát disidenti čeští – V. Havel a T. G. Masarykem a J. Patočkou. Ve statí „Cena sametu: Tomáš Masaryk a Václav Havel“ soustřeďuje Gellner pozornost na rysy, které mají oba titi „prezidenti-Osvoboditelé“ společné, a na rysy, v nichž se vzájemně odlišují. Mezi společnými rysy uvádí Gellner sametovost převratů (1918, 1989),

k jejichž uskutečnění každý z nich významným způsobem přispěl. Sametovost pak oba protagonisty něco stála. Masaryk byl nucen zdůvodnit, proč vlastně boural systém, který, jak se ukázalo, nebyl tak nelidský a s nímž se sám dlouho zaranžoval. Havel musí čelit výtkám, proč se radikálněji nevypořádal s představiteli předchozího režimu, kterým se po sametové revoluci daří mnohdy lépe než jejich někdejšími oběťmi. Oběma je společné také to, že vlastní boj za osvobození národa od utlačitelského režimu morálně podporají odvoláním na nadnárodní, univerzální lidské hodnoty. V obou případech je podle Gellnera právě v tom skryto pro budoucnost riziko jakési téměř předzjednané porážky věci, o jejíž vítězství se sami tak zasloužili.

Pokud jde o Masaryka, Gellner neváhá prohlásit za „ironickou hořkou, leč nepopíratelnou pravdu“, že Masarykova filozofie dějin „nakonec vedla k 1948“ (s. 123) a byla odpovědná za to, co „postihlo Čechy v roce 1938“, a to v důsledku „železných zákonů logiky“ (s. 123), jakkoli samozřejmě „nic nemohlo být Masarykovým přáním a hodnotám vzdálenější“ než právě tyto konce. Chyba „sylogismu“ Masarykových dějinně filozofických názorů spočívala podle Gellnera v tom, že Masaryk usílí o národní samostatnost netoliko z nadnárodních, všelidských hodnot (pravda, demokracie, humanismus, pokrok) morálně odvozoval, nýbrž zároveň „reálně politicky“, ovšem mylně předpokládal, že česká národní nezávislost je zabezpečena příklonem k západním demokraciím, které ony univerzální hodnoty s úspěchem praktikují a jsou i nositeli světového pokroku – patří jim budoucnost. Západní demokracie jsou dostatečně silné k tomu, aby tyto hodnoty ubránily proti případným zpátečnickým, antidemokratickým silám, a budou ochotny v případě nebezpečí ochránit i ty z malých národů, které na demokratických hodnotách budují svou vlastní národní filozofii. Podle Gellnera si „Čechové“ tuto Masarykovu dějinně filozofickou koncepci „hluboce internalizovali“, stala se vůdčím principem oficiální praktické politiky, což se vymstilo jak v roce 1938, tak v roce 1948.

Mnichov totiž „dramaticky a traumaticky ukázal“, jak falešné jsou ony „drobné premisy“ reálně politického rázu, které Masaryk z vý-

chozí hlavní premisy své filozofie českých národních dějin odvozoval. Západ nestál ani za vlastními principy, ani za svým nejdůslednějším spojencem. Nepoučitelní Češi pak v mylných „drobných premisách“ své zahraničně-politické koncepce setrvali i po Mnichově, po 2. světové válce, nahradivše jednoho světového nositele historického pokroku a garanta vlastní národní bezpečnosti jiným: místo k Západu, který co do síly svých myšlenek a mnohdy i svých zbraní zklamal, se obrátili k Východu. Únor 1948 pak ukázal, že se mylili i podruhé. Ale více než to: podle Gellnera nejen obě pohromy (1938, 1948), ale i způsob, jak na ně Češi reagovali – tj. *pasivní přijetí* – bylo konec konců důsledkem Masarykovy filozofie dějin: „ti, kdo prováděli, i ti, kdo přijali komunistický puč, jednali ve shodě s Masarykovou vůdčí premisou, která přitakávala autoritě Světových Dějin, a pouze nahradili drobnou premisu, diskreditovanou v Mnichově, jinou: (že totiž) ... Světovou Revoluci je třeba uskutečnit v Praze“ (s. 123).

Nepochybně tento výklad geneze dvou nejvýraznějších pohrom české politiky vyvolává značné pochybnosti, jakkoli třeba brát v úvahu, že leccos v jeho prezentaci třeba přičíst na vrub pregnanci a expresivitě esejistické formy. Lze také z těchžehle ohledů akceptovat soustavné užívání označení „Češi“ tam, kde je zřejmě míněno „československá politická reprezentace v čele s Benešem jako Masarykovým žákem a nástupcem a většina české veřejnosti s její politikou se ztotožňující“. Pokud by se měla Gellnerova teze brát doslova, pak výklad Mnichova a února 1948 jako důsledku Masarykovy filozofie dějin lze sotva přijmout. Stačí povážít, že jiný nástupnický stát Rakouska-Uherska a soused Německa a Ruska – Polsko – se po roce 1918 řídilo ve své zahraniční politice jistě vším jiným než Masarykovou filozofií dějin a Pilsudski, Beck a Mikołajczyk byly myslitelně odlišné osobnosti než Masaryk a Beneš, a přesto nakonec oba státy postihlo koncem třicátých let a po válce totéž. Jen těch mrtvých bylo mezitím v Polsku o něco víc, absolutně i *per capita*.

I kdybychom chápali Gellnerovu tezi jako esejisticky hyperbolické vyjádření názoru na pouze *jednu* z mnoha komponent situace Československa v době Mnichova, po válce a

v únoru 1948 – na ono „pasivní přijetí“ vnějšího nátlaku – je platnost jeho interpretace sporná nejen pokud jde o vlastní povahu tohoto „přijetí“ (sotva šlo u převládající části „české“ veřejnosti, a u její reprezentace ztělesněné Benešem, o „respekt k autoritě Světové Historie“), ale i pokud jde o motivační odvození pasivity vůči nepříteli z „internalizace Masarykovy filozofie dějin“. Lze mít spíše za to, že v úvahách a postojích, které k pasivní akceptaci vedly, hrála Masarykova filozofie dějin v širší veřejnosti spíše malou, a pragmatické hodnocení pravděpodobnosti úspěchu odporu za dané *momentální* dějinné konstelace sil naopak rozhodující úlohu.

Vzhledem k tomu, že v těchto místech je Gellner zřetelně kritický jak k Masarykově filozofii dějin, tak k oné české „pasivní akceptanci“, čtenář by asi uvítal, kdyby v textu našel i odpověď na otázku, jaká jiná, lepší filozofie dějin by bývala uchránila českou politiku od obou pohrom – Mnichova a února – a český národ od pohany pasivního poddávání se vnějšímu nátlaku. Přímou odpověď na tuto vnucující se otázku čtenář v knize však nenajde (kdyby chtěl na sebe vzít riziko odvozování Gellnerova názoru z některých v knize roztroušených poznámek, a zejména z eseje věnovaného B. Malinowskému, pak by musel jeho poselství k Čechům a Polákům vyjádřit asi v tom smyslu, že neměli rozbíjet staré Rakousko).

Co však v celém tomto eseji nápadně absentuje, je úvaha, nebo aspoň kloudnější zmínka o úloze toho třetího, a hlavního, aktéra, který rozhodoval o českých, polských a vůbec středoevropských osudech první poloviny století, a s nímž se s různým úspěchem porovnával jak Masaryk, tak jeho ideová a politická následovníci – zmínka o německém nacionalismu, v jeho rakouskouherském a meziválečném vydání. Bylo by jistě školometské vyžadovat od každého kroku tematicky specializované úvahy „komplexní“ pohled či „vyvážený“ přístup, přece jen však působí divně, vychází-li v podání této stati Mnichov jako něco, co měli „Češi“ se zrádným Západem, jako by tu nebyl ještě někdo třetí a hlavní. Rakousko-Uhersko zde vystupuje v postavě pražského místodržícího, o němž Gellner cituje Masarykova slova, že to byl „slušný člověk, s nímž se dalo hovořit dost otevřeně“, a doprovází to vlastním povzde-

chem, „jak příjemně, jak *gemütlich* se k sobě tenkrát politikové chovali!“ Člověk by se pak Masarykovi zrovna divil, proč vlastně Rakousko boural, když se k němu tak nóbíl pán choval tak slušně.

Je ovšem třeba podotknout, že o německém nacionalismu je vůbec v celém sborníku, věnovaném „setkáním s nacionalismem“, zmínka málo, a objevují se spíše okrajově, v jiném kontextu, nikde jako vlastní téma (platí to i o stati o Heideggerovi). Okolnost dosti překvapující, přihlédneme-li se k tomu, že islámský nacionalismus je v knize tematizován aspoň dvakrát třikrát, a k tomu, že samotný autor měl příležitost „setkat“ se s německým nacionalismem v jeho rasistickém vyšlechtění až příliš těsně.

Pokud jde o druhého z českých prezidentských „moralistů“, Gellner kritizuje hlavně Havlovu základní politicko-filozofickou tezi (odkazuje přitom zejména na „Letní přemítání“), podle níž lze diktátorský režim porazit „životem v pravdě“ – silou „lidské slušnosti“. U Masaryka Gellner jeho víru, že „pravda vítězí“, ještě poměrně toleruje vzhledem k tomu, že (1) Masaryk sám na ní podle Gellnera lpěl jen tenkrát, když potřeboval zdůvodnit své rozhodnutí postavit se v první světové válce proti Rakousku-Uhersku, tedy spíše pragmaticky než absolutně, (2) snaží se ji věcně podepřít určitou dějinně filozofickou koncepcí, byť nakonec mylnou a pro vlastní národ osudnou. Havlovu víru v moc pravdy a lidské slušnosti však Gellner pokládá za teoreticky „absurdní, neudržitelnou, a snadno vyvratitelnou“, jakkoli je z morálního hlediska „hrdinská a lidsky obdivuhodná“ (s. 125).

S odvoláním na jeden článek P. Pitharta Gellner tvrdí, že komunismus (u nás a ve východní Evropě vůbec) nebyl poražen vnitřním společenským odporem, a slušností už teprve ne, nýbrž „západním konzumerismem a militarismem plus záchvatem slušnosti a naivitu v Kremlu“. Právě Havel jako *dramatik* perfektně dokazuje, čím to je, že pravda *nevítězí*, a usvědčuje z nebezpečného omylu Havla *myslitele*. Jak Masaryk, tak Havel si zaslouží úcty za to, jak za pravdu bojovali – to ale neznamená, že máme přijmout jejich názor na moc pravdy v dějinách. Demokracie a slušnost v komunistických zemích nevítězila – spíše se

jako „černý pasažér“ svezla s vítězstvím, kterého dosáhl západní konzumerismus. Však to podle toho také po tomto vítězství vypadá: nejlépe se dnes mají nikoli ti slušní, nýbrž *nouveaux riches*, mezi něž se často dostali právě ti, kterým minulý režim nejlépe vyhovoval. Co jsou dnes platné Havlovy nářky nad tím, že „společnost, která se osvobodila, se v mnohém chová hůře, než když byla v okovech“ – i toto je jedna z cen, kterou se platí za sametovost.

I když Gellnerův výklad příčin kolapsu komunismu může být na celosvětové úrovni pravdě nejbližší, nezdá se, že by jej bylo možno bez námitek akceptovat jako plně vystihující vztah převážné části české společnosti ke komunistickému režimu. Jestliže už tato společnost, jak říká Gellner, „komunistický režim sice bez nadšení, ale z rezignace přijala“, třeba konstatovat, že ještě nejlépe se s ním zaranžovala po svém právě po „konzumeristické“ stránce – určitě spíše než s jeho lživostí a politickým útlakem.

Téma Masarykovy filozofie češství a Mnichova se v Gellnerově knize vrací ještě jednou, tentokrát v kontextu samostatné kapitoly, kterou věnoval Patočkově stati „Co jsou Češi“ a nadepsal „Znovuzrození zdola: zapomenuté počátky českého národního obrození“. Gellner zde připomíná charakteristické rysy Patočkova pojetí počátků českého národního obrození (jako jevu rodícího se v barokním *katolicismu* a zaměřeného *proti* osvicenství). Nesouhlasí ovšem s myšlenkou, že by zde šlo o obnovu, znovuvzkříšení někdejšího národa (jak známo, pro Gellnera národ je ideovým „plodem“ nacionalismu, a ten je strukturálně podmíněn industrializací, s ní souvisící nezbytnou modernizací státní administrativy, s jediným standardním státním jazykem). Podrobněji se seznamuje s Patočkovou kritikou české společenské, kulturní, politické a morální „malosti“, související s plebejským charakterem hlavní společenské síly. Česká „malost“ se projevuje egalitářstvím, omezeností horizontu národních snah na jazykovou a vůbec kulturní stránku národní identity, drobné zájmy a cíle a neschopností odvážných, velkých politických činů, přesahujících úzké národní obzory. Kvintesencí této české národní malosti je Patočkovi Beneš a jeho (a národní) kapitulace před mnichovským diktátem.

Patočkovu pojetí národa je tudíž podle Gellnera jednoznačně státně patriotické, nikoli kulturně či jazykově (národně) specifické. S Masarykem má společný rys v tom, že i on hledá pro národní existenci morální zdůvodnění v nadnárodních, univerzálních hodnotách – na rozdíl od Masaryka však zde nejde o univerzální hodnoty demokracie, rozumu, pokroku, ale o nadčasový *kult heroismu*. Není divu, že Patočka v jedné z esejí vydaných v *samizdatu* pokládá Nietzscheho za lepšího vůdce pro věk Hitlerů a Stalinů než Masaryka.

Nezdá se, že by se zrovna tato varianta nenacionalního patriotismu Gellnerovi plně zamlouvala. V každém případě si neodepře jednu šířavou poznámku: Patočka – peskující Beneše a Čechy za malost, kterou projevíli přijetím mnichovského diktátu, zatím co hrdinský národ by kladl odpor, třebas beznadějný – argumentuje také tím, že boj by byl vzhledem k německé převaze zřejmě velmi krátký, takže by obětí nebylo mnoho. Jak Gellner poznamenává, vskutku plebejská kalkulace, příliš nepasující k hlasateli nekompromisního heroismu. Patočkovy stesky nad tím, jak národnímu charakteru uškodilo, že po Bílé hoře Češi přišli o svou šlechtu, Gellner paroduje („vrať se, česká šlechtu, vše je odpuštěno, hlavně nás osvobod“ od lingvistického nacionalismu, egalitarismu a přizemnosti“) a podotýká s pohledem na českou přítomnost: „jména, jako Schwarzenbergové, Lobkowiczové a Kinští se znovu objevují ve veřejném životě. Přinese-li to ten efekt, který si Patočka sliboval, se teprve ukáže“.

Přes všechny výhrady k jednotlivým politicko-filozofickým koncepcím nepřestává Gellner zdůrazňovat mravní integritu, věrnost humanistickým zásadám, kterou intelektuálové jako Patočka, Havel, Sacharov osvědčili v odporu proti despotismu. Právě tato vlastnost zásadně chybí jinému mysliteli – Heideggerovi. Gellner se v recenzi dvou novinek věnovaných tomuto představiteli německé moderní filozofie soustředí na jeden charakteristický rys Heideggerova světového názoru i osobního života: nepřítomnost intelektuální i morální pevnosti, zásadovosti, přesvědčení. Jeho názory i chování vykazují jakousi klouzavou neuchopitelnost, dvojznačnost, kolísavost. Antiracionalistické, vitalistické prvky v jeho filozofii jistě vyhovovaly nacistické ideologii, přítom ale jej nelze

označit za ideologa nacismu (nacisté napadali „talmudismus“ jeho myšlení). Nepochybně si s nacisty ošklivě zadal hned po jejich příchodu k moci – a záhy poté se z přímé intelektuální a veřejné kolaborace stahuje, při čemž je ale obtížné určit, do jaké míry bylo původní přitakání i pozdější odmítnutí úplné a vycházelo z vnitřního přesvědčení, a do jaké míry šlo v obou případech o oportunismus.

Gellner přitom na druhé straně nikterak nezastírá, že jde o problém, jehož morální posouzení není vždy jednoduché. Pouští se do něj sám při příležitosti kritiky známého eseje Juli-ena Benda „Zrada vzdělců“, vydaného v dvacátých letech. Hlavní Bendovu tezi, podle níž vzdělanci zradili své poslání tím, že místo racionálního hledání univerzální pravdy se snížili k službě masovým politickým hnutím, Gellner usvědčuje ze stejné „zrady“, kterou Benda intelektuálům vytýká, protože nevědecky předpokládá existenci jakési věčné, univerzální a rozumem přímo uchopitelné Pravdy. Podle Gellnera právě důsledným dodržováním racionálních vědeckých postupů dochází moderní věda a filozofie k poznání, že platnost každého jednotlivého poznatku je podmíněná, relativní, a totéž platí i ve sféře mravní. Bendův osvícenecký požadavek, aby intelektuálové zůstali nezainteresovanými hledači univerzální pravdy, je ještě jednostrannější, partikularističtější a etice vědecké práce vzdálenější než chování oněch intelektuálů, kteří na základě racionálního vědeckého postupu docházejí k závěru o relativnosti a pragmatické funkci jednotlivých poznatků, a na základě tohoto závěru v praktickém životě se přihlásí k tomu či onomu politickému hnutí třídní, nacionální či jiné „partikulární“ povahy. Jak nemístné může být uplatňování rigorózních absolutních kritérií i na morálku vědců v jejich praktickém životě dokládá Gellner na příkladech obtížné volby, před kterou jsou v moderní době každou chvíli vystaveni – například v otázce přijatelného stupně kompromisu až spolupráce s totalitárním režimem v zájmu zabránění „většímu zlu“. To, co v určité situaci lze právem označit jako rozumný „politický realismus“ oproti „nezodpovědnému romantismu“ disidentů, se může jevit jako zrada poté, kdy disidenti dosáhnou ve své politické aktivitě rozhodujícího úspěchu.

Gellner si je ovšem vědom úskalí absolutního noetického a etického relativismu a spěchá ujistit, že mu nic není vzdálenější než dnes tak módní závěr, že je „tudiž všechno dovoleno“. Jestliže odmítá pohotové obviňování intelektuálů ze zrady a zdůrazňuje obtížnost hledání pravdy, neznamená to, že chce komukoli poskytnout „poznávací nebo morální *carte blanche*“. Pokud jde o to první, pak zejména ve sféře faktických informací o sociálním a přírodním prostředí se omezenost našeho poznání „nezfízeně a neodpovědně přehání“. A pokud jde o to druhé, „neříkám, že ke zradě vzdělců nikdy nedošlo“. Jako jeden z nepochybných projevů takové zrady označuje Gellner „záměrné ignorování pravdy v zájmu věrnosti doktríně“ a jako příklad uvádí Sartra, který odmítl uveřejnit nebo aspoň přiznat fakta o stalinismu, protože by to mohlo nahlodat sebe-důvěru francouzské dělnické třídy. Nicméně i v těchto souvislostech je Gellner opatrný v odsudcích, protože i „nedbání na následky ve jméno věrnosti zásadě“ může samo být určitým druhem úniku před odpovědností. Dochází pak v závěru eseje k rezignujícímu konstatování, že sám „neví, jak se úspěšně vypořádat s problémy tohoto rázu.“

Jak tato, tak řada dalších statí tohoto sborníku se dotýká problematiky nacionalismu jen dosti volně, a pokud, tak spíše v tom či onom velmi specifickém aspektu. Pouze u dvou statí dává jejich téma autorovi příležitost prezentovat vlastní pohled na vznik a vývoj nacionalismu v ucelenější, byť koncizní formě. První z nich – „Od příbuzenství k etnicitě“ – byla původně adresována sovětskému odbornému publiku a seznamuje je s hlavními myšlenkami autorovy teorie nacionalismu, rozpracovanými v základním Gellnerově díle („Národy a nacionalismus“). Pro původního adresáta, ale i pro jiné čtenáře, může být výklad přitažlivý tím, že vychází z kritiky omylu *společného* „jak marxismu, tak klasické liberální teorii a značné části moderní sociologické teorie“, podle nichž „čím více industrializace, tím méně kulturní a tudíž i etnické diferenciacie“ – a „tudíž“ i postupný pokles politického a společenského významu nacionalismu.

Podle Gellnera reálný společenský vývoj ovšem ukázal, že nacionalismus neodumřel, nýbrž naopak jeho síla trvá, ne-li vzrůstá. Chy-

ba výše uvedeného sylogismu spočívala podle Gellnera v tom, že industrializace sice vedla k potlačení významu různých kulturních diferencí vlastních agrární společnosti, zároveň však podstatně posílila (v důsledku svých nároků na kvalifikaci a abstraktní komunikaci) celospolečenský význam vysoké kultury a jejího osvojení jako podmínky společenského vzestupu a jednotného jazyka jako prostředku zajišťujícího hladké fungování národní ekonomiky, integrujícího každou státní jednotku kulturně a politicky a dodávajícího jí specifický etnický kolorit. Ve státních útvarech, jejichž obyvatelstvo bylo výrazně jazykově, a tím i sociálně diferencováno, se boj proti sociální diskriminaci skupin etnicky od vládnoucí vrstvy odlišných stává bojem za národně politickou emancipaci – etnické povědomí se mění v povědomí národní, s nacionalismem jako ideologickou a politickou doktrínou. Uvedené dva mechanismy se tudíž postaraly o to, že s nástupem, rozšířením a intenzifikací industrializace, a navzdory některým jejím kulturně unifikujícím důsledkům, nacionalismus se v 19. a 20. století nezmínil, nýbrž zesílil, živen prostorovou nerovnoměrností ekonomického vývoje.

Až sem by bylo podle Gellnera možné chápat kritiku marxistické i liberalistické teorie vztahu mezi industrializací a etnicitou jako kritiku pohybující se ještě *v rámci* historicko-materialistického pojetí společenského vývoje – spojuje totiž nacionalismus geneticky se základním způsobem výroby dané dějinné formace, i když s větším ohledem na společenskou empirii než toporná marxistická teorie klasického střihu. Podle Gellnera se však jeho pojetí vztahu mezi industrializací a nacionalismem liší od marxistického ve dvou důležitých bodech: (1) u industrializace připisuje klíčovou roli nikoli vlastnictví kapitálu, nýbrž fungování a důsledkům moderního způsobu výroby, (2) na rozdíl od marxismu si je plně vědom síly politického nacionalismu.

Přesto se Gellner nedomnívá, že by jeho vlastní teorie byla schopna vysvětlit všechny aspekty nacionalismu, zejména současného, a že by z ní bylo možné odvodit jednoznačné závěry, pokud jde o jeho budoucnost. Lze z ní sice čerpat „částečný optimismus“, a to tehdy, jestliže společenství etnicky odlišná a z toho důvodu konfliktní dosáhnou „rozumné rovnos-

ti“ v předpokladech svého ekonomického rozvoje, budou jejich vzájemné spory, podporované etnickou odlišností, postupně mizet. Na druhé straně však Gellner přiznává, že jeho teorie není s to vysvětlit, proč například anglofonní Kanaďané tak lpí na vlastní politické samostatnosti, když neexistují žádné překážky bránící v tom, aby žili v politickém rámci USA, aniž by své životní zvyklosti museli kvůli tomu měnit.

Trochu rezignovaně Gellner uzavírá, že když už jsme porozuměli kořenům nacionalismu, musíme se naučit žít s jeho plody, ať se nám to líbí, nebo ne. Jednotlivcem osvojená, etnicky zabarvená kultura se stala daleko silnější složkou osobní identity než kdykoli dříve a etnická příslušnost nahradila rodové příbuzenství jako hlavní zdroj získání osobní identity.

Druhá příležitost k prezentaci vlastního pojetí nacionalismu se Gellnerovi naskytla při recenzi anglického vydání české studie M. Hrocha o sociálních předpokladech národního obrození v Evropě (Cambridge 1985). Knihu, která se setkala v zahraničí s velikým a pozitivním ohlasem, oceňuje i Gellner nejen pro „jedinečné bohatství empirického materiálu“, ale i jako vážný pokus o sloučení neslučitelného: marxistického pojetí dějinného vývoje včetně marxistického pojetí geneze a povahy nacionalismu a zároveň chápání národa jako reálně existujícího jevu, na třídní diferenciaci nezávislého a na ni neredukovatelného. Podle Gellnera Hroch *správně* vidí souvislost mezi přechodem od feudální k industriální (v Hrochově terminologii: kapitalistické) společnosti a zrodem *moderního* národa a nacionalismu, oba procesy však *chybně* traktuje jako navzájem nezávislé, zatímco podle Gellnera nacionalismus (a s ním i představa o existenci národa) je součástí, aspektem či důsledkem strukturálních potřeb společnosti souvisejících s historickým procesem industrializace. Na rozdíl od Hrocha se tudíž Gellner nedomnívá, že v tomto procesu jde o „obrození“ něčeho, co existovalo už dříve jako jeden ze základních jevů společenské organizace. Na druhé straně však Hrochovi vytýká, že soustředěním na pouze jednu z variant národního hnutí, tj. na národní *obrození malých* národů, přehlíží fakt výskytu premoderních nacionalismů či „proto-

nacionalismů“ už za renesance a reformace, ne-li dříve, za strukturálních změn předjímajících některé ze změn provázejících později proces industrializace (Gellner se zde zmiňuje o husitech a Janě z Arku a diví se, proč v české knize o nacionalismu odkaz na Jana Husa chybí). S polemickým zahrocením vůči „alternativní vizi“ posuzovaného autora resumuje Gellner v závěru stati trest vize vlastní: ani třídy, ani národy nejsou permanentním „vybavením“ dějin – vznikají a nabývají společenského významu teprve za specifické sociálně ekonomické formace – industrializace – kdy se ze strukturálních důvodů mění dosavadní vztah mezi distribucí moci a kultury směrem ke konvergenci hranic společenských jednotek kulturně a politicky homogenních, přičemž třídy a národy jsou společenskými nositeli či zprostředkovateli tohoto mnohdy konfliktního transformačního procesu.

U žádného z myslitelů, s jejichž dílem se při svých „setkáních s nacionalismem“ Gellner vypořádává, není toto vypořádání tak vlídné a souhlasné jako v případě Bronislawa Malinowského. S jemnou špičkou naznačující výjimečnou existenci něčeho, co je jinak *contradictio in adiecto*, nazývá příslušnou kapitolu „Nenacionalistický Polák“ a zamýšlí se v ní nad posledním dílem světově proslulého kulturního antropologa (*Freedom and Civilization*). V Gellnerově podání zde Malinowski, vycházející z dobrých zkušeností s britskou koloniální správou v Africe (proto se stavěl proti dekolonizaci za každou cenu) a s rakousko-uherskou správou v c.k. Haliči, navrhuje pro poválečné uspořádání světa *silnou* Společnost národů, která by „nepřímou formou vlády“, jako to uměli Britové a Habsburkové, uskutečňovala politickou moc v jednotlivých národních společenstvích politické nezávislosti sice postřádajících, ale o to svobodnější a tvořivější se rozvíjejících *kulturně*. Jak svým politickým antinacionalismem, tak svým důrazem na kulturní stránku života je Malinowski zřejmě Gellnerovi blízký. V Gellnerově lapidárním vyjádření by vláda Společnosti národů jako každá jiná vláda obstarávala takové funkce, které „zná v Krakově každý školák, ale kupodivu nechápe leckterý ze západních politologů“ – tj. (1) zabráňovala národům, aby se vzájemně pobíjely, (2) chránila národní kultury, neboť

pouze ony činí život smysluplným a bohatým (žertěř Gellner dodává – v roce 1987 – ještě funkci č. 3: „chránila národy před Rusy“).

Možná, že světová vláda, jak ji viděl Malinowski, není uskutečnitelná – zatím, nebo vůbec. Pokud ale někdy nějaká vznikne, pak by určitě měla vypadat tak, jak to Malinowski doporučuje. Gellner sám si ale prý dovede docela dobře představit, že by Anglii z pověření Společnosti národů vládl z některého londýnského suburbia místodržící – „dejme tomu nějaký habsburský arcivévoda nižšího rangu“, zatímco symbolické a rituální funkce by i nadále obstarával Buckinghamský palác a anglikánská církev. Rozkvět těchto funkcí a kulturního života by Anglii vynahradil ztrátu toho, na čem tak lpí – „politické nezávislosti a nezávislosti vývoje inflace“.

Vývoj, jaký prodělává Evropa během deseti let od vzniku tohoto eseje, psaného pár let před rokem 1989 a před Maastrichtem, se zdá potvrzovat oprávněnost jak Gellnerova optimismu, pokud jde o možnost dosažení cíle, tak Gellnerových obav z překážek, které bude nutno překonat na cestě k vytvoření nadnárodní politicky suverénní instituce – v Anglii i jinde. Jen ta symbolická funkce Buckinghamského paláce v rozporu s Gellnerovou vizí nějak hupuje.

Jako každé Gellnerovo dílo, i tato kniha se čte velmi dobře. Přispívá k tomu jednak autorovo umění vystihnout a pregnantně vyjádřit to, co pokládá za podstatné, jednak stylistická bravura, s níž text prošpikovává slovními i myšlenkovými hříčkami, popichujícími narážkami atp. Někdy se ovšem nelze ubránit podezření, nenesou-li tato stylistická ozvláštnění část viny i na vyhraněnosti až jednostrannosti některých klíčových tezí, které asi u leckterého čtenáře vyvolají pochybnosti a dokonce protest. Platí to zejména o již zmíněném odvození bankrotu československé politiky i národní rezistence v roce 1938 a 1948 z Masarykovy filozofie dějin a o Gellnerově nadmíru benevolentním pohledu na Rakousko-Uhersko. I kdybychom přijali jeho názor, že představa o Rakousko-Uhersku jako žaláři národů je hloupost, stěží lze akceptovat druhou část téhož prohlášení, že totiž šlo spíše o „mateřskou školku národů“.

Přitažlivost sborníku zvyšuje vysoká aktuálnost pojednávaných témat, s bystrými ana-

lytickými i hodnotícími postřehy k řadě významných jevů nejsoučasnější mezinárodní i národní reality (problematika islámského nacionalismu, morálního posouzení různých variant spolupráce intelektuálů s totalitním režimem). Český čtenář také vychutná drobné, leckdy jen několikastrové komentáře, jimiž Gellner omarkuje některé svérázné společenské a kulturní rysy polistopadového vývoje.

K vlastnímu teoretickému pojetí nacionalismu, jak je známe z hlavního Gellnerova spisu zabývajícího se daným tématem, nepřináší kniha něco zásadně nového, a nebyla tak ani zamýšlena. Snad jen poněkud výrazněji než v základním díle se v poznámkách na různých místech textu roztroušených vyskytuje upozornění na existenci jistých prekursorů nacionalismu v předindustriálních společnostech, a upozornění, že jeho vlastní teorie nacionalismu si nedělá nárok na to, že by poskytovala úplné vysvětlení tohoto jevu. Její hlavní vědecký přínos shledává autor i v této knize ve vy-

světlení vzniku a prosazení nacionalismu, zatímco pro vysvětlení persistence nacionalismu a jeho některých extrémních forem sama o sobě dostatek argumentů neposkytuje. Tyto koncese však obsahuje i poslední kapitola jeho hlavního díla, takže lze mluvit nanejvýš o posílení akcentů, nikoli změně názoru.

Trvá, ba posílen je v této knize také důraz na sílu nacionalismu, v politickém i sociálně psychologickém smyslu – o oprávněnosti tohoto akcentu se autor mohl znovu přesvědčit při psaní předmluvy ke sborníku, kdy denní zprávy přinášely v tomto ohledu samé *bad news*. Přesto se Gellner domnívá, že v širším mezinárodním měřítku a v dlouhodobější perspektivě lze být optimistou: nacionalismus sice „neztratil nic ze svého významu“, avšak operuje už ve změněném „ideovém kontextu“, a navíc „lidé mají více co ztratit“, takže situace je lepší než dříve.

Lubomír Kotačka

Jiří Gabriel, Lubomír Nový, Jan Zouhar, Josef Krob a Helena Pavlincová (red.): Česká filozofie ve 20. století I.: Směry, osobnosti, problémy
Česká filozofie ve 20. století II.: Biograficko-bibliografický slovník

Brno, Vydavatelství Masarykovy univerzity 1995, 361, 186 s.

Jestliže jsem během svých univerzitních studií měl některou knihu upřímně nerad, byla to *Československá filosofie* Josefa Krále (z roku 1937) – soubor jmen, názvů knih a životopisných dat, který měl s filozofií pramálo společného. Aspoň tak se to jevílo tehdy mně, studentíkovi plnému mladistvého (tehdy ještě navíc marxistického) kriticismu. Teprve po letech, když jsem zjistil, co se dokonce s prostou faktografií dá „udělat“, vezme-li ji do rukou řádný marxisticko-leninský kádruvač, ocenil jsem Králův smysl pro akademickou etiketu zejména v těch místech, kde se má vyjádřit o svých odpůrcích a oponentech. Královy informace o Emanuelu Chalupném a zejména Inocenci A. Bláhovi, čteme-li je dnes, jsou příkladem decentnosti a jemné ohleduplnosti – tak velice se časy změnila... S tímto decentním

Králem měl kádruvač Antonín Vaněk, který se do podobně založeného díla v oboru sociologie (s přirozeným přesahem do filozofie) pustil v 70. a 80. letech, společnou jenom píli a ambici, nic více. Nezapomeňme ale také, že svod ideologické zaujatosti v 30. letech byl téměř nulový ve srovnání s intenzitou téhož svodu nejen v době normalizační, ale dokonce v naší obrozené či znovuzrozené demokracii: co je totiž snadnějšího než kopnout si pro změnu naopak do marxistů – zejména tvoří-li jejich mocenská dominace téměř polovinu století a je-li takové kopnutí dnes již opravdu bez rizika.

Tedy: podařilo se neuvěřitelné. Gabriellova, Nového a Zouharova brněnská skupina navázala nejen na faktografickou pečlivost a informativní hutnost Královu, ale i na jeho akademickou etiketu. Navázala, ač se nikde o tom nemluví, jistě i na snahy brněnského Jana Macků o podání objektivního obrazu dějin československé sociologie z let šedesátých a opřela se o pozitivní momenty obsažené v některých podstatných částech *Antologie z dějin českého a slovenského filozofického myšlení* (1989, ed. Miroslav Pauza). Dva svazky, jež máme dnes před sebou, jsou všim, kromě ideologického kádrování a světonázorového

známkování. Jsou především a se vším všudy faktografickým přehledem, na můj vkus však přece jen stále ještě trochu chaoticky členěným a v mnoha ohledech evidentně disproportionálním. Takovouto námitku dokáže ovšem zformulovat a doložit i čtenář jen velmi průměrně v tématu orientovaný. Dodávám tedy, že autoři zřejmě volili jediný myslitelný kompromis, který se nabízel, chtěli-li čtenáři *rychle a bez zbytečných prodlev* prezentovat více či méně soustavně výsledky své rozsáhlé heuristické i analytické činnosti.

Proto má práce vlastně trojí strukturu: 1) Dělí se na část věcnou a na část biograficko-bibliografickou, tedy na „naraci“ a „faktografii“, což je vyjádřeno formálně tím, že kniha vychází ve dvou svazcích. 2) v části „narrativní“ se dělí časově na první a druhou polovinu století – dělení, jež je mechanické jen zdánlivě, uvážíme-li, co pro vývoj filozofie znamenalo „Únorové vítězství“ pracujícího lidu (zásadní cézura v dějinách českého filozofického myšlení je totiž skutečně vedena až rokem 1950, rokem 100. výročí narození TGM. jehož způsob připomenutí jasně odpověděl na otázku, jak to s filozofií nová mocenská garnitura vlastně myslí), 3) první svazek je členěn na část historicky systematickou (rozdělenou na dva úseky rokem 1950) a na část „problémovou“ nazvanou *Několik sond* (jde o sondy do etiky, brněnské školy právní a normativní teorie, filozofie dějin a techniky a o nápaditou sondu *Filozofické motivy v krásné literatuře*). Významný je i podtitul knihy, který také něco o strukturační a obsahu práce napovídá – *Směry, osobnosti a problémy*. Je to však náповěda nepřesná, protože takto kniha členěna není – ze směrů jsou samostatně pojednány pozitivismus, fenomenologie, katolická a protestantská filozofie (jde-li o „směry“) a marxismus, z osobností vlastně jen Masaryk a Patočka (ostatní mají větší či menší medailónky).

Netřeba rozvíjet, že filozofie a sociologie spolu nejen historicky i aktuálně souvisely a souvisejí, netřeba opakovat, že pro světovou sociologii je příznačná dokonce jakási personální unie s filozofií (Comte, Marx, Weber, ale i Durkheim, Simmel atd.). A platí to i pro sociologii českou – vrcholky české sociologie téměř splývají s vrcholky české filozofie (TGM, J.L.F.), nikoliv však naopak, ačkoliv sociologic-

kou inspiraci lze nepochybně nalézt nejen u Patočky, tam víceméně samozřejmě, ale třeba i u Ladislava Klímy. Většina sociologů 60.-80. let hodných toho jména ve filozofii začínala (Dubská, Machonin, Strmiska, Slejška, Alan aj.), u některých pak je nejasno, kam je vůbec „disciplinárně“ řadit (platí to pro část filozofie v emigraci, kde jsou přesahy z filozofie do sociologie přímé nebo zprostředkované zejména etikou zcela běžné – Bělohradský, Preisner, Kohák). Již z tohoto důvodu by měl knihu *Česká filozofie ve 20. století* český sociolog pokládat za dočasnou substituci neexistujících dějin československé sociologie. Ostatně partie věnované sociologům-filozofům patří k těm dobf, dokonce nejlépe napsaným. Nový tentokrát vypráví svého Masaryka optikou tří dichotomií – protestantismus-katolicismus, reforma-revoluce, demokracie-teokracie, takže nezáviděníhodného úkolu psát o Masarykovi v dnešní záplavě masarykián se zhostil navýsost důstojně. Výtečně je napsán J. L. Fischer, osobnost z největších, přímo prototyp „ambivalence“ moderního myslitele, autor stavějící svou koncepci na řádu, hierarchii, struktuře, celku, vazbě a současně poukazující na roli spontánního řádu a na fakt „kvalitativního kosmu“, autor, který začal s analýzami problému evropské racionality dávno před tím, než se toto téma stalo flašinetářským tématem pokleslé postmoderny, totiž v 30. letech. J.L.F. se svou vírou v to, co se dnes s pohrdáním označuje jako „sociální inženýrství“, by asi před našimi tržními komosomolci neobstál, ale kdovi? Jeho břitké pero by snad dokázalo vyložit, že problémy nejsou tak jednoduché, jak se jeví „čtenářům jedné knihy“ (buďto Marx, buďto Hayek), protože existuje „dialektika“ kvalitativního a kvantitativního, spontánního a řízeného, živelného a skladebného.

Ad vocem dialektika: marxistickému myšlení je věnována pozornost z hlediska dnešní optiky a potřeby přiměřená, z hlediska časů budoucích pravděpodobně disproportionálně velká. Autoři jako by se řídili zjištěním J. L. Fischera, že „marxismus byl vlastně jediným vyhraněným směrem, který se postavil proti kapitalismu s ideologickou základnou dosti širokou, aby skýtala názorovou a politickou oporu tomuto boji“, a jako by se pokusili demonstrovat na českém marxismu ony tři fáze,

kteří dávno identifikoval Leszek Kolakowski – vznik, rozvoj a úpadek. Část věnovaná prvorepublikánskému marxismu je věčná, dokonce místy objektivně (například osobnost Karla Gollata-Gorovského, který však vypadl ze slovníčku). Oceňuji odvahu vypovídat („vydat svědectví“) o době, v níž dokonce snad většina jmenovaných, popisovaných a analyzovaných autorů žila, a spolupodílela se tak či onak na její podobě. Je to výpověď a svědectví věčné a místy, zdá se mi, až příliš gentlemanské (nejmve vztahu k tupým nebo rafinovaně podlým normalizátorům typu Josefa Mužíka, Ivana Hruzy či Jindřicha Filipce, kteří si nějakou míru své vlastní viny nikdy ani na chvíli nepřipustili). Věcnost shledávám v objektivním posudku například díla Jindřicha Zeleného či Radovana Richty, myslemež si o jejich lidských kvalitách cokoliv. Autoři nepodlehli svodu ztotožnit filozofa s osobností mravně zcela integrovanou, neku-li neposkvřenou – a přece – kolik jich česká filozofie má. A kolik jich má z doby zcela nedávné. Sociologie česká nemůže postavit ani z hlediska závažnosti díla, ani z hlediska mravních kvalit téměř žádný

ekvivalent Patočkoví, Hejdánkovi, Neubauerovi, Paloušovi, Sokolovi, J. B. Trojanovi, ale ani ovšem Preisnerovi či Bělohradskému.

Vytýkat brněnskému pokusu nechci téměř nic, ač se nabízí otázka, proč je probíha Pražský lingvistický kroužek odbyt poznámkou pod čarou (!) nebo proč má Václav Navrátil větší textový rozsah než J. L. Fischer, proč Halík má odstavec a Štampach řádek. Dějiny české sociologie, jež by měly vytvořit někdy v dohledné budoucnosti důstojný komplement brněnskému prvnímu pokusu, se ze zkušenosti letu této první vlaštovky musejí poučit: snad v tom, že budou méně „královské“ a více problémové. Sám fakt, že se máme z čeho poučit, je záviděníhodný. Poznámka poslední: filozofický dissent vydal, vydává a bude vydávat své plody, tato kniha to přesvědčivě dokládá. Skutečnost, že sociologie žádný dissent neměla, se jí vrací nejen v absenci osobností a děl, ale i v tom, že ji mustrují ti, kteří by měli pracovat a o některých věcech raději mlčet. Pro ně totiž platí okřídlené *Si tacuisses philosophus mansisses*.

Miloslav Petrušek

Zygmunt Bauman: Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie

Praha, SLON 1996, 233 s.

Nekonvenční úvod do sociologie Zygmunta Baumana se dostává do rukou českého čtenáře jen krátce poté, co měl možnost přečíst si jeho *Úvahy o postmoderní době*. Nakladatelství SLON mělo v obou případech nepochybně šťastnou ruku. Přesto může být čtenář, jenž by rád viděl v sociologii řádnou, pozitivisticky téměř exaktní vědu uveden do jistých rozpaků.

Porovnáme-li totiž úvod do sociologie s brilantními esey pro postmoderně pokročilé, zjišťujeme že obecná či teoretická sociologie nemá v sobě nic z kumulativní povahy řádné vědy. Eseyům lze velmi dobře porozumět i bez prostudování úvodu a úvod na nejednom místě poskytuje hlubší a na zamyšlení náročnější rozbor než eseje.

Zbavuje-li nás Bauman takto názorně iluzi o sociologii jakožto standardní vědě, ponechává nám ovšem místo pro jinou klasifikaci. Nemůžeme-li sociologii dělit podle jednoduchých a

elegantních pozitivistických kritérií na vědeckou a nevědeckou, můžeme ji nieméně dělit na kvalitní či nekvalitní, slušnou a mizernou. Obě Baumanovy knihy patří nepochybně do kategorie kvalitních a velmi slušných.

Bauman vidí úkol sociologie ve snaze činit lidi vnímavějšími k okolnostem jejich životů a vést je k větší toleranci růzností, jimiž je současný svět na každém kroku obklopuje. Je to vymezení stejně tak ušlechtilé, jako hluboce defenzivní. Musí takovým být, nemá-li být sociologie obviňována ze snah o sociální inženýrství. Avšak disciplína, která sebe sama vymezí jako snahu o zvýšení vnímavosti člověka k jeho vlastní existenci, riskuje velice mnoho. Uniká sice možnému nařčení z direktivistických choutek či dokonce z levicové zvrácenosti, vystavuje se však konkurenci docela mocných soupeřů. Vždyť také umění, filozofie či náboženství chtějí a dokáží učinit člověka vnímavějším k okolnostem jeho života.

Jestliže sociologie nabízí, že „může vybrousit naše smysly“ a „dokořán nám otevřít oči“ (s. 20), abychom své životní situace vní-

mali ostřeji, obávám se, že poptávka po ní bude dost silně pokulhávat za poptávkou řekněme po józe, která nám navíc ještě slibuje udržet stihlou linii. Na druhé straně ti, kdo se cítí být realitou podvedeni, tedy například chudí, nezaměstnaní či rasově diskriminovaní, budou zřejmě živě pociťovat jiné potřeby, než mít jen dokořán otevřené oči. Sociologie jim však více nepomůže.

Není Baumanovou chybou, že sociologie se profiluje jako vhodná disciplína schopná (v ideálním případě) poněkud kultivovat relativně zajištěné a relativně bezstarostné příslušníky středních vrstev. Chyba je na straně těch čtenářů, kteří si tuto její podmíněnost snad ještě stále brání přiznat.

Jednotlivé kapitoly Baumanova úvodu staví proti sobě vždy dva protivné póly: my a oni, svoboda a závislost, domácí a cizinci, komunitní vzájemnost a organizační formálnost, darování a směna, příroda a kultura. Takové kladení má zvýraznit ústřední problém života v moderní společnosti, tedy problém volby. Bauman je ovšem sociolog a nikoliv tendenční ideolog, takže si jasně uvědomuje frázovitost řeči o neomezené svobodné volbě. Samotná volba v podmínkách komplexní společnosti podléhá totiž téže dichotomizaci, jaké podléhají i všechny alternativní předměty našeho rozhodování. Samotná volba je vždy mnohonásobně podmíněným kompromisem mezi zdánlivými svobodami a skutečnými podmíněnostmi.

Naše svoboda je vždy vpletena do rámce institucí, které jsme si nevybrali, říká Ulrich Beck. Naše svoboda je omezena na pole, jehož hranice jsme my nevytýčili, konstatuje Daniel Gaxie. A jestliže také Zygmunt Bauman soudí, že vcelku nemáme příliš svobody určovat okolnosti, za nichž je nám dáno svobodně se rozhodovat, není v tom nic příliš objeveného a nového.

Nijak objevná není ani samotná dichotomizace, která tvoří kostru Baumanových kapitol. Ta je naopak v sociologické literatuře zcela běžná, což nepochybně souvisí s výchozím dvoupólovým modelem, jenž teoretickou sociologii již půldruhého století inspiruje, tedy s protikladem tradiční a moderní společnosti. Cenné a podnětné je ovšem to, že Bauman ve stavuje ono dvoupólové vidění moderní sociologie do kulís každodenního života a rutinního

rozhodování. Nepochybně tím oslabuje jinou dichotomii, která od jejího zrodu sociologii zatěžuje. Jedná se o různost perspektiv pohledu školeného sociologa a pohledu běžného člověka zvyklého pohybovat se v rámci svého přirozeného postoje.

Právě zde, domívám se, spočívá hlavní síla knihy. Její autor se dokáže vyhnout smutnému dilematu, jež na sociology referující o světě nesociologů na každém kroku číhá. Bauman nepropadá ani pokušení sociologů pěších (řečeno spolu s Mertonem), tedy těch, kteří se spokojují přepisem běžných banalit do obtížně srozumitelných číselných kódů. Nepropadá ovšem ani pokušení sociologů planě teoretizujících, pro něž je postmoderna vítanou příležitostí, jak na sobě nedat znát, že už ani sami sebe tak docela nechápou.

Baumanův výklad, jak již řečeno, je postaven na dichotomiích. „A protože žádná dichotomie – žádná bipolární klasifikace – neodpovídá komplexnosti lidské situace, snaha vnutit ji mnohotvárné realitě, vytváří značnou ambivalenci, jež neustále přizívá nebezpečí chaosu a navždy odsunuje dosažení zamýšleného řádu.“ (s. 175)

V knize samotné je toto riziko dokumentováno výběrem jednotlivých autorů i celých sociologických paradigmat, která jsou v kontextu sociologického přemýšlení vyzvednuta. Je zcela opomenut R. K. Merton, nejcitovanější ze světových sociologů, který se v rovině teorií středního dosahu dotýká světa každodennosti na mnoha místech a velmi sugestivně. Z velkých paradigmat sociologického myšlení je nejméně využíváno paradigma teorie konfliktu, snad aby nebyl narušen laskavý a vůči všem vstřícný tón vyprávění. Tyto určité jednostrannosti napravuje ovšem Bauman z velké míry v závěrečném přehledu literatury, kterou doporučuje k dalšímu čtení. Tento přehled, spolu s Petruskovým doporučením řady knih dostupných v češtině, vytváří méně konsenzuální a méně uzavřený pohled na pole sociologického myšlení, a to i za cenu toho, že jsou v něm uvedeny studie co do svého záběru i mezinárodního ohlasu často nesouměřitelné.

Baumanova kniha je, pokud je mi známo, prvním úvodem do sociologie, který v nikoli nepodstatném kontextu důrazně připomíná vysoce rizikové ekologické souvislosti fungování

lidské společnosti. Existenci ekologických rizik přitom pojímá nikoli jako okrajový produkt jinak progresivní lidské činnosti, ale jako odvrácenou stranu jistého jednostranného zaměření moderního rozumu a celého způsobu moderní organizace vědy a ekonomiky. Snad proto marně hledáme v rejstříku zmíněné knihy natolik pro sociology posvátné výrazy, jako je pokrok, modernizace či prosperita. Namísto toho v jejím závěru nalézáme zamyšlení nad způsoby manipulace moderním konzumentem, analýzu skutečných funkcí reklamy i kritiku

iluzí, podle nichž si můžeme svou vlastní identitu kdykoliv jít obstarat na trh s jeho rovností pro solventní. Závěrečné pasáže tak přecházejí ve (stále stejně vlnidnou a tolerantní) kritiku společnosti, v níž by „nemělo zůstat nic, co se nedá koupit za peníze“ (s. 202).

Byť úvod do sociologie Zygmunta Baumanova obsahuje i tyto pedagogicky ne zcela vhodné pasáže, lze jej, domnívám se, ke studiu doporučit, a to rozhodně nejen začátečníkům.

Jan Keller

Bernard Michel: Nations et nationalismes en Europe centrale, XIXe-XXe siècle

Paris, Aubier 1995, 321 s.

Inspirován příkladem Ernesta Gellnera, odvážil se Bernard Michel, profesor pařížské univerzity, ředitel Centra pro výzkum současné střední Evropy a předseda Mezinárodní komise pro slovanská studia, vstoupit na tenký led středoevropského etnického problému. Když Ernest Gellner mohl v Praze založit seminář pro zkoumání národnostní otázky, proč by se renomovaný znalec dějin střední Evropy v 19. a 20. století a následovník Ernesta Denise a Victora Tapié v přátelství k českým historikům, Bernard Michel, nemohl pokusit o vlastní výklad národnostní otázky ve střední Evropě. Naneštěstí už nikdy nemůže dojít k živé diskusi mezi oběma badateli, která by byla mohla zprostředkovat pro nás nesmírně zajímavým způsobem pohled zvenčí na otázku nacionalismu ve střední Evropě.

Podle nakladatelské reklamy je Michelova kniha psána především pro západního čtenáře, kterému má pomoci orientovat se v problému, k němuž v době války v bývalé Jugoslávii masmédiu denně přinášela drastické ilustrace. Na obrazkách či v novinách se neobjevilo kvalifikované vysvětlení situace ze strany vědy, jak tomu bývá, když se jedná o problémy medicíny, přírodních věd či techniky. Bernard Michel se domnívá, že bylo chybou, že nebyli přizváni historikové, aby neinformované veřejnosti vysvětlili působení nacionalistických mýtů. Jestliže sociologové, filozofové, psychologové nemají dostatek prostředků a sil věnovat se těmto problémům, je třeba dát slovo

historikům, když západoevropské společnosti byly válkou v bývalé Jugoslávii vyburcovány z letitého nezájmu o střední a středovýchodní Evropu.

Může však historik přispět k objasnění národnostního konfliktu, který se vynořil pro Západ zcela nečekaně s rozpadem sovětského impéria? Bernard Michel se domnívá, že historik je k tomu plně kvalifikován. Sám pokládá za historické ohnisko etnických problémů habsburskou monarchii, která se rozpadla v roce 1918. I bosenský konflikt je konec konců problém vzniklý v jednom z jejích nástupnických států. Jako vedoucí badatelského centra o současné střední Evropě je Bernard Michel podrobně seznámen se starší i současnou literaturou o oblasti sahající od Haliče po Bosnu a od Čech po Sedmihradsko. Je třeba ocenit jeho snahu o utřídění bezbřehého množství materiálu prostřednictvím volby deseti základních otázek, kterým se věnuje v deseti kapitolách své práce.

V první kapitole celkem snadno s pomocí knihy Geoffreya Moranta o středoevropských rasách, vydané krátce po Mnichovské dohodě v roce 1939, odmítá teorii o rasové nadřazenosti a podřazenosti, pro niž nelze nalézt vědeckým výzkumem doložený důkaz. Rovněž otázka dorozumívacího jazyka ve střední Evropě, pojednaná v druhé kapitole, není schopna utvořit páteř výkladu. Přesto „jazyková otázka“ skýtá autorovi mnoho látky ke srovnávacím studiím. Pro český postoj považuje za typickou Masarykovu výzvu z roku 1912, abychom nepovažovali národní jazyk za věc posvátnou, nýbrž pouze za nejpříhodnější prostředek k vyjádření našich tužeb, přání a citů. Důklad-

nější znalec Masarykova díla však patrně namítne, že v *České otázce* se ani Masaryk neubrání osudné hierarchizaci středoevropských kultur, když napsal: „Němci nám Čechům mohou ukazovati na svou literaturu, kulturu a velikost – avšak ani toho, ani onoho Maďaři nemají. Kulturní stav maďarského lidu je nižší než lidu slovenského a literatury značnější Maďaři nemají ještě dnes a dokonce žádné neměli v době Kollárově.“ (T. G. Masaryk: *Česká otázka*, Praha, vyd. 1924, s. 68).

Není patrně v silách ani tak velkého znalce minulých i současných národnostních poměrů ve střední Evropě, jakým nesporně je Bernard Michel, sladit či konfrontovat všechny názory, které se vyskytují a vyskytovaly v evropské literatuře o středoevropském problému posledních dvou století. Třetí kapitola věnovaná srovnávacím dějinám středoevropských národů proto vyjadřuje především mínění autorovo, s nímž nutno souhlasit především v tom bodě, že v kolektivním vědomí střední Evropy mají mnohdy větší úlohu „historické mytologie“ jednotlivých národů a národností než seriózní práce profesionálních historiků. Tento autorův názor ovlivnil i další kapitolu, věnovanou převážně středoevropské politice po rozkladu komunistických režimů. Bernard Michel se domnívá, že i víra v demokratické tradice střední Evropy je svým způsobem mýtem. Rozpad Jugoslávie i Československa považuje za důsledek nedostatku politické kultury a zaplnění prázdného prostoru nacionalismem.

V páté kapitole ovšem je tento soud zpochybněn užitím názorů literatury o problému domova, vlasti a „zemského vlastenectví“. Zatímco v předcházejících kapitolách bylo často užíváno prací maďarských a polských, v této kapitole bylo dáno slovo chorvatské historičce Mirianě Grossové, francouzskému lingvistovi Paule Gardeovi, který uveřejnil v roce 1992 v Paříži knihu o rozpadu Jugoslávie, rakouským a německým historikům Hansi Lembergovi, Arnoldu Suppanovi a Ernestu Birkemu. Všichni tito autoři zdůrazňují historicky dané rozdíly v postojích středoevropských a balkánských národů, které teprve po pádu jednotného komunistického vládního systému se mohly plně projevit. Na tato tvrzení navazuje šestá kapitola o vztahu nacionalismu a společnosti, která by mohla být základem k diskusi s Er-

nestem Gellnerem. Slovo je dáno českým historikům Miroslavu Hrochovi a Zdeňku Šolleovi a polskému historiku Stefanu Kieniewiczovi. Teprve však v další sedmé kapitole Bernard Michel vychází z vlastního hodnocení specifického historického vývoje středoevropských společností. Věnuje se sociabilitě v druhé polovině 19. století, k níž nalézá nejvíce dokladů pro české země. A nejen to. České měšťanské besedy a Matice byly napodobovány i skromnějšími osvětovými spolky, jako byla rusínská „Prosvita“ v Haliči či Matice slovenské či chorvatské.

Církevním spolkům v habsburské monarchii věnuje autor celou osmou kapitolu. Vyvrcholením, alespoň pro českého čtenáře, je devátá kapitola, která se dost podrobně zabývá středoevropským nacionalismem jako zdrojem vzájemné zášti mezi národy. Bernard Michel se v ní spolehl především na Hanse Lemberga, objevitele zapomenuté brožury vydané už kdysi za první světové války. Napsal ji švýcarský antropolog G. Montandon a doporučoval v ní „masivní transplantaci“ národnostních menšin jako záruku zamezení budoucích válečných konfliktů. Dvacáté století pak dále rozvíjelo myšlenku tzv. „výměny obyvatelstva“. Po první světové válce se jednalo především o potlačení surových národnostních konfliktů mezi Turky, Armény, Makedonci a Řeky. Není proto divu, že teorii transferu velkých skupin obyvatelstva se za druhé světové války věnoval Řek Nicolas Politis. Po nástupu nacismu k moci se v Německu Hitlerova menšinová politika obrátila nejen k otázce Sudet, nýbrž i k takovým akcím, jako byl plánovaný a plebiscitem obyvatelstva schválený přesun čtvrt milionu rakouských Němců z jižního Tyrolska do německé říše. Podle Lemberga tato akce, nedokončená pro vypuknutí války, ovlivnila názory anglické diplomacie na užitečnost výměny obyvatelstva v oblastech národnostních konfliktů. Lemberg také upozornil na Hitlerův projev z října 1939 o novém uspořádání etnografických podmínek ve střední Evropě. Bernard Michel si nikerak nečiní nároky na úplnost, když popisuje další akce přesídlování a vysídlování a „konečných řešení“, jejichž oběťmi se staly mnohé národy v průběhu druhé světové války a krátce po ní v hitlerovském Německu, ve stalinském Rusku a mnohde jinde. Bernard Michel se domnívá, že

žádny násilný přesun obyvatelstva ve střední Evropě i na Balkáně po druhé světové válce nevyřešil problém národnostních menšin.

Úctyhodné množství dokladů, které pro tento svůj názor snesl, zhodnocuje poslední desátá kapitola věnovaná politice ochrany menšin. Pro středoevropana je Michelova práce nesporně velice zajímavá. Přináší mu řadu podnětů i obsáhlou bibliografii pro studium

problému nacionalismu v 19. a 20. století ve střední Evropě. Není však zcela jisté, že laický západní čtenář v záplavě témat, o nichž bylo nezbytné pojednat, pochopí, co vlastně ten středoevropský nacionalismus je. K tomu by bylo potřeba rozsáhlé typologické srovnání s vývojem politického nacionalismu třeba právě ve Francii.

Pavla Horská

Oldřich Matoušek: Ústavní péče

Praha, SLON 1995, 138 s.

Ján Gabura, Jana Pružinská: Poradenský proces

Praha, SLON 1995, 148 s.

Sociologické nakladatelství (SLON) plánuje ve spolupráci a za podpory holandského vládního fondu publikovat serii učebnicových textů, slovy devět, zaměřených na problematiku sociální práce. Některé už vyšly, jiné jsou v tisku. Zde podávám recenzní zprávu o těchto dvou.

Mám pocit, že jakmile budou učebnice vydány všechny, zasloužily by si společnou, souhrnnou recenzi.

Soudím, že kdyby již jen kvůli knihám zde uvedeným, by Sociologické nakladatelství za práci posledních let zasloužilo podrobnější zhodnocení. Mělo by být totiž náležitě oceněno za úctyhodné publikační aktivity v našich oborech.

Recenze knihy O. Matouška patří k několika málo činům, které jsem v poslední době vykonal s radostí a potěšením z něčeho smysluplného a inspirujícího.

Je to práce, která má 138 stran a je rozdělena do 22 kapitol. Jako každá učebnice začíná řádně vymezením pojmů a definicemi.

Následuje historický exkurs vývoje ústavů a pobytových zařízení, jehož stopy (zejména křesťanství, osvětenství a industriální společnosti) historie zanechala na hmotě, prostoru i v jazyce těchto institucí.

Podobné, tentokrát ideové stopy, nachází Matoušek bystře i v kapitole nazvané *Dědictví reálného socialismu*. Fakt je, že to nebyl jen socialismus sám, ale jeho silné obecné retardační momenty, které uchovávaly, jako v mnoha jiných oblastech společnosti a jejího

myšlenkového zázemí, zejména prvky postindustriální éry. Za nejinspirativnější kapitolku považuji právě tuto pro formulaci baconovských Idolů.

Uvádí Idoly centrálního řízení a závazné metodiky, defektu osobnosti, přestavby osobnosti, dysfunkční rodiny, kolektivu jako terapeutického činitele, profesionality dosahované formálním školením, Idol vhodných podmínek. Povšimněte si toho, že jsou to všechno v socialistické ideové terminologii Idoly s mnohem obecnější platností.

Dokonce některé vztahuje ještě dále, ke zdroji osvětského myšlenkového dědictví, které bylo zdrojem Idolu jednoznačné diagnózy, jedině správného postupu, jedině správného zařízení a úplné nápravy. Idolů to zvláště oblíbených v marxistických společenských a behaviorálních vědách. Zajímavé je, že Matouškovy Idoly jsou natolik zobecňující i výstižné, že je možné je v jistém smyslu vztáhnout i na některé současné principy formulované v práci o poradenství.

Za relativně nejslabší, protože nejnepracovanější, s lítostí považuji kapitolu nazvanou *Ústavní péče v dnešním politickém kontextu*. Charakteristika postojů používající označení „strany socialistické“, „zastánci liberální orientace“, „strany, stavějící na křesťanském názoru“, je v jistém smyslu zjednodušující (jak jinak) a podle mého soudu je ani tak nezastávají strany v oficiálních programech, ale najdeme je pevně zařikované ve veřejném povědomí, a to v mozaice, postihující celé politické spektrum.

Možná více prostoru, alespoň podle mého názoru, by si zasloužil jev, hnutí, které Matoušek terminologicky označuje jako svépomocné skupiny. Domnívám se, že český překlad anglického originálu *self care* poněkud nepřesně

reprodukuje jeho obecný, nejen psychologický, význam zaměřenosti na sebe sama a zeslabuje z toho vyplývající spoluodpovědnost, která je v používání tohoto termínu výrazně obsažena.

Američané užívali někdy v obecném jazyce tohoto slova i ironicky (helpí – selfí), ale v odborném jazyce nebyla ani tak zdůrazněna orientace na osobu, ale *účast, spoluúčast*, spojená se spoluodpovědností a s *nezávislostí* na skupině, zejména na státu, ve smyslu soběstačnosti.

Pokud jsem se já sám těmito, zdůrazňuji obecnějšími pozůstatky v našem odborném vidění individua a jeho aktivit zabýval, měl jsem sklon přisuzovat je silným vlivům postindustriální společnosti v socialistické ideologii. Potom mě proto vždy silně oslovovala výzva, na kterou na s. 60 reaguje i Matoušek, která varuje před logickou i do budoucna přetrvávající hrozbou animozního postoje odporu profesionálů proti svépomocným, tedy „laickým“, méně hodnotným, škodícím, riskantním řešením.

V kapitole *Ústavy z hlediska klientovy životní dráhy* (s. 62) je Matoušek, podle mého soudu, v jistém smyslu ještě dosti shovívavý k negativním efektům ústavů zejména zdravotnických a represivních. To je pochopitelně spíše věc postoje než odborné diskuse.

Podobně soudím o kapitole *Ústav jako teritorium* (s. 76). Kladné i negativní efekty, zvláště terapeuticky využitelné, dodnes málokdo vnímá, s výjimkou specializovaných odborníků, málokdo je analyzuje a pracuje s nimi. To, jak se s teritoriem ústavu pracuje, jak je koncipováno, by mělo mít pro vnějšího pozorovatele diagnostický význam vzhledem k vedení ústavu a poměrech v něm.

Shrnu-li na několik málo vět odkázanou charakteristiku knihy O. Matouška, mohu jen říci, že jsem ji četl s chutí, poskytl mi solidní systematické informace o problémech ústavnictví, vzbudila reminiscence na mé vlastní zkušenosti a zkoumání, podnítila mě většinou k souhlasu, občas i k nesouhlasu s autorem, iniciovala k přemýšlení. Co více si jako čtenář mohu přát a co více mohu autorovi závidět. Mé doporučení zní, ta kniha stojí za přečtení!

Knih *Poradenský proces* má poněkud jiný charakter. Je to práce spíše konkrétnější, psychologicky orientovaná, jako instruktivní

příručka pro toho, kdo si vybral přetěžký úděl někomu radit.

V úvodu obecné části práce vymezuje Ján Gabura přesněji odborný význam termínu poradenství se snahou odlišit ho od významu, ve kterém je často užíván v běžném jazyce a který nám všem nahání husí kůže. Pochopitelně nejde o nalezení vhodného zdroje úplných informací a ochotného poskytovatele, ale o úkol nalezení vhodného způsobu, jak motivovat a přimět klienta, aby se se *podílel* na analýze problému, jak ho „vychovávat“ a vzdělávat v řešení takových úkolů, jak mu pomoci nalézat přiměřenější a jemu adekvátnější způsoby fungování v jeho sociálním prostředí. Jeden z důležitých úkolů poradce, je, mimo jiné, redukovat emocionální napětí v kritických situacích rozhodování. Proti obecnému očekávání to není hledání a nalézání nějakého absolutně platného konečného řešení, ale hledání vhodné formy spoluúčasti a zcela jistě také spoluodpovědnosti při definování, analýze a řešení kritických úkolů. Tak jako ve všech oblastech jednání ustupuje analýza od nabídky univerzálních „objektivních“ řešení a pravd k nabídce odpovědné spoluúčasti v řešení.

Vzápětí ovšem, k mé lítosti, následující kusé poznámky o poradenských systémech v resortech ministerstva práce a sociálních věcí, v oblasti školství a zdravotnictví, vzbuzují mé obavy z tradičně konzervativního přístupu. Vim, že úlohou autorů nebyla hlavně kritika dosavadních systémů, ale instrukce o tom, jak by to mohlo a mělo vypadat, ale přece jen, alespoň částečná hodnotící zmínka mi na tomto místě chybí.

Potom následují učebnicově systémové charakteristiky, které by vyžadovaly větší diferenciaci prioritní. To znamená, že důležitější než výčet specializovaných zdravotnických poraden (a to ještě dělených konzervativně podle tradičních medicínských diagnóz) nebo dělení přístupů na dynamický, behaviorální, experienciální a eklektický, je z hlediska výkladu i úspěšnosti poradenských aktivit kapitola první, *Kontakt s klientem*, poněkud zakrnělá.

Poměrně rozsáhlou kapitolu knihy tvoří *Komunikace v poradenském procesu*. Jsou v ní zahrnuty způsoby verbální i neverbální komunikace. Poměrně podrobnou a prakticky užiteč-

nou část tvoří metody práce s klientem. Jako příklad modernějších technik je uveden nácvik konstruktivní hádky.

Stejně rozsáhlá a na praktická cvičení, příklady a materiály bohatá, je část *Role poradce*.

Instruktivně je podložena zajímavá část *Rizikovi klienti*.

Druhý oddíl knihy tvoří text J. Pružinské *Poradenský proces v rámci přístupu zaměřeného na člověka*. Vychází z práce známého amerického psychologa Carla Rogerse. Tato část je poměrně abstraktně teoretická a k lepšímu pochopení by vyžadovala alespoň stručný širší kontext moderních psychologických teorií.

Knihy *Poradenský proces* se poněkud od Matouškovy práce liší. Není horší co do poskytování orientace v materiálu. V této rovině obě knihy neporovnávám. Ale je možná „učebnicovější“. To jest, je systematicky členěná, víte, co se máte dovědět (naučit, zapamatovat) za první, za druhé, za třetí.

Na rozdíl od toho Matouškovu knihu o *Ústavní péči* je potěšení čist. Cítíte z ní nejen hlubokou znalost a praktické zkušenosti, ale i zaujetí autora nad závažností úkolu, lítost nad dílem nepodařeným a nedokonaným, či špatně konaným. Znovu opakuji, budete ji číst s chutí, a bude Vás povzbuzovat k úvahám.

Jaroslav Kapr

Peter Demetz (ed.): T. G. Masaryk: Polemiken und Essays zur russischen und europäischen Literatur- und Geistesgeschichte: Dostojevskij; Von Puškin zu Gorkij; Musset, Byron, Goethe, Lenau

Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 1995, 402 s.

V polovině roku 1995 vydalo rakouské nakladatelství Böhlau Verlag jako 47. svazek své ediční řady *Literatur und Leben* kompletní text tzv. třetího dílu *Ruska a Evropy*. Vydání tohoto zásadního, v úplnosti dosud nepublikovaného díla T. G. Masaryka bylo nejen iniciováno, ale také připraveno americkým germanistou českého původu Petrem Demetzem, profesorem univerzity v Yale. Čtenářům se tak dostalo do rukou poprvé úplné vydání této knihy, navíc v její původní, německé jazykové verzi. Tento nakladatelský počín je o to cennější, že přichází tři roky poté, co byl ve Frankfurtu n. Mohanem dokončen reprint někdejšího vydání prvních dvou dílů *Ruska a Evropy* z roku 1913; nezávisle na sobě tak tyto edice poprvé zkompletovaly nejrozsáhlejší a pro mnohé i nejceněnější Masarykovo literární dílo. České souborné vydání *Ruska a Evropy I.-III.* bylo dokončeno v rámci kritického, komentovaného vydání *Spisů TGM* v loňském roce (1. díl vyšel v roce 1995).

Zpravidla jen výrazné tvůrčí problémy autora či osudová nepřítel vývoje vnějších událostí zabraňují vzniknout knize jinak obecně očekávané a chtěné. V případě tak zvaného

třetího dílu *Ruska a Evropy* se naplnilo oboje, a tak mezi počátkem práce na textu a jeho úplným vydáním zůstalo ležet plných devadesát let. Během této doby bylo sice učiněno několik edičních pokusů, vyšel dokonce i obsáhlý anglický výbor, ale s uceleným textem se můžeme setkat až nyní.

Často se vlastní příčiny napsání této knihy hledají v dramatických událostech v Rusku let 1904-1905, které podnítily evropský zájem o ruskou, východní problematiku. S tím můžeme než souhlasit, ovšem s vědomím širších předcházejících souvislostí. „Ruská otázka“, Masarykem studovaná dlouhodobě a s všestranným zájmem, se jen pozvolna vyčleňovala z hlubších vazeb jeho slovanského tématu, které zůstalo v polovině 90. let minulého století neuzavřeno v torzovité podobě *Slovanských studií*. Toto tematické „zaostření“ do podoby analýzy ruského duchovního, literárního světa je u Masaryka zřetelné od konce roku 1904, ale předjímaly jej již i některé jeho aktivity z počátku století. Vedle prosté reakce na aktuální dění na vzdáleném i blízkém východě pak zároveň odpovídalo i autorově stávající snaze posunout ústřední teze své filozofie dějin, v základech rozpracované již v okruhu prací kolem *České otázky* (1895) a dále rozvedené v *Otázce sociální* (1898), do širší evropské tematické expozice; dokladem toho může sloužit konečně i skutečnost, že všechny přípravné recenze a stati k tomuto tématu, především však samo *Rusko a Evropa* byly autorem od počátku psány německy a později (první sva-

zek) paralelně překládány do angličtiny jeho synem. V tomto smyslu můžeme *Rusko a Evropu* hodnotit jako pokus o myšlenkovou syntézu, jako práci završující, v níž se autor pokusil shrnout dosavadní své úvahy nad vývojem „ideových směrů, všeobecných proudů a tužeb kulturních“ (*Karel Havlíček*), aplikované na vývoj duchovních proudů v Rusku.

Tento široký záběr pak nalezl v tzv. „třetím dílu“ svůj svěbytný výraz v řadě literárních esejů – ke slovu se tak opět dostala Masarykem protěžovaná analýza krásné literatury a jejích tvůrců – básníků-myslitelů. Právě tito „Dichter-Denker“ (Goethe) jsou, podle Masaryka, z podstaty svého hluboce citlivého vnímání světa oprávněni, ba povinni tento svět proniknout až k nejzazším otázkám bytí. Úkolem vědce-filozofa (-sociologa, -historika...) je pak tato senzuální svědectví kriticky zhodnotit a interpretovat v jeho širší, obecné platnosti. Krásnou literaturu tak Masaryk již tradičně povyšuje na úroveň primárního pramene kritického poznání (srv. TGM: *O studiu děl básnických*, 1884). Je nasnadě, že k takto vymezenému tématu poskytovala ruská literatura devatenáctého století nepřeborné možnosti a podněty, kterých autor také v plné míře využíval.

Svou pozornost přitom zaměřil především na osobnost a dílo Fjodora M. Dostojevského, který od počátku 80. let konvenoval Masarykovým sociologickým úvahám jak v hloubce svých uměleckých děl, tak zápletem publicistických promluv na aktuální témata doby. Autor ostatně zamýšlel věnovat Dostojevskému již jednu ze svých *Slovanských studií*; tehdejší nadšené opojení nad tvůrčí a myšlenkovou velikostí tohoto ruského spisovatele však nakonec nalezlo svůj výraz jen v díle, příležitostné stati (TGM: *Spisy F. M. Dostojevského*, Čas 1892). K tomuto „největšímu ruskému sociálnímu filozofovi“ (recenzovaná kniha, s. 9) se tedy Masaryk opět vrátil, aby, v původně krátké nezdařené recenzi rozrostlé do monumentálního celku, právě na něm dokumentoval vývoj „filozofie dějin a náboženství“ (*RaE I*, Praha 1995, s. 9) v Rusku.

Analýze Dostojevského věnoval autor celý oddíl, který měl původně představovat samostatnou knihu (s předpokládaným názvem „F. M. Dostojevskij – im Kampf mit Gott und dem

Nihilismus“), aby v druhém oddílu-knize navázal a posílil své závěry o vymezení „místa, které Dostojevskij zaujímá v literatuře ruské a světové“ (s. 154). Jmenovitě pak autor zamýšlel rozšířit svůj zájem na Puškina, Lermontova, Gogola, Gončarova, Turgeněva a Tolstého; z neruské „literatury světové“ Masaryk vědomě navázal na své články z konce století (*Moderní člověk a náboženství*, Naše doba 1897-1898), aby je volně přepracoval do kapitol věnovaných Goethovi, Mussetovi, Lenauovi a Byronovi. Dostojevského vnějšková stmelující vazba však brzy vzala za své, když mimo její dosah zůstaly především závěrečné kapitoly, v původní koncepci vůbec nebrané na zřetel, věnované ruské dekadenci (Čechov (sic!), Andrejev, Arcybašev) a Gorkému. Nadto působily i další faktory, přizívající vnitřní roztržitost díla. Autor se pokusil o volné textové zapracování již dříve nebo souběžně uveřejňovaných statí, z nichž některé rezonovaly pouze s vyhraněným okruhem otázek, jež si v díle kladl. To se týkalo především výše zmiňovaných „evropských kapitol“, jejichž nezakotvenost v celkové textové skladbě dokumentují Masarykovy pozdější představy o jejich vyčlenění jako samostatné části knihy.

Byly tu však i další příčiny, které způsobily, že se autorovi v prodlení téměř pěti let (na těchto knihách pracoval již někdy od přelomu let 1905/1906 až do roku 1910) nepodařilo text uzavřít, a naopak si i v budoucnu vynucovaly další revize a úpravy. Jako jedna z hlavních se jeví jistá vnitřní myšlenková nejednotnost díla, kterou se Masarykovi nepodařilo překonat ani později. Její kořeny můžeme spatřovat najmě ve způsobu, jakým uplatňuje svoji metodu analýzy. Poněkud křečovitá snaha o zachycení vývoje ruského duchovního světa, „ruského myšlení“ na bázi transcendentální i pozitivistické rozvahy jej postavila před velmi obtížně řešitelný úkol. Existenciální úvahy nad střetáváním titánského a božského životního principu, zosobňované v boji člověko-boha a bohočlověka, hledají svůj reálný, historicky uchopitelný předobraz – a nalézají jej v rozpornosti mystické uhrančivosti pravoslavi (vlivu církve, potažmo systému carského samodržství) a pozitivních rysů ve vývoji ruského liberálního a sociálního myšlení; tedy v obecné rovině Masarykovy ideové koncepce – ve střetu

krajního konzervativismu s demokratismem a humanismem (druhá kniha měla vyjít pod příznačným titulem „Titanismus oder Humanismus“). Oba výklady byly názorově i argumentačně velice bohaté a pestré, ovšem spojnice mezi nimi zůstaly dosti nezřetelné.

To jsou, podle mého názoru, hlavní příčiny, které způsobily nedostatečnou provázanost textu, když jednotlivé kapitoly, zvláště ve druhém oddílu (od 20. kap.), vyznívají jako soubor samostatných, vnitřně uzavřených a jen volně navazujících studií. Autor, vědom si těchto nedostatků, je posléze omlouval nedostatečnou stylistickou obratností (*RaE I*, Předmluva); důležitý je však předpoklad, že právě na těchto obtížích prozatím ztroskotávalo definitivní dopracování a vydání díla. Naopak, poté co došlo k dohodě autora s německým nakladatelem Diederichsem o vydání *Ruska a Evropy*, započal Masaryk (snad již na přelomu let 1910-1911) práce na novém textu, který vycházel z obecnějšího historického úvodu, ale jehož základem byla analýza filozofických a politických myšlenkových proudů v Rusku. Tyto Sociologické skici (*Rusko a Evropa I-II*) byly vydány v německé Jeně v roce 1913 a i později se dočkaly četných reedic a překladů.

Oproti tomu text původního rukopisu se Masarykovi vydat před válkou nepodařilo, a to i přes poukazy na nedělitelnost celého souboru a přes dodatečnou textovou revizi a snahu po úspornosti, která se mj. projevila i v následném sloučení obou zamýšlených knih v jediný celek, později označovaný za „třetí díl“ *Ruska a Evropy*. Je pravda, že se toto označení vžilo při faktické neznalosti samotného textu za tichého předpokladu, že se jedná o prostou součást jednotného, kompletního celku. Především se však opíralo o stanovisko samotného autora, který byl o celistvosti *Ruska a Evropy* přesvědčen. Pomineme-li, že se, pochopitelně, snažil o obhájení jednoty celého díla před nakladatelem v zájmu jeho úplného vydání, pak sounáležitost tohoto volného tryptichu nikdy nespochybnil ani později.

Jestliže byl rukopis „třetího dílu“ koncipován od počátku v nejvlastnějších záměrech a tvůrčích intencích autora, pak byly pozdější *Sociologické skici* již nepochybně ovlivněny nutností kompromisu mezi představami autora a nakladatele. V tomto smyslu má editor ně-

meckého vydání „třetího dílu“ plnou pravdu, když hovoří o dvou „zcela jiných“ literárních projektech (s. 386). Ale ať se již jednalo o literárně historické eseje (*Boje o Boha – Titanismus nebo humanismus*) či o studie věnované politickému myšlení a revolučnímu hnutí v Rusku (*Sociologické skici*), uhájil Masaryk v celém díle onen jednotící základ, charakterizovaný jako snaha „postihnout nitro Ruska z jeho literatury“ (*RaE I*, s. 9). Ostatně nejen vnější, společné zůstávalo i vnitřní zaměření díla. V interpretaci poetických textů či filozoficko-politických traktátů si Masarykova analýza zachovala svůj kompilační ráz z dob *Slovanských studií*. Na rozdíl od nich však Masaryk již nesnáší „co neúplněji cizí myšlenky, vlastních předkládaje co nejméně“ (*Slovanské studie I*, Athenaeum 1888, s. 61), ale naopak – tak jako u všech uzlových předválečných prací – se snaží i na ruské tematice implicitně doložit a „vyargumentovat“ základní teze své vlastní filozoficko-politické koncepce z doby dřívější.

To jsou nepominutelné vazby, které přes veškerou odlišnost obou projektů, činí z kompletu Ruska a Evropy jednotný a svým způsobem i uzavřený celek. S Demetzovou výhradou stran dvou odlišných projektů, lze skutečně souhlasit; přesto však považuji za chybné a pro knihu samotnou i škodlivé, jestliže nalezla svůj výraz i ve formální rezignaci na sounáležitost knihy se souborem Ruska a Evropy, když nejen v titulu, ale ani v tiráži nebyl tento fakt zohledněn. Tohoto upřesnění a vysvětlení se čtenáři dostane až v redakční předmluvě či doslovu. Mimochodem, pod změněným názvem vyšel i výbor „třetího dílu“ v anglickém překladu z roku 1967 (*The Spirit of Russia III.*, ed. G. Gibian-R. Bass); v tomto případě však byl respektován souborný název triptychu, pod nímž vycházely i oba první svazky v letech 1919 a opět 1955 a 1961, 1968.

V knize bychom mohli ostatně nalézt i další nedostatky formálního členění díla – tak nebylo nijak zvýrazněno ani původní rozdělení textu do dvou autonomních celků (původních knih), ani rozdělení některých podkapitol včetně jejich názvů. To jsou však již výhrady zcela jiného rázu, neboť tyto zásahy vyznívají jako důsledek vědomé snahy editora o kompaktní, i po formální stránce střídavý text, naplňující potřeby čtenářské, populární edice.

Jak již řečeno, zůstal Masarykův rukopis „třetího dílu“ ve své vnějškové koncepci stejně jako v logické vnitřní myšlenkové návaznosti poněkud neprůhledný a přehluštěný. Při rozdílných verzích možného řazení jednotlivých kapitol, jak je dokládají jak archivní, tak literární prameny, vyšel Demetz důsledně z posledního uspořádání rukopisu, které sice není původní (bylo provedeno až v meziválečné době), ale nepochybně bylo s autorem konzultováno a jím odsouhlaseno. V něm tedy po oddílu věnovaném výhradně Dostojevskému navazují studie k jednotlivým ruským i západním autorům, kdy po Puškinovi a „přechodné“ kapitole „Oněgin und Goethes Faust“ následují tzv. evropské kapitoly a ostatní ruští spisovatelé vpadatě v chronologickém pořádku.

Na základě německého manuskriptu (a jeho pozdějších strojopisných opisů), vydaného anglického výboru a s přihlédnutím k upravené verzi českého překladu z třicátých let se podařilo editorovi sestavit co možná jednolitý, ucelený text, zohledňující bez násilného experimentu řadu textových zlomků a naopak zacelující textové proluky pomocí příslušných glos, dílčích poznámek či doplnění chybějících citátů. Současně, jak Demetz zdůrazňuje, bylo nutno provést i stylistické úpravy autorovy „mluvené němčiny“. Masarykovi byla němčina sice blízká již z rodinného prostředí, ale zároveň mu vždy zůstala jazykem poněkud cizorodým, když navíc jeho literární projev, což

ostatně platí i u prací českých, zachovává osobitý a pro něho typický „přednáškový“ ráz.

Cesta čtenářského, populárního vydání, kterou zvolil nakladatel, se sice vzhledem k předpokládanému okruhu a zájmu čtenářů v daném případě ukázala jako jediné možná, ale jen zdánlivě jednodušší nežli vydání kritické, ve své přísné důslednosti poněkud zmechanizované. Naopak tato práce nutně kladla na textové úpravy nároky vyšší, byť umožňovala do jisté míry větší volnost. O to více je třeba ocenit nejsilnější vklad Demetzovy edice, jímž je nesporně právě výsostně citlivá práce s textem, prováděná s plným porozuměním pro jeho smysl a funkci.

Dalšímu textovému zpřehlednění a odlehčení byla následně podřízena i příprava poznámkového aparátu, který zahrnuje jak rozšířený jmenný rejstřík, tak obsažný, vyčerpávající doslov editora, poskytující německým čtenářům všechny základní informace stran předkládané knihy a geneze textu, jakož i osobnosti a činnosti T. G. Masaryka.

Je jistě přínosné a užitečné, že mohlo vyjít jedno ze základních děl z období Masarykovy předválečné literární činnosti. Neméně důležitá je však skutečnost, že se jej podařilo uveřejnit v tak kvalitním a pečlivém provedení, které může být zároveň dokladem, že podobný typ edice nemusí ani v nejmenším vést k nižším nárokům na její úroveň a věrohodnost.

Vratislav Doubek

Pokus o poznání veřejné politiky

Na okraj pracovní konference
o veřejné politice

Počátkem prosince (2.-3.) 1996 se v Zelené posluchárně FF Univerzity Karlovy v Praze sešlo 74 zájemců o výsledky výzkumu veřejné politiky. Výzkumný tým katedry veřejné a sociální politiky Institutu sociologických studií Fakulty sociálních věd, vedený M. Potůčkem, M. Purkrábekem, P. Hávou a zpočátku i zesnulým J. Vavrouškem, jím předložil ve stručných 50stránkových tezích a výkladu na 4 panelových diskusích poznatky, k nimž dospěl ve výzkumu veřejné politiky v České republice. Výzkum se uskutečnil za podpory Grantové agentury České republiky.

Jednou ze zvláštností konference bylo spojení oponentního posouzení výsledků výzkumu (opONENTI: sociolog L. Rabušic a politolog J. Fibich) a vyjádření představitele Grantové agentury ČR (T. Sirovátka) s diskusí účastníků. To přispělo k zaměření další diskuse a námětů na podstatné problémy veřejné politiky u nás.

Konference se odehrávala ve 4 panelových diskusích. (I. panel: *Celkové tendence vývoje veřejné politiky. Teoretické a metodologické přístupy k její analýze*. II. panel: *Analýza událostí ve veřejné politice – souhrnné poznatky, nedořešené problémy*. III. panel: *Aktéři veřejné politiky ve světle empirických výzkumů* a IV. panel: *Otevřené otázky současného a očekávaného vývoje veřejné politiky u nás a problémy jejího poznávání*). Věcnosti a živosti diskuse napomohlo, že příspěvky nemusely být napsané a trvaly do 3 minut (kromě sdělení moderátorů panelů a oponentů).

Jednání konference vyjádřilo některé příznačné pohledy na společnost, vlastní nově konstituovanému oboru veřejná politika. Je koncipován podle anglosaského, zvláště amerického pojetí veřejné politiky – „public policy“ (D. Osborne a T. Gaebler, D. L. Weimer, A. Vining, Y. Dror aj.). Vychází z pojetí veřejné politiky jako služby společnosti, jako prosazování a realizace veřejných zájmů. Mocenský segment politiky výzkumný tým neopomíjel, sledoval jej však jen jako jeden z významných faktorů, který ovlivňuje formulaci a realizaci veřejných zájmů. Hlavním záměrem výzkumu

bylo zjistit, jak se v transformačních podmínkách utváří a uskutečňuje státní veřejná politika jako celek, i v jednotlivých oblastech, např. v sociálním zabezpečení, ve zdravotní péči, v ekologii, obraně země, v zajištění bezpečnosti občanů, bydlení, rozvoji rodiny, územních samospráv, a také ve vztahu k dalším složkám občanského sektoru, zvláště k neziskovým organizacím. Účastníci konference zdůraznili i další aspekty pohledu na průběh veřejné politiky. Rozvedli zejména funkci veřejné politiky zajišťovat podmínky institucím občanské společnosti (F. P. Novotný a další), její spojení politických postupů s věcným řešením (A. Rašek) a multidisciplinární pohled (O. Seifertová, L. Malíková) i s uplatněním komunikačních a generačních analýz (O. Šoltys, L. Tuček). Zvláštní pozornost věnovali diskutující vlivu politických stran a ideologizace veřejných zájmů na utváření veřejné politiky (P. Duben, I. Pleskot, V. Chlumský). Vyjádřili silící hypotézu, že s uplatňováním moci politických stran souvisí i dvě výrazné etapy vývoje veřejné politiky (do voleb v roce 1992 a po nich), od komplexních koncepcí a programů v dialogu s občany, avšak s malou znalostí o využití zdrojů, zvláště ekonomických, k pragmatické převaze ekonomických metod nad politickými, s lépe bilancovaným využitím zdrojů, avšak bez soustavného dialogu s nevládními partnery, zvláště s občany (M. Purkrábek, A. Rašek). Diskuse ve 2. a 3. panelu se soustředila na poznatky o jednotlivých oblastech veřejné politiky. Značnou pozornost věnovali účastníci konference konfliktní sféře veřejné politiky – zdravotní politice, (B. Ticháček, C. Drbal, P. Háva), prevenci kriminality (M. Cejp), profesionalizaci armády (Š. Sarvaš) a sociální politice a proměnám našich médií (O. Šoltys).

Někteří diskutující vytkli výzkumnému týmu, že místy nedoceníl aspekty hospodářské politiky (T. Sirovátka), i roli některých významných aktérů, jako jsou odbory (M. Híršl), obce (P. Pekárek), sdružení zdravotně postižených (Červenáková), a další instituce občanského sektoru (O. Čepelka, Z. Hajná). V I. a 4. panelové diskusi se věnovali účastníci konference posouzení metod výzkumu veřejné politiky. Ocenili pokus autorů zachytit veřejnou politiku jako interakční proces uplatněním kombinace kvalitativní metody analýzy veřej-

něpolitických událostí s kvantitativními metodami terénního empirického výzkumu a sekundární a obsahovou analýzou. Výzkumný tým vypracoval a aplikoval kvalitativní metodu expertní analýzy událostí ve veřejné politice vycházející z Yamaguchiho „event history analysis“, kterou specifikoval na veřejnou politiku. Události ve veřejné politice byly definovány jako podstatné programové akce jednotlivých oblastí veřejné politiky, které sledovaly přípravu a realizaci veřejných zájmů nebo instrumentální proces, např. program privatizace zdravotnických zařízení, omezování kriminality, reformu sociálního zabezpečení apod. Těchto analýz bylo vypracováno 14 z 11 různých oblastí. Analyzovaly sociální reformu, péči o veřejné zdraví, privatizaci zdravotnických zařízení, zdravotní pojištění, politiku bydlení, profesionalizaci armády, kriminalitu, neziskové organizace aj. (Byly publikovány ve 2 sbornících v rozsahu 370 stran, Vesmír 1995 a 1996).

Empirické poznatky byly získány ve čtyřech šetřeních na výběrových souborech české populace – výzkumech: spokojenosti občanů s činností parlamentu a vlády (1076 občanů ČR, listopad 1994), Politika a veřejnost (1007 občanů, květen 1995), výzkumu reprezentantů lokálních samospráv (222 respondentů, 1995) a výzkumu poslanců parlamentu ve spolupráci s týmem Sociologického ústavu AV ČR pod vedením L. Brokla (146 poslanců, duben 1996). Sběr dat realizovala fa Factum, s. s. r. o. Praha. Interpretace výsledků empirických výzkumů byly publikovány ve sborníku (Vesmír 1996).

Členové výzkumného týmu (M. Potůček, M. Purkrábek) informovali přítomné o přednostech i úskalích tohoto metodologického přístupu. Díky němu bylo možno vysledovat i nepřiliš zjevné pozitivní znaky aktivit např. ministerstev, jako je postupné pronikání věcných přístupů do rozhodování a jako jsou vynalézavé postupy řady výkonných pracovníků veřejné správy.

Výzkum mohl těmito metodami identifikovat také jevy, které veřejnou politiku defor-

muji. Jde o takové paradoxní situace, jako je kabinetní průběh veřejné politiky či závislost nepřipravených politiků na vlivu svých aparátů a jako jsou skryté formy porušování politické kultury postrádající konfrontaci s veřejností nebo stagnace reformy veřejné správy aj. Bylo možno tak vysledovat přibývání známými empirickými metodami nezachytitelných ukazatelů (M. Kubíčková).

Diskuse upozornila, že metodu analýz událostí bude nutné dále zdokonalit. Její uplatnění bylo ztíženo nestabilním, teprve se utvářejícím objektem. Proto byly orientovány z velké části na deskripci. Hlubší analýza si vynutí jejich zaměření na určující vztahy naší veřejné politiky. S tím již počítá návrh dalšího výzkumu soustředěného na 3 klíčové segmenty: rozhodování, komunikaci a financování. Někteří účastníci konference doporučovali rozšířit rejstřík metod o postupy z jiných vědních disciplín (např. F. Petrášek o využití simulací, J. Fibich prognostických metod, E. Mleziva stromu otevřených problémů, O. Čepelka sociálního experimentu, A. Rašek metody sebereflexe stylu vládnutí).

V závěru konference účastníci přijali orientaci výzkumného týmu na odkrývání šancí pro budoucnost, která zdůrazňuje zejména posun od ekonomicky zúžené k analyticky založené veřejné politice, důslednou reformu veřejné správy a překonání její kolonizace politickými stranami, přenechání řady aktivit státu neziskovému sektoru, otevření veřejné politiky participaci občanů a odborníků a omezení její uzavřenosti a mnohdy kabinetnosti, důraz na využití analýzy při sledování rozvojových problémů občanů, objektivizaci financování veřejných programů a vytvoření klimatu odpovědnosti institucí i občanů.

Co říci na závěr této první pracovní konference o veřejné politice? Dobře, že byla a že si její účastníci přejí v dohledné době se sejít na další. Udělala důležitý krok, aby se analýza veřejné politiky stala více než dosud také věcí veřejnou.

Miroslav Purkrábek

Regionální konference ISA

Autor této stručné informace měl možnost se na sklonku roku 1996 zúčastnit dvou z celé série regionálních konferencí, které Mezinárodní sociologická asociace (ISA) ve spolupráci s některými národními sociologickými společnostmi pořádá jako součást příprav Mezinárodního sociologického kongresu (Toronto 1998). Hlavním smyslem konferencí je podnítit iniciativu členských asociací i jednotlivých sociologů v rozvíjení empirické i teoretické sociologie na úrovni odpovídající významným historickým změnám, jež se odehrávají ve světové společnosti i v regionech. Očekává se současně, že tyto aktivity pomohou narušit jistý stereotyp sociologického bádání, vyvolávaný velkou kvantitativní vahou i značným vlivem severoamerické sociologie.

Uvedeným intencím odpovídal charakter *regionálního kolokvia „Budoucnost sociologie ve východní Asii“*, jež se uskutečnilo v listopadu 1996 v korejském Soulu.

Předem připravený sborník obsahoval příspěvky autorů z Korejské republiky, Japonska, Čínské lidové republiky, Tchaj-wanu, Hongkongu. Do diskuse přispěli hosté z USA, Singapuru, Indie a České republiky. Z uvedeného výčtu je zřejmé, že v diskusi dominovali reprezentanti „asijských tygrů“, zemí, procházejících modernizací provázenou ekonomickými úspěchy. Celá konference proběhla ve znamení hledání účinných cest, jimiž by se rychle se vyvíjející východoasijská sociologie (včetně nastupující sociologie kontinentální Číny, zastoupené příspěvky Ma Ronga a Huang Pinga a tradičně vyspělé sociologie japonské, reprezentované vystoupeními Kokichi Shoji, Hashizume Daizabura a Shurijo Yazawy) mohla vyrovnat s tímto prudkým historickým obrátem.

Úvodní vystoupení prof. I. Wallersteina, předsedy ISA, zahájilo klíčový diskurs konference kritickým rozбором eurocentrismu (do kteréhožto pojmu byl zahrnut i dominující vliv severoamerický) v sociologii. Wallerstein na jedné straně obhajoval jisté univerzální přínosy „evropského“ sociologického myšlení, na druhé straně konstatoval jeho dosavadní neschopnost překonat oddělení sociální vědy od filozofie

s vědami humanitními, tj. hledání pravdy od hledání dobra a krásy, vědeckého poznání od sociálně politických řešení, a z toho vyplývající nedostatečnou kritičnost k převládajícímu kapitalistickému sociálně ekonomickému systému. Součástí diskursu se stala i řada vystoupení věnovaných problémům nezbytnosti a forem indigenizace sociologie (Kyong-Dong Kim, Korea, Alatas, Singapur, a řada dalších). Věsměs se v nich konstatovalo selhání marxismu, v němž v minulosti část sociologů hledala oporu při identifikaci problémů národního osvobození a úsilí o překonání zaostalosti a bídy. S jistou skepsí se však většina řečníků vyslovila i k úloze evropské sociologické tradice a k efektům mimořádně silného vlivu americké sociologie v uplynulých dekadách, v nichž nenacházejí dostatečně silné podněty pro řešení specifické situace svých společností. S nadějí byly v několika příspěvcích zmíněny podněty soudobé evropské postmoderní, nebo aspoň netradiční sociologie, zejména pak teorie reflexivní modernizace. Zvláště tak učinil korejský sociolog Han v příspěvku věnovaném rozboru modernizace a vývoji občanské společnosti. Kritice byl podroben sociologický univerzalizismus, včetně snah po konstrukci všeobecných modelů transformací, jimiž východoasijské země procházejí (např. v příspěvku Lui z Hong Kongu).

Za nejvýznamnější zdroje inspirace většína diskutujících považovala orientální školy filozofického a sociologického myšlení, především konfucianismus s jeho pojetím občanské společnosti (Kyong-Dong Kim, Sug-Man Choe a Hein Cho z Koreje). Velký důraz se kladl rovněž na tradice, zkušenosti a sociální psychiku vlastního obyvatelstva. Korejský sociolog Lee, organizátor kolokvia, shrnul podstatu diskuse o těchto otázkách požadavkem, aby sociologie prokázala svou relevanci vůči historii, sociální realitě a současně vůči začlenění regionu do světového systému.

Obdobná *regionální konference „Budování otevřené společnosti a perspektivy sociologie ve východní a střední Evropě“*, jež se konala v září 1996 v Krakově, se od modelu předpokládaného vedením ISA poněkud odlišila. Především věnovala menší pozornost problematice institucionalizace a sebeuvědomění sociologie, za druhé pak při svém soustředění

na věcné společenské procesy odehrávající se v daném regionu ve značné míře využila externí pomoci několika sociologů ze západní Evropy a i ve vystoupeních 'domácích' sociologů regionu zcela samozřejmě navazovala na evropský kontext. Symbolizovalo to potěšitelný fakt, že evropská postkomunistická transformace je již po několik let záležitostí širokého okruhu badatelů z celé Evropy i sociologů amerických, reprezentovaných zde profesorem I. Wallersteinem. Ten svým historickým a geopolitickým rozbořem epochy 1917-1991, počínající ruskou revolucí a končící zhroutilím ruského impéria, otevřel otázku po smyslu následujícího období jako období demokracie, jež však bude naplněno spory o řešení celé řady nových společenských problémů.

Převládajícímu 'celoevropskému' charakteru konference odpovídala centrální, byť nikoli výslovně pojmenovaná otázka pojetí postkomunistického vývoje v Evropě jako přechodu (transition) či transformace. Švýcarský sociolog Coenen-Huther při plném vědomí určitých slabin 'přechodové teorie' pokračoval v jejím rozvíjení sofistikovanou sociologickou analýzou s aplikací konceptů statusové inkongruence, relativní deprivace, cirkulace elit apod. Obdobně B. Grancelli z Itálie uplatnil na stejný proces Colemanovu teorii racionální volby. Náznorným příkladem aplikace předem daného scénáře 'přechodu' podle Brzezinského na sociální změny v Estonsku bylo vystoupení M. Lauristinové, věnované působení masmédií.

Ti, kdo se zabývali analýzou reálného historického procesu postkomunistické transformace, tak v řadě případů činili především ve vztahovém rámci teorie modernizace. Do tohoto okruhu patřil rozbor G. Therborna ze Švédska, který modernizaci pojímá jako proces inovace a velkou pozornost věnoval sociálním problémům, které transformace vyvolává. Český případ ze zorného úhlu široce pojaté modernizace analyzoval P. Machonin. Procesem modernizace slovinské společnosti z hlediska úlohy vnitřních a vnějších sociálních faktorů a sil se zabývala M. Novak.

Další pohledy na transformaci zdůrazňovaly vždy její určité významné aspekty. M. Marodová z Polska ve svých úvahách o společnosti po institucionálně politickém přechodu obrátila pozornost k aplikaci sociologicko – sociálně psychologického pojmu 'habitus'. Ač sama polemizovala se zajímavým příspěvkem V. Jadova věnovaným kulturně psychologickému rozboru ruského 'národního charakteru', objektivně se obě tato pojetí spíše vzájemně doplňovala.

G. Skapska z hostitelské Jagelonské univerzity velmi otevřeně a kriticky pojednala zatím nedostatečně rozvinuté procesy vynořování občanské společnosti. Doplnkem tohoto proudu úvah bylo v dobrém slova smyslu feministicky laděné vystoupení M. Jogan z Lublaně. A. Sulek z Varšavy se zabýval úlohou výzkumu veřejného mínění v transformačním procesu. E. Zdravomyslova předložila rozsáhlou studii o vývoji politické sociologie v ruské transformaci.

Významné místo v programu konference měly dvě studie věnované regionální, popř. lokální problematice. Originálním obecným rozbořem rozporuplného procesu decentralizace v postkomunistické Evropě přispěl M. Illner z Prahy. H. Kubiak, rovněž jeden z hostitelů, předložil – nikoli náhodou právě v Krakově vytvořenou – rozsáhlou kulturologicky a historicky podloženou studii o úloze a proměnách vzájemných vztahů národních států a regionů v procesu evropské integrace. Organizátorem konference byl prof. P. Sztompka.

Ačkoli se dvě z první vlny regionálních konferencí Mezinárodní sociologické asociace od sebe vzájemně dosti lišily, obě prokázaly užitečnost záměrné aktivizace regionálních a národních sociologií jako předpokladu dalšího vzestupu sociologie světové. Obě spojoval důraz na přimknutí sociologie k analýze a zobecňování historických procesů sociální transformace a modernizace.

Pavel Machonin

Antonio Sacca: Storia della sociologia

Roma, Il sapere 1995, 100 s.

Stále nám chybí edice typu *Que sais-je*, v níž bychom se na stovce stránek dozvěděli vše podstatné o tom či onom tématu. Italové vydávají knižnici *Il sapere*, která má i komerčně výmluvný podtitul – Sto stran za tisíc lir, do našich poměrů volně přeloženo – Sto stran za dvacku. V této edici jako její 65. svazek vyšly *Dějiny sociologie (Storia della sociologia)* z pera Antonio Saccey – po dějinách německé literatury, italského filmu, katolicismu, fašismu, Číny, chemie, řecké literatury, komunikace, anglického divadla a víceméně samozřejmě – sexuality. Jak lze na sto stránkách zvládnout dějiny sociologie, jež obvykle nejdou (ani v minimální verzi francouzské z pera pánů profesorů Cuina a Gresleho) pod dvěstěpadesát stran? Přirozeně že pečlivou strukturací, promyšleným výběrem a hutnou charakterizační zkratkou. Saccovy Dějiny sociologie jsou psány z pozic implicity levicových, což samo o sobě jistě stále ještě není příznak diskvalifikující. Výklad se proto člení do kapitol – *Předchůdci* (Vico, Montesquieu, Rousseau, Turgot, Condorcet, Smith, Ferguson, de Maistre a Millar), *Od náboženského vědomí k vědeckému poznávání* (zde pojednán Comte, Tocqueville a Hegelova dialektika), *Sociologové třídního boje* (sociální darwinisté, Spencer, Marx, Nietzsche, Pareto a další italské politické sociology, Mannheim, Lukács a frankfurtská škola až po Habermase, počátky americké sociologie od Sumnera po Veblena, kritická sociologie od

Lynda k Millsovi a kritice funkcionalismu), *Od individua ve společnosti ke společnosti v individuu* (interakcionismus, etnometodologie, metodologický individualismus), *Dnešní italská sociologie* (Ardigo, Ferraroti, Aberoni, Gallino a Acquaviva) a nakonec *Sociologie bez individua* (Luhmannova teorie systému a sociobiologie) a *Sociologie bez společnosti* (názvuk postmoderny).

Vše podstatné v té knížce je, dokonce „dějiny“ jsou poměrně nestandardně dotaženy až do současnosti. Pro nás disproporčně vyčnívá Marx (celých devět stran, zatímco Le Bon má devět řádků a Weber obdržel třetinu toho, co Marx) a i znalce samozřejmě zarazí ten Millar v „předchůdcích“. To prý byl velice významný současník Fergusonův, který výrazně vydělil ve společnosti třídy s protichůdnými zájmy a vztahy mezi nimi vymezil jako vztahy závislosti a moci. Sociální vývoj vidí jako proces institucionalizace společenských nerovností, který se odehrává v rovině politické i zvykové (podle Szackého, ale i on pouze cituje Marvinu Harrise). Podle Sombarta – Millarova knížka *Observations Concerning the Distinction of Ranks in Society* z roku 1771 obsahuje „jednu z nejlepších a obsahově nejbohatších sociologií, jakou vůbec máme“. Důvody zařazení Millara jsou tedy jasné. Ale stejně – kdy si pořídíme konečně něco takového, třeba jen do kapsy i u nás (zajisté, že s Marxem a třídním bojem v přiměřené proporcii a třeba bez toho Millara)?

Miloslav Petrusek

Wolfgang Welsch: Estetické myšlenie

Bratislava, Archa 1993, 168 s.

Dnes si možná daleko více než kdykoliv dříve uvědomujeme, jak složité je porozumět a orientovat se v současném postmoderním světě a postmoderní společnosti a v jejich tak rozmanitých a různorodých formách života. Welschova práce *Estetické myšlenie* nám průnik do soudobé kultury a postmoderní společnosti usnadňuje.

Jedním ze zásadních problémů, jichž se publikace dotýká, je fenomén estetizace naší společnosti. Welsch interpretuje postmoderní

společnost a její kulturu jako společnost a kulturu esteticky přesycenou. Jedinec je v důsledku přemíry podnětů a stimulů, jimiž je ze svého prostředí neustále atakován, doslova esteticky narkotizován a ztrácí tak schopnost vnímat své okolí a být vůči němu senzitivní. Tato anestetizace jedince však přesahuje jen vymezenou, či omezenou estetickou oblast a přechází v anestetizaci sociální, jejímž důsledkem je stav „tranzové společenské nezúčastněnosti“. Od strukturálních funkcionalistů dávno víme, jak je stav sociální apatie z hlediska „přežití“ a „dynamické rovnováhy“ nebezpečný.

Autor otevírá i neméně závažné téma ztráty vlastní autenticity a identity v postmoderní společnosti. Vlivem totálního mediálního a telekomunikačního působení ztrácíme stále více cit ke kdysi autentickým hodnotám a ke konkrétní skutečnosti, ale i styk a kontakt s nimi.

Welsch upozorňuje na to, že žijeme v prostředí, v němž se radikálně snižuje rozlišitelná hranice mezi skutečnou realitou a její mediální simulací a v němž se čím dál více zmenšuje prostor pro vlastní autentický prožitek. Ve svém „osvojování si skutečnosti“ jsme přistoupili na „kopistickou“ reprodukci a pasivní akceptaci vzorců jednání a stereotypů chování, aniž bychom si uvědomovali, že tyto společenské vzorce a stereotypy, jež přijímáme za své, jsou nám ve skutečnosti mnohonásobně zprostředkovány, tedy že jsou svým způsobem neautentické. Jde ovšem o zcela jiný typ neautenticity, než je ten, který známe ze „standardního“ socializačního procesu: i socializace se dnes děje nezfídka častěji prostřednictvím obrazu než přímým kontaktem. Slovy Wittgensteinovými – se ocitáme v zajetí obrazu. A jak z tohoto zajetí ven?

Autor nabízí osobité východisko v orientaci na estetické myšlení, jehož prostřednictvím jsme prý schopni čelit vlastní anestezizaci a ztrátě vnímavosti. Estetické myšlení zvýrazňuje hranice mezi autentickou skutečností a pouhou

fikcí a činí je tak lépe rozlišitelnými. Orientuje se nejen na smyslové vnímání, ale zvláštěm způsobem klade důraz na vnímání „samotného smyslu“.

Závěr publikace je věnován vztahu moderního umění a postmoderní filozofie. Welsch zde čerpá z Lyotardových a Adornových studií o moderním umění, zejména pak rozvíjí jejich studie o estetice vznešena a estetice krásna.

Podle Welsche moderní umění úzce souvisí s estetickým myšlením, neboť stejně jako estetické myšlení nutí i ono jedince, aby svou schopností vnímat přesáhl pouze smyslové vnímání a odkryl a zviditelnil tu skutečnost, jež je na první pohled skryta. Pochopení moderního umění nám tak umožňuje osvojit si základy estetického myšlení a přenést je i do širšího prostředí současné společnosti.

Welschovo „Estetické myslenie“ lze zařadit k významným dílům postmoderního myšlenkového světa. Ačkoliv se může zdát, že je publikace určena převážně k porozumění postmoderní estetice, je třeba zdůraznit, že mimoto otevírá i řadu závažných a aktuálních témat současné sociologie a filozofie. Ostatně tak je to v postmoderním myšlení poměrně obvyklé a jiná, v Praze vydaná Welschova práce (Naše postmoderní moderna, Zvon 1994) to také dokládá.

Martin Špejra

Revue française de sociologie

Ročník XXXVII (1996), číslo 1

Yannis Papadopoulos: *Les mécanismes du vote référendaire en Suisse: l'impact de l'offre politique* (Mechanismy volebního referenda ve Švýcarsku: Důsledky politické nabídky), s. 5-35

Cílem práce je na základě studia 202 federálních volebních referend z let 1970-1994 analyzovat politické chování vůdců a občanů ve Švýcarsku. Místní specifický způsob hlasování umožňuje sledovat vztahy mezi politickým systémem a sociálním prostředím: obecné přijetí výsledků, úroveň občanské participace. Pozornost autora je soustředěna na vliv politické nabídky na chování hlasujících.

Tato analýza poskytuje částečné závěry týkající se důsledků snadného přístupu sociálních aktérů k politickým procesům: přímá demokracie je obecně provázena nezanedbatelnou mírou nejistoty, zviditelňuje aspekty krize reprezentace ovládaných vládoucích.

Didier FASSIN: *Exclusion, underclass, marginalidad. Figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France, aux États-Unis et en Amérique latine* (Současné podoby urbanistické chudoby ve Francii, Spojených státech a Latinské Americe), s. 37-75

Během posledních desetiletí dala chudoba poznamenaná svým urbanistickým charakterem vzniknout novým specifickým druhům „určení“: *exclusion* ve Francii, *underclass* ve

Spojených státech a *marginalidad* v Latinské Americe.

Proces vzniku fenoménu, charakteristiky sociálního prostředí, které vznik podněcuje a konkrétní aspekty této marginální, vyloučené a stále čtenější skupiny byly doposud málo studovány. Tématem práce (vycházející z komparace daných tří sociálních a kulturních oblastí) je analýza nové sociální typologie.

Georges Felouzis: *Évaluation et efficacité pédagogique des enseignants du secondaire: Le cas des mathématiques* (Způsoby hodnocení a pedagogické schopnosti vyučujících středních škol: Matematika), s. 77-105

Revue française de sociologie

Ročník XXXVII (1996), číslo 2

Christine Musselin: *Les marchés du travail universitaires, comme économie de la qualité* (Univerzitní trh práce), s. 189-207

Cílem studie je analýza trhu práce na univerzitách, přesněji pak rovnovážných mechanismů mezi nabídkou a poptávkou po neobsazených pracovních místech. Teoretickým východiskem autorky je koncept „ekonomie kvality“ vypracovaný L. Karpikem pro pracovní trh právníků.

Gérard Chevalier: *Volontarisme et rationalité d'Etat: L'exemple de la politique de la ville* (Voluntarismus a racionalita státu: Příklad politiky na úrovni města), s. 209-235

Z analýzy okolností vzniku částečně nesprávné politiky města vyplývá, že její zavedení (Francie, konec 80. let) odpovídalo jiným cílům než jen rozšíření koncepce dosud uplatňované na úrovni městských čtvrtí. Jednalo se také o prodloužení volební dynamiky, reflektování sociálních problémů a stabilizaci lokální politiky, o přenesení témat oficiálního diskursu (solidarita, globální jednání, boj s exkluzí) prostřednictvím formálních smluvních vztahů. Tyto záměry byly uskutečňovány způsobem vyhovujícím neměnné politické logice.

Ukazuje se ovšem, že tato strategie stála na počátku takového smluvního vztahu centra s periferií, kde ideologická konformita na lokálních úrovních byla doprovázena nejasností reálných obsahů. Toto je příležitostí k bližšímu

Text vychází ze šetření zaměřeného na výuku matematiky v 36 třídách střední školy.

Z analýzy vyplývá, že nahlédneme-li na individuální charakteristiky (délku studia, věk, pohlaví, sociální původ) výkony studentů závisí na jejich kmenové třídě a vyučujícím, a dále, že nejvíce shovivavý způsob hodnocení během roku implikuje nejlepší výsledky studentů při závěrečných zkouškách.

Tyto závěry vedou k obecnému zamyšlení nad vlivem prostředí a interakčních vztahů na úspěch či neúspěch při studiu.

Klára Volná

studiu kritérií obecné racionality v případě voluntaristické politiky.

Ahsène Zehraoui: *Processus différentiels d'intégration au sein des familles algériennes en France* (Diferenciační procesy integrace v alžírských rodinách ve Francii), s. 237-261

Jednotliví členové rodiny alžírských imigrantů mají každý svůj specifický vztah ke společnosti a kultuře domovské země a ke kultuře a společnosti francouzské.

Instituce rodiny je skrze proměny a konflikty místem integračních procesů závislých na sociálních trajektoriích svých členů. Do hry tedy vstupují proměnné místo narození a socializace, pohlaví, věková kategorie, společenský a profesní status, životní plány, délka pobytu a bydliště.

Cléopâtre Montandon: *Processus de socialisation et vécu émotionnel des enfants* (Proces socializace a emotivní zkušenost dětí), s. 263-285

Existuje-li dnes v sociologii určitá tendence upozornit na důležitost studia emotivních prožitků a jejich zařazení z hlediska teoretického, v rámci problému emotivní socializace nejsou empirické sociologické výzkumy příliš čtené. Tento text založený na studiu skupiny 67 dětí ukazuje zejména, jak děti obecně definují emoce a dále, co vypovídají o své emotivní zkušenosti ze školy. Následuje diferenční analýza emocí dětí ve škole, jakož i odtud vyplývajících emotivních stavů a výzva pro sociology blíže a systematicky se zabývat studiem emocí.

Philippe Trouvé: *La fin des contremaîtres traditionnels?* (Konec tradice mistrů?), s. 287-308
Koncem 80. let, v reakci na transformaci technologie a organizace práce, předpokládala většina vedoucích průmyslových podniků brzké nahrazení pracovníků původně dělnických profesí, kteří se vypracovali na posty vedoucích dílen, pracovní silou mladší a více kvalifikovanou. Na základě makrosociálních statistických

dat a několika výzkumů autora provedených v průmyslovém sektoru studie ukazuje, že vývoj struktury zaměstnání a nižší vedoucí pracovní síly neodpovídá uvedeným předpokladům, což může být příležitostí k bližšímu studiu odchylky mezi voluntarismem řídících pracovníků a v terénu zjištěnou realitou.

Klára Volná

Anotace prací týmu sociální transformace a modernizace Sociologického ústavu Akademie věd České republiky

Nové knihy

J. Krejčí, P. Machonin: *Czechoslovakia 1918-1992. A Laboratory for Social Change* (Československo 1918-1992. Laboratoř sociální změny). Houndmills: Macmillan Press Ltd. 266 s.

Kniha má tři části. První z nich (autor J. Krejčí) se zabývá etnopolitikou a je věnována analýze složitých etnických vztahů v předválečném a poválečném Československu s důrazem na proces postupné emancipace Slovenska. Druhá část (od téhož autora) podává náčrt ekonomického kontextu etnických i sociálních aspektů vývoje, systematicky srovnávající situaci v českých zemích a na Slovensku. Třetí část (napsaná P. Machoninem) nese název „Sociální proměny“ a pokrývá problematiku změn sociálních a politických struktur v české a slovenské společnosti. Jako celek monografie podává první systematickou informaci o nedávných dějinách společenských změn v jedné z nejzajímavějších postkomunistických zemí.

P. Machonin, M. Tuček a kol. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: SLON. 364 s.

Kniha, napsaná týmem sociologů různých generací, je protějškem k průkopnické práci týmu vedeného P. Machoninem „Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace“ uveřejněné v roce 1969. Je založena na srovnání výsledků stratifikačních výzkumů v roce 1984 a 1993 a mnoha jiných datových zdrojů a přináší systematicky uspořádanou informaci o všech důležitých aspektech třídní

struktury a/nebo stratifikace, sociální mobility, jejich sociálně psychické percepce a faktorech ovlivňujících jejich utváření. Jistý zájem by mohlo vzbudit porovnání výsledků uplatnění mezinárodně používaných třídních a statusových ukazatelů a české konstrukce vícedimenzionálního sociálního statusu. Kniha staví řadu nových otázek týkajících se soudobých problémů a dalších vyhlídek postkomunistické transformace v kdysi průmyslově značně vyspělé středoevropské zemi.

P. Machonin, P. Šťastnová, A. Kroupa, A. Glasová 1996. *Strategie sociální transformace české společnosti a jejich úspěšnost v parlamentních volbách 1996*. Brno: Doplněk. 134 s.

Tato knížka kombinuje sociologické a politologické přístupy k analýze. Vychází z teoretického vymezení možných a více či méně pravděpodobných tendencí sociálního vývoje v české postkomunistické společnosti a odpovídajících strategií sociálních a politických aktérů. Ty jsou konkretizovány a ilustrovány pomocí výpovědí svých vrcholných reprezentantů a stanovisek z programů jejich institucionálních aktérů, týkajících se se hodnocení dosavadních výsledků transformace a vizí budoucnosti. Na základě této kvalitativní analýzy byla zformulována prognóza vyhlídek strategií, přicházejících v úvahu ve společenské realitě. Ta je posléze konfrontována s kvantitativní analýzou výsledků českých parlamentních voleb do poslanecké sněmovny v roce 1996 a sociálních složení elektorátů, které podporovaly institucionální reprezentanty významných strategií.

Nedávno vydané Working Papers Sociologického ústavu AV ČR

M. Tuček: *Zpráva o vývoji sociální struktury české a slovenské společnosti 1945-1993*. Praha: SoÚ AV ČR WP 96:6.

Text obsahuje původní komentovaný přehled dat ze sociologických i statistických zdrojů, jenž se vztahuje ke změnám v: třídní struktuře, ekonomické aktivitě a její odvětvové a profesní struktuře, struktuře dosaženého vzdělání, charakteristikách politických elit, materiálních standardech domácností a struktuře aktivit volného času, jakož i v distribuci ukazatelů multidimenzionálního sociálního statusu.

P. Machonin: *Socio-Economic Changes in the Czech Republic with an Appendix concerning the 1996 Election's Results* (Sociálně ekonomické změny v České republice s dodatkem o výsledcích voleb v roce 1996). WP 96/10. 39 s.

Sociologická analýza české postkomunistické společenské transformace (nové elity, sociální diferenciaci, nové třídy, postoje a politické preference, dlouhodobé výhledy – sociální transformace a modernizace). Předložena na mezinárodní konferenci Nadace Friedricha Eberta v dubnu 1996. Prognóza politických preferencí je následně konfrontována s výsledky voleb do poslanecké sněmovny, a to na uspokojivém stupni verifikace.

Pavel Machonin

*DEMO GRAFIE

Vybíráme pro vás z obsahu posledního čísla revue pro výzkum populačního vývoje
DEMOGRAFIE č. 4/1996:

ČLÁNKY

Milan Aleš: Populační vývoj v České republice v roce 1995 (Z roční zprávy Českého statistického úřadu)

Vladimír Polášek: Sebevraždy v České republice

XXVI. konference České demografické společnosti „Demografické změny v České republice v 90. letech“

DISKUSE

Vladimír Srb: Demografické aspekty smyslu českých dějin

RECENZE

Jan Pechánek: Německé populační prognózy

Marek Tietze: Populační politika v dnešním Estonsku

Miroslava Mašková: Úmrtnost starých osob ve Finsku

ZPRÁVY

PŘEHLEDY

Vývoj příjmů, cen a spotřebních vydání domácností v letech 1990-1995

Věkové složení obyvatelstva České republiky v roce 1995

Pohyb obyvatelstva v České republice v roce 1995 za kraje a okresy

BIBLIOGRAFIE

Budete-li se chtít blíže seznámit s některým z článků, časopis je možno zakoupit či objednat přímo v redakci – Český statistický úřad, Sokolovská 142, 186 04 Praha 8-Karlín.

Sociological Review

1

CONTENTS

Introduction	3
ARTICLES	
Tóka, G.: Parties and Electoral Choices in East-Central Europe	5
Librová, H.: The Decentralisation of Settlements – Vision and Reality. Part Two: Deconcentration in the Reality of the Czech Republic	27
OVERVIEW ESSAY	
Pavlínek, P.: Selected Theoretical Interpretations of the Contemporary Transition of Capitalism	41
METHODOLOGICAL COLUMN	
Kronick, J. C.: Alternative Methodologies for the Analysis of Qualitative Data	57
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Řeháková, B.: Income and Justice: Tolerance of the Czech Society to Income Inequalities in 1992 and 1995	69
Haberlová, V.: 1992-1996 Data of Public Opinion Surveys	87
REVIEWS	99
NEWS AND INFORMATION	119
ANNOTATIONS	123

Sociologický časopis

PE 4584 a

1

OBSAH

Úvodem	3
STATI	
Tóka, G.: Strany a volby ve střední a východní Evropě	5
Librová, H.: Decentralizace osídlení – vize a realita. Část druhá: decentralizace v realitě České republiky	27
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Pavlínek, P.: Vybrané teoretické interpretace současné transformace kapitalismu	41
METODOLOGICKÁ RUBRIKA	
Kronick, J. C.: Alternativní metodologie pro analýzu kvalitativních dat	57
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Řeháková, B.: Příjmy a spravedlnost: tolerance české veřejnosti k příjmovým nerovnostem v roce 1992 a 1995	69
Haberlová, V.: Období 1992-1996 v datech výzkumů veřejného mínění	87
RECENZE	
E. Gellner: Encounters with Nationalism (L. Kotačka)	99
J. Gabriel, L. Nový, J. Zouhar, J. Krob a H. Pavlincová (red.): Česká filozofie ve 20. století I.: Směry, osobnosti, problémy Česká filozofie ve 20. století II.: Biograficko-bibliografický slovník (M. Petrusek)	107
Z. Bauman: Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie (J. Keller)	109
B. Michel: Nations et nationalismes en Europe centrale, XIXe-XXe siècle (P. Horská)	111
O. Matoušek: Ústavní péče; J. Gabura, J. Pružinská: Poradenský proces (J. Kapr)	113
P. Demetz (ed.): T. G. Masaryk: Polemiken und Essays zur russischen und europäischen Literatur- und Geistesgeschichte: Dostojevskij; Von Puškin zu Gorkij; Musset, Byron, Goethe, Lenau (V. Doubek)	115
ZPRÁVY A INFORMACE	119
ANOTACE	123

Cena 36 Kč

ISSN 0038-0288

03

9 770038 028000